

А. БЕКБЕРГЕНОВ

РУС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛЛЕРИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ
ГРАММАТИКАСЫ

СӨЗ ЖАСАЛУЫ ҲӘМ МОРФОЛОГИЯ

НӨКИС
«БИЛИМ БАСПАСЫ 1995

81—2—227

Бекбергенов А.

Рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы
(Сөз жасалыуы. Морфология.)

Нөкис: «**БИЛИМ**» 1995 140 бет.

Китапта рус хәм қарақалпақ тиллериниң грамматикалық қурылысы (сөз жасалыуы хәм морфология) салыстырып, олардағы улыўма уқсаслықлар хәм хәр бир тилдиң өзине тән болған өзгешелikleri баян етилген.

Бул жұмыс улыўма билим беретўын мектептердиң рус хәм қарақалпақ тили мугаллимлерине, филолог-студентлерге, сондай-ақ рус хәм қарақалпақ тиллерин үйрениўшилерге арналған.

АЛҒЫ СӨЗ.

Типологиялық жақтан хәр қыйлы системаға киретуғын тиллерди синхронлық планда салыстырып изертлеу үлкен теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе, себеби ол арқалы усы тиллердин өзлерине тән структуралық өзгешеликleri ашып көрсетилип, олардың ишки нызамлылықлары, уқсаслық хәм айырмашылықтары анықланады хәм соның нәтийжесинде оларды үйрениу жеңиллеседи.

Әдетте салыстырмалы планда генетикалық жақтан жақын тиллер үйренилип, оларға ортақ болған сөзлик қатлам, фонетикалық қубылыслар, грамматикалық формалар, олардың тарийхый раўажланыуындағы өзгерислер көрсетиледи, яғный усы тиллердин тарийхы бойынша фактлер анықланады. Бундай изертлеу усылы салыстрмалы изертлеу деп аталады. Ал хәр қыйлы системадағы салыстарымалы изертлеу деп аталады. Ал хәр қыйлы системадағы (тууысқан емес) тиллерди салыстырып изертлеу усылы **салыстырыу** (сопоставительный) усылы деп аталады.

Рус хәм қарақалпақ тиллери — хәр қыйлы тил семьяларына киретуғын тиллер. Рус тили Хинд-Европа тиллериниң славян (шығыс-славян) топарына, ал қарақалпақ тили түркий тиллериниң қыпшақ (қыпшақ-ноғай) топарына киреди. Усыған байланысла олардың сөзлик қурамында, фонетикалық хәм грамматикалық қурылысында бири-бирине ұсамайтуғын айырмашылықлар көр. Сол айырмашылықларды хәр тәрепме салыстырып изертлеу арқалы усы еки тилдин структуралық өзгешеликleri тереңире үйрениледи, бундай жұмыслар әмелий жақтан еки тилди үйрениу ди де (қарақалпақлардың рус тилин, руслардың қарақалпақ тилин үйрениуи) жеңиллестиреди хәм еки тиллик сөзликлер менс бир қатарда бир тилден екинши тилге аударма мәселелерин жақсылауға да жәрдем етеди. Сонлықтан да соңғы жыллары еки тилди салыстырыу грамматикасын үйрениуге көбирек дыққат аударыла баслады.

Рус хәм қарақалпақ тиллериниң грамматикалық қурылысы салыстырып изертлеу жұмыслары 60-жыллардан баслап қолға

алынды. Н. А. Баскаковтың рус хәм түркий тиллериниң тийкаргы өзгешеликлерине арнапған мийнетинде рус тили менен салыстырыў ушын қарақалпақ тилинен де фактлар келтирилген. Онан кейинги жыллары рус хәм қарақалпақ тиллериниң морфологиялық қурылысы биринши рет Н. А. Орынбаевтың, синтаксислик қурылысы Ә. Омаровтың еки тилдиң лексикасы, сеслик қурылысы, сөз жасалыўы хәм морфология А. Жақсыбаевтың, Б. Хошановтын арнаўлы мийнетлеринде сөз етилди. Сондай-ақ еки тилдеги сөз жасалыў өзгешеликleri Қ. Қошановтың, М. Қурбановтың хәм т. б. мийнетлеринде салыстырылып қаралды. Бул мийнетлер рус хәм қарақалпақ тиллерин буннан былай да салыстырмалы түрде изертлеў ушын пайдалы баслама болады. Олардың барлығы да рус тилинде жазылған хәм көпшилик жағдайда рус тили муғаллимлерине арналған. Ал, рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырыў грамматикасы бойынша еlege дейин қарақалпақ тилинде жазылған бирде-бир арнаўлы мийнет ямаса сабақлық жоқ.

Усынылып отырған «Рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырыў грамматикасында» қарақалпақ тилинде биринши рет еки тилдиң сөз жасаў системасындағы, морфологиялық қурылысындағы уқсаслық хәм өзгешеликлер ашып көрсетиледи, олардың себепleri анықланды, айырым грамматикалық категориялардың хәр бир тилдеги өзине тән өзгешеликleri анализленеди.

СӨЗ ЖАСАЛЫҰЫ (СЛОВООБРАЗОВАНИЕ)

РУС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ СӨЗ ҚУРАМЫ (СОСТАВ СЛОВА В РУССКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ)

Рус Ҳәм қарақалпақ тиллери грамматикалық қурылысы бойынша Ҳәр қыйлы типтеги тиллерге киреди: рус тили флектив тиллерге, ал қарақалпақ тили агглютинатив тиллерге киреди. Сонлықтан да олардағы сөзлердиң қурылысында да айтарлықтай өзгешеликлер болады:

1) Рус тилиндеги өзгеретуғын сөзлер тийкар Ҳәм жалғаўдан турады: **море (моря, морю), нести (несу, несет)**. Бул сөзлердеги тийкарды жалғаўдан бөлип алыўға болмайды, себеби бул ўақытта сөз өз алдына бөлек лексикалық бирлик бола алмайды¹ яғный олар жекке сөз Ҳалында қолланыла алмайды. Мәселен, **мор, нес** тийкарлары рус тилинде жекке сөз емес. Ал, өзгермейтуғын сөзлер рус тилинде бундай тийкар Ҳәм жалғаўларға алдыратыла майды: **вчера, сюда, теперь, всюду** Ҳәм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги сөзлерди тийкар Ҳәм жалғаўға ажыратқанда, олардың тийкары жекке сөз сыпатында барлық ўақытта да қолланыла алады: **теңиз, теңиздиң, теңизге, теңиз** (айырым лексикалық бирлик), **әкел, әкелемен, әкелесең** (әкел—жекке лексикалық бирлик).

2) Рус тилиниң, флективлик характерине байланысы ондағы сөз өзгертиўши аффикс (жалғаў) көп мәнили болады, яғный бир жалғаўдың өзи бир неше грамматикалық мәни аңлатады. Мысалы: книгой сөзиндеги-ой жалғаўы төмендеги грамматикалық мәнилерди билдиреди атлық, бирлик сан, женский родта, творительный сеп.лигинде.

¹ Азизов А. А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков (морфология). Ташкент, «Уқитувчи» 1983, 13-бет.

Ал қарақалпақ тилиндеги жалғау оның агглютинатив характерине байланыссы тек бир грамматикалық мәни (фейиллердин бет-сан көрсеткішлеринен басқалары) аңлатады. Мәселен, **жолдасларымыздан** деген сөздеги жалғаулар мыналар; **=лар** жалғауы тек көпликті билдиреди; 2) **-ымыз**—биринши бет, көплік сандағы тартым жалғауы; 3) **-дан** —шығыс сеплігіннің көрсеткіші.

3) Рус тилинде грамматикалық мәни гейде жалғауларсыз да билдириле береді. Мысалы, **парта** сөзи көплік сан, родительный сеплігінде жалғаусыз **парт** формасында қолланылады. Қарақалпақ тилинде бундай формалар жоқ, тек ийелик хәм табыс сепліклериндеги атлықлардың жалғаулары гейде түсирилип қолланылыуы мүмкин **адам баласы, китап оқыды**.

4) Рус тилиндеги сөз жасаушы аффикслер түбир менен тығыз байланыссы болып, түбир оларсыз бөлек қолланыла алмайды: **принять, занять, отнять** сөзлериндеги **ня** түбири өз алдына сөз бола алмайды.

Қарақалпақ тилиндеги сөз жасаушы аффикслер түбирден аңсат-ажыратылады, түбир сол аффикслерсиз де бөлек сөз болып қолланыла береді: **ақыл-лы, ақыл-сыз, ақыл-ласыу** хәм т. б.

5) Рус тилинде сөз жасаушы аффикслер түбирдин алдынан да, кейиннен де жалғана алады хәм түбирдин арасында (ортасында да) келе береді: а) түбирдин алдында префикслер қолланылады **пере-вод, со-автор, по-нести, у-ход, за-бег**; б) түбирден кейин суф-лер жалғанады **зл-ость, тка-ч, учи-тель**; в) қоспа түбирлердин арасында оларды бириктириуші **о, е, и** интерфикслері қолланылады: **рыболов, баснописец, водопровод, пешеход, пулемет, пятилетка**.

Қарақалпақ тилинде сөз жасаушы аффикслер тек түбирден кейин ғана жалғанады: **эдеплилик, таза-ла, өн-им, кеш-ки, бас-ла**. Ал префикс хәм интерфикслер қарақалпақ тилинде жоқ. Гейде парсы тиллеринен кирген **бий, на** морфемалары айырым түбирлердин алдынан жалғанып, оларға тек болымсызлық мәни беріу үшін хызмет етеді: **надурис, биймезгил, бийжууап, намәлим**. Бірақ олар қәлеген түбирге жалғана бермейди, яғный олардың қолланылыуы өриси бир қанша шекленген.

Еки тилде де сөзлер ең кишкене мәнилі бөлеклерден—морфемалардан тұрады. Олар түбир (корневые) морфемалар хәм аффикслик (аффиксальные) морфемалар болып екиге бөлинеді.

Түбир (корень). Түбир морфема сөздин тийкаргы лексикалық мәниен билдириуші элементи болып, ол еки тилде де түбирлес сөзлерге улыуа ортақ морфема хызметін атқарады. Мысалы **бить, биться, избивение, подбитый, разбитый, выбить, побить, вбить** сөзлеринде рус тилинде **би** түбири ажыратылып, ол **усы**

сөздердің улыұма ортақ бөлими болады. Ал қарақалпақ тилинде **көриў, көргиш, көргенсиз, көреген, көргизбе, Көрсетпе** сөзлеринде **көр=морфемасы** олардың улыұма түбири болады.

Рус хәм қарақалпақ тиллериндеги түбирдин усындай ұқсаслығы менен бирге олар арасында бир қатар өзгешелликлер де бар:

1) Рус тилинде түбир басқа көмекши морфемаларсыз бөлек қолланылып мәни аңлата алмайды. Мысалы, **цен-а. о-цен-и-ть. о-цен-к-а. пере-оценка. недооценка, ценный. неоценимый** сөзлеринде ги түбири бөлек турып қолланылмайды хәм мәни аңлатпайды. Ал рус тилиндеги **стол, ход** түбирлери ноль морфемалы сөзлер деп есапланады, сонлықтан олар өзлерине сан, род, сеплик жалғаўларын қабыл етеди: **столом, столу, ходу, ходом.**

Қарақалпақ тилинде түбир хәмме ўақыт бөлек турып лексикалық мәниге ийе болады, сонлықтан да сөздеги түбирдин аффикслик морфемалардан ажыратыў қыйын емес. Мәселен: **бас-лық, бас-шы, бас-шы-лық, бас-қар, бас-ла** сөзлериндеги **бас** түбири бөлек турып өзи лексикалық бирлик сыпатында қолланыла алады.

2) Рус тилиндеги түбирдин өзинде хәр қыйлы сеплик өзгерислер болып, ол гейде сол сөздин грамматикалық мәнинин өзгертиўине алып келеди. Мысалы; **занять, отнять, поднять, обнять, принять, снять** сөзлери фэйилдин **совершенный вид** формасы болып, олардың түбири **ня** морфемасы. Ал егер усы түбир-ним формасына өткенде көрсетилген фэйиллердин **несовершенный вид** формасы жасалады: **занимать, обнимать, отнимать, поднимать, принимать, снимать.**

Ал қарақалпақ тилиндеги түбирлер бундай өзгерислерге ушырамайды, ол барлық түбирлес сөзлерде бирдей формаға ийе болады. Тек айырым ақыры **п, к, қ** үнсиз даўыссызларына питкен сөзлерге даўыссыз сестен басланатуғын морфема жалғанғанда олар **б, г, ғ, үн**лерине өтеди; **ақ-ағым, ақ=ағарыў төк=төгин жуўан-жуўабый, китап-китабый, көк-көгериў** хәм т. б.

Аффикслик морфемалар. Аффикслик морфемалар еки тилде де қосымша лексикалық хәм грамматикалық мәнилер аңлатып, 1) сөз жасаўшы; 2) форма жасаўшы хәм 3) сөз өзгертиўши болып үшке бөлинеди.

Рус тилиндеги аффикслер өзлеринин мәни аңлатыўына хәм сөз составындағы орнына қарай префикс (приставка), суффикс хәм флексия (жалғаў) болып үшке бөлинеди.

Префикс (приставка). Приставка рус тилинде, тийкарынан сөз жасаўшы хызметин атқарады хәм өнимли қолланылады: **соавтор, прописать, разбег, выносить.** Ал гейпара приставкалар форма жасаў ушын қолланылады: **наилучший, испугать, записывать** хәм т. б.

Ал қарақалпақ тилинде префикс жоқ, жоқарыда көрсетілген қарақалпақ тилиндеги **бий-** на морфемаларын (**бийәдеп, бийқәс-ийет, надурис, нақолай**) приставка деп қарауға болмайды). Сонлықтан да рус тилиндеги түбирлери бирдей, ал приставкалары хәр қыйлы болған сөзлер қарақалпақ тилинде хәр қыйлы усыллар арқалы аңлатылады: 1) түбирлери хәр түрли сөзлер арқалы: **называть** атау, **созывать** — шақырыу, **перевод** — аударма, өткеріу, **развод** — ажыратыу, **ввод** — қосыу, киргизиу; 2) хәр қыйлы көмекши сөзлердиң жәрдеми менен: **взлететь** — ушып көтерілиу, **долететь** — ушып жетиу, **отлететь** — ушып кетиу, **перелететь** — ушып өтиу; **довоенный** — рысқа дейинги, **послевоенный** — урыстан кейинги хәм т. б.

Суффикс. Еки тилде де суффикс түбир морфемадан кейин жалғанып сөз жасау хәм форма жасау ушын хызмет етеди. Суффикс сөз өзгертиуши морфеманың (жалғаудың) алдында турады. Ал, гейде олардың айырымлары феиллерде, келбетлик феиллерде хәм алмасықларда жалғаудан кейин келип те қолланылады, бундай аффикселер **постфикс** деп аталады; **занимаю-сь, встань-ка, кто-то, чему-нибудь, трудящийся.** Қарақалпақ тилинде бундай постфикселер қатарына **азандағы, үйдеги, қақарманларша** сөзлериндеги =**ғы-ги** (орын сеплиги формасынан кейин жалғанған) хәм =**ша-ше** (көплик жалғауынан кейин келген) аффикслерин көрсетіуге болады.

Сөз жасаушы аффикслердиң жәрдеми менен еки тилде де жаңа мәнидеги сөзлер жасалады: **доброта, сапожник, гордость, деревянный, каракалпакский, морской, каменный, речной, планировать, горевать** (рус тилинде); **жақсылық, уқыпсыз, қарақалпақша, хызметкер, ойыншы, тазала, майла,** (қарақалпақ тилинде).

Форма жасаушы аффикслер сөз шақапларының белгили бир формаларын жасайды: **дороже, теплее, столик, комнатка, делать, сделать, создать—создавать** (рус тилинде); **китапша, төбешик, жақсырақ, оқыу, келген** (қарақалпақ тилинде).

Еки тилдеги суффикслер мәниси, қолланылыуы хәм өнимли-лиги жағынан бирдей емес. Рус тилинде суффикслер көп хәм өнимли қолланылады. Олардың мәнилери қарақалпақ тилинде хәр қыйлы усыллар арқалы аңлатылады: 1) Рус тилиндеги хаял-қызлардың кәсибин билдириуши суффикслер қарақалпақ тилинде жоқ, себеби қарақалпақ хәм басқа да түркий тиллери род категориясына ийе емес. Сонлықтан бундай атлықлар қарақалпақ тилинде хаял-қызларды билдириуши (**хаял, келиншек, қыз** хәм т. б.) сөзлердиң ер адамлардың кәсибин билдириуши формаларына дизбеклесіуи арқалы аңлатылады: **артист-к-а** (артист хаял, келиншек, қыз,

трактористка-тракторшы келиншек, кассирша-кассир ҳаял.) ҳам т.б. Ҳазирги қарақалпақ тилинде бундай сөзлердин айырымлары рус тилиндеги формасында қолланылып жүр: «**Актрисаның Ығ-балы**», **машинистка, студентка, аспирантка** ҳам т.б.;

2) Рус тилиндеги айырым интернациональ келбетликлер ҳам рәуишлер қарақалпақ тилинде ҳеш аффиксиз берилип, олардын мәниси контекстте анықланды. Мысалы: **абстрактное** мышление—**абстракт** ойнау, **конкретное** слово—**конкрет** сөз, **конкретно** решить—**конкрет** шешіу, **нейтральное** государство—**нейтраль** мәмлекет, **модальные слова** —**модаль** сөзлер; 3) Гейпара жағдайларда рус тилиндеги суффикслер арқалы жасалган дөрөнди келбетликлер қарақалпақ тилинде еки усул менен аңлатылыуы мүмкин: а) сол аффикстин қарақалпақ тилиндеги эквиваленти арқалы: **пятилетний** план —**бес жыллық** жоба, **русская** песня **русша** қосық; б) еки атлықтын дизбеклесиуи арқалы ҳеш суффиксиз аңлатылады; **русская литература**—рус әдебияты.

Қарақалпақ тилиндеги сөз жасаушы аффикслер арқалы жасалган сөзлердин көпшилиги рус тилинде де сөз жасаушы аффикслер арқалы аңлатылады: **жаңа-лық** —**нов-изн**—а, **етик**—**ши сапож-ник**, **дос-лық**—**друж**—б—а, **класс**—**лық**—**класс**—н—ый. Ал гейпара жағдайларда бундай дөрөнди сөзлер рус тилинде ҳәр қыйлы сөз дизбеклери арқалы билдириледі: **балалы** ҳаял—**женщина с детьми**, **руқсатсыз** кириу—**войти без разрешения**, **дем алыссыз** ислеу—**работать без отдыха**.

Жалғау (флексия) Жалғау еки тилде де сөздин басқа сөзлер менен синтаксислик қатнастарын билдирип, сөз өзгерту функциясын атқарады. Жалғау сөздин тийкарына жалғанады, сонлықтан да ҳамме уақытта сөздин кейнинде турады.

Рус тилинде жалғаулар көп мәнилик болады, яғнай бир жалғау бир неше грамматикалық мәни аңлатады. Мысалы; **ракет**—у сөзиндеги—у жалғауы бирлик санды, женский родты ҳам винительный сеплигин билдиреди, ал **спят** сөзиндеги—ят жалғауы III-бетти, көплик санды, ҳазирги мәҳәлди ҳам анықлық мейшди билдиреди. Ал қарақалпақ тилинде бир жалғау тек бир грамматикалық мәни аңлатады. Мысалы: **ракета**—**ны** деген сөздеги **ны** жалғауы тек табыс сеплигин билдиреди. Қарақалпақ тилиндеги тек бет-сан ҳам тартым жалғаулары ғана көп мәнилик қосиеткение: **китаб-ым** (Iбет, бирлик сан), **жаза-мыз** (Iбет көплик сан) ҳам т. б.

Рус тилинде сан, род, сеплик ҳам бетлеу жалғаулары бар, ал қарақалпақ тилинде сан, тартым, сеплик ҳам бетлеу жалғаулары қолланылады.

Рус тилиндеги атлықлар олардағы жалғаудың характерине

қарай үшке бөлинеди² 1) бирлик сан атаў сеплигинде жалғаўы жоқ атлықлар. Бундай атлықлар нуль жалғаўлы атлықлар деп аталады, олар басқа сепликлерде, көплик санда жалғаўға ийе болады: дом-дома, домой. стол-столы; 2) бирлик сан атаў сеплигинде жалғаўға ийе атлықлар: **книг-а, окн-о, пол-е, песн-я**; 3) тийкар хәм жалғаўға ажыратылмайтугын атлықлар. **радио, кофе, пальто, такси, интервью.** Бул сөзлер барлық сепликлерде де өзгериссиз қолланылады, яғный сепленбейди.

Қарақалпақ тилиндеги атлықлар бөлек турғанда жалғаўға ийе емес: **қол, жай, көше, бала.** Олар тек көплик санда, тартымланғанда хәм сепленгенде ғана жалғаўға ийе болады. Бул жағынан олар рус тилиндеги нуль жалғаўлы атлықларға уқсас болып келеди.

Рус тилиндеги жалғаўлар атлықтың родына, оның тийкарының характерине қарай хәр қыйлы формада ушырасады. Мысалы, көплик санда; **мальчик-и, улиц-ы, окн-а, поля;** дательный сеплигинде **мальчику, улиц-е, пол-ю, степ-и.**

Қарақалпақ тилиндеги жалғаўлар сингармонизм нызамына сәйкесленип, тийкардың кейинги сесиниң үнли ямаса үнсиз болыўына қарай жалғанады: **адам—ға, дәптер—ге, атыз—дын, жұмыс—тың.**

Рус тилиндеги жалғаўларда гейде омонимия қубылысы байқалады, яғный сеслик қурылысы бирдей жалғаўлар хәр қыйлы грамматикалық мәнилер аңлатады. Мысалы, **рук-и** сөзиндеги-и бирлик, сан, родительный сеплигин хәм көплик сан, именительный сеплигин билдиреди; **степ-и** сөзиндеги-и бирлик сандағы родительный, дательный хәм предложный сепликлерин аңлатады. Олардың конкрет мәниси контексте алдындағы анықлаўышлар арқалы аңлатылыўы мүмкин; **вашей руки, длинные руки.**

Рус тилинде сөз өзгергенде жалғаўлар орын алмасалы: **стен-а, стен-ы, стен-е, стен-у, стен-ой; пиш-у, пиш-ешь, пишет;** қарақалпақ тилинде сөз өзгертпўши аффикслер биринен кейин бири жалғана береди **қол, қол-ым, қол-ым-а; келди, келдиң.**

Еки тилдеги жалғаўлар қолланылыўы хәм мәнилери бойынша бири бирине сәйкес келе бермейди. Мәселен, рус тилиндеги творительный хәм предложный сепликлери қарақалпақ тилинде хәр қыйли сепликлер хәм тиркеўишлер арқалы аңлатылады: **карандашом—қәлем менен, утром—азанда; на заводе—заводта, о героях—қаҳарманлар ҳаққында.** Қарақалпақ тилиндеги орын хәм шығыс сепликлери рус тилинде хәр қыйлы сепликлер арқалы билдириледи; **мектептен-из школы, үйде-дома, китапта-в книге-**

„Азизов А. А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков (морфология). Ташкент, 1983, 15—16-бетлер.

Қарақалпақ тилинің тартым жалғауларының мәнісі рус тилинде аналитикалық жол менен (тартым алмасықлары) билдириледі: **үй-им—мой дом, үй-иң—твой дом, үй-и—его дом.**

Еки тилдеги морфемалардың сөз составында жайласыуында белгили **нызамлылықлар бар.** Рус тилиндеги сөзлерде дәслеп приставка (егер бар болса), оннан кейин түбир, оның соңынан суффикс (егер бар болса) хәм жалғау, егер бар болса турады **без-пол-ез-ный.** Қарақалпақ тилинде дәслеп түбир, оннан кейин сөз жасаушы аффикс (егер бар болса), форма жасаушы аффикс (егер бар болса) хәм сөз өзгертиуши аффикс ямаса жалғау (егер бар болса) қолланылады: **китап-ша-ларыңызды, колхозшыларынын.**

СӨЗ ЖАСАУ УСЫЛЛАРЫ

(СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ)

Хәр қандай тилдің рауажланыуы барысында оның ишкі мүмкиншиликлери (ресурслары) тийкарында жаңа сөзлер жасалып сол тилдің лексикалық байыуына алып келеди. Жаңа сөзлер белгили бир усыллар арқалы пайда болады.

Рус тилинде лексика-синтаксислик, лексика-семантикалық, морфология-синтаксислик хәм морфологиялық сөз жасау усыллары бар.

1) Лексика-синтаксислик усыл арқалы еки хәм оннан да көп лексикалық бирликлер бир сөз болып биригип жаңа мәнидеги сөз жасалады; **тотчас** (тот час), **сногшибательный** (с ног ешибательный если (есть ли));

2) Лексика-семантикалық усыл менен бир сөздің мәнісі өзгереді, ауысады хәм басқа мәнидеги сөз пайда болады; **конь-животное** и **брус для гимнастических упражнений; красный-цвет** и **красногвардеец;**

3) Морфология-синтаксислик усыл арқалы бир сөз өз мәнісіні өзгертип бир сөз шақабынан екинши сөз шақабына өтип кетеди. Мысалы: **келбетлик** хәм **келбетлик** **фейиллер** атлыққа өтеди: **столовая, командующий, мороженое, трудящий.**

4) Морфологиялық усыл арқалы жаңа сөзлер тилдеги тийкарлар хәм сөз жасаушы аффикслер жәрдемінде жасалады. Ол төмендеги типлерге бөлинеди. а) сөз қосылыуы (хлебозавод **самообслуживание, школа-интернат, пятилетка, самосвал**); аффикс-

³Шанский Н. М. Тихонов А. Н. Современный русский язык, словообразование, морфология, М., Просвещение, 1978 62-65-бетлер.

сация (зим-н-ий, работник, чтец, счастливый, соавтор, подгруппа, подземелье, безумный, кто-то, перешёптываться; в) аффиксиз жасалыу (бег, запись, накал, нажим, осмотр); г) аббревиация (зам. зав, спец. неуд. агропром); д) кері сөз жасау дояр-доярка, зонт-зонтик).

Хәзирги қарақалпақ тилинде сөз жасаудың морфологиялық (аффиксация); б) морфология-синтаксислик, в) лексика-семантикалық г) фонетикалық усыллары пайдаланылады.

Еки тилдеги сөз жасау усылларын салыстырып қарағанда: а) рус тилиндеги морфологиялық хәм лексика-синтаксислик усылга қарақалпақ тилиндеги морфологиялық хәм морфология-синтаксислик усыл; б) рус тилиндеги морфология-синтаксислик хәм лексика-семантикалық усылга қарақалпақ тилинде лексика-семантикалық усыл сәйкес келеди. Бирақ сөз жасау усылларында бундай уқсаслықлар болған менен, еки тилдеги сөзлердиң жасалыуында өзлерине тән болған айырмашылықлары бар. Олар усы еки тилдеги сөз шақаптарының жасалыуында анық көринеди.

АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЖАСАЛУУЫ

(СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ)

Атлықлардың суффикслер арқалы жасалыуы. Рус тилинде атлықлардың суффикслер арқалы жасалыуы — жүдә өнімлик кубылыс. 1. Бетти (адамды) билдириуши суффикслер:

Суффикс-тел: спасатель, воспитатель, исследователь. Қарақалпақ тилинде оған-уышы//иуши формалы келбетлик феииллер сәйкес келеди: қутқарыушы, тәрбиялаушы, изертлеуши.

Суффикс шик-чик; барабанщик, текстильщик, разведчик, атомщик. Қарақалпақ тилинде бундай атлықлар-шы-ши аффикси арқалы жасалады: барабаншы, тоқымашы, барлаушы, атомшы.

Суффикс -ист: футболист, журналист, коммунист, тракторист, материалист. Қарақалпақ тилинде бундай атлықлардың биразы шы//ши аффикси арқалы (футболшы, тракторшы) аңлатылады, ал гейпаралары рус тилиндеги формасында (коммунист, материалист) қолланылады.

Суффикс-ик: историк, сатирик, международник, целинник, сапожник. Қарақалпақ тилинде бул аффикстиң мәниси шы//ши арқалы (тарийхшы, тың жерши), ал гейде аударылмай бериледи (академик).

Суффикслер-ец,-инец, овец-евец: земледелец, мудрец.

⁴Хәзирги қарақалпақ тили, Морфология, Нөкис, Қарақалпақстан, 1981 21бет.

спартаковец, известинец, певец, борец, продавец. Қарақалпақ тилинде оларға көбинесе **-шы -ши** аффикси (**спартакшы, қосықшы, сатыўшы**) сәйкес келеди.

Суффикс-ник; помощник, охотник, путник, высотник. Қарақалпақ тилинде бул аффикс **-шы/ши** аффикси арқалы бериледи (**жәрдемши, аңшы**).

Суффикслер: **-ак-як,-анин янин, ец, итянин, ич, овчанин, чанин,** белгили бир орында жасаўшы адамларды билдиреди: **парижанин, москвич, туляк, ростовчанин.** Қарақалпақ тилинде олардың мәніси **-лы-ли (гейде-шы ши)** аффикси арқалы аңлатылады: **москвалы, ростовлы, хожели-ши.**

Ҳаял-қызларды олардың кәсиби бойынша билдириўши атлықлар ер адамлардың кәсибин билдириўши атлықлардан =**щиц(а)/чиц(а), -(н) иц(а), к(а), овк(а)** суффикслери арқалы жасалады: **продавец—продавщица, летчик—летчица, учитель—учительница, артист—артистка, динамовец—динамовка.**

2. Абстракт атлықлар төмендеги суффикслер арқалы жасалады

Суффикс =**ни(е), ени(е)** ҳәрекетти, оның нәтийжеси сыпатында көрсетеди: **уважение, размышление, приземление, строение, сооружение.** Қарақалпақ тилинде олар =**ыў=иў-ў, ыс=ис, с, ма, ме** ба **бе-па пе** аффикслери арқалы билдириледі (**хүрметлеў қурылыс**).

Суффикс =**ость/ есть ность** абстракт белгиниң атамасын билдиреди; **молодость, вежливость близость, общность, тотовность,** Қарақалпақ тилинде бул аффикстиң мәніси =**лық/лик** аффикси арқалы (**жаслық, киши пейиллик, таярлық**) бериледи.

Суффикс =**ств(о), еств(о),** ҳал-жағдайды, хызметти билдиреди: **бесстыдство, упрямство, геройство, авторство, товарищество.** Қарақалпақ тилинде ол =**лық/лик** аффикси жәрдемінде аңлатылады: **уятсызлық, қаҳарманлық.**

Суффикс =**изм** сиясий-жәмийетлик атамаларды, ҳәр қыйлы ағымларды билдиреди: **демократизм.** Қарақалпақ тилинде олар усы формасында қолланылады.

Суффикс =**шин(а)** жағымсыз қубылысларды билдиреди **компанейщина, обломовщина.** Қарақалпақ тилинде ол =**шылық/шилик** суффикси арқалы билдириледі: **обломовшылық.**

Суффикс =**имость//еимость** ҳал-жағдайды билдиреди ҳәм қарақалпақ тилинде ҳәр қыйлы аффикслер арқалы аңлатылады: **успеваемость—үлгеріў, посещаемость — қатнас, сопротивляемость қарсылық.**

3. Конкрет предметлердиң атамалары рус тилинде **чик, щик, тель, ик, ник, тор,** атор **льник, льня** ҳәм т. б. суффикслердеги аффикслер арқалы билдириледі: **сц, чик, ек, ок, ик ичк-(а),**

фейник, электричка, зачетка, изолятор, локатор, холодильник, будильник, читальня. Қарақалпақ тилинде бул суффикслердин мәнилери ҳәр қыйлы аффикслер (**суўытқыш, оятқыш**), сөз дизбеклери (оқыў залы) арқалы бериледи.

4. Субъектив баҳа билдириўши суффикслер:

а) Рус тилинде киширейтиў ҳәм еркелетниў мәнилери төмендеги аффикслер арқалы билдириледи: **ец-чик, ек, ок, ик, ичк(а), очк(а), ечк(а), ушк(а), юшк(а), онька-(а) ченьк(а): братец, графинчик, зайчик, орешек, дубок, столик, сестричка, книжечка, голушка, дядюшка, реченька, березонька.** Қарақалпақ тилинде киширейтиў, еркелетниў аффикслери (**ша=ше, шық=шик**) аз қолланылады. Рус тилиндеги киширейтиў, еркелетниў формалары қарақалпақша ҳәр қыйлы сөз дизбеклери арқалы билдириледи: **столик —кишкене стол ҳәм т. б.**

б) Кемелетниў мәниси рус тилинде **=ишк(а), ишк(о), онк(а), енк(а)** суффикслери арқалы аңлатылады: **воришка, городишко, домишко, книжонка, избёнка.** Қарақалпақ тилинде буларға сәйкес арнаўлы суффикслер жоқ.

в) Рус тилинде үлкейтиў мәниси билдириў ушып **=ищ(е) ищ(а)** суффикслери қолланылады: **дружище, домище, голосище, жарища, ручища,** Қарақалпақ тилинде бул суффикслердин мәниси «үлкен», «қатты», ҳәм т. б. сөзлер арқалы билдириледи: **арбузище—үлкен ғарбыз, жарища—қатты ыссы.**

Атлықлардың префикслер арқалы жасалыўы. Рус тилинде атлықлар префикслер арқалы да жасалады, бирақ бул усыл суффиксацияға қарағанда онша өнімли емес.

а) **раз /рас, сверх, ультра, экстра** префикслери қандай да бир артық белгиге ийе болған предметти билдиреди: **раскрасавица, разумница, сверхмужество, сверхгигант, суперактивность, ультразвук, экстракласс.** Бундай атлықлар қарақалпақ тилинде «жүдә» «үлкен», «артықман» сөзлери арқалы, ал гейде калька арқалы аңлатылады ямаса аўдарылмай қолланылады **разумница—жүдә ақыллы, суперактивность—үлкен активлилик, ультразвук-ультрасес, экстракласс.**

б) **анти =, де/дез, контр, не** префикслери қарама-қарсылықты, болымсызлықты билдиреди **антитезис, антимир, античастица, дезорганизация, демобилизация, дегазация, контратка, контрманевр, контрреволюционер недруг, несчастье, неурожай.** Бул префикслердин мәнилери қарақалпақ тилинде болымсызлық аффикслери арқалы (**несчастье—бахытсызлық**), калька усылы менен (**античастица антибөлекше, контратака—қарсы ҳужим**) аңлатылады ямаса бундай атлықлар аўдарылмай қолланылады (**демобилизация, дезинфекция**).

в) со- приставкасы биргеликти, шерикликти билдиреди. соавтор, соотечественник. Қарақалпақ тилинде олар — лас=лес аффиксін ямаса ҳәр-қыйлы сөзлер арқалы билдириледі: созвучие— үнлес, созвездие—шоқ жулдыз, сотрудник—хызметкер.

Атлықлардың префикс хәм суффикслер арқалы жасалыуы Рус тилиндеги предлоглар менен қолланылатугын атлықлар гейде айырым суффикслер арқалы дөренди атлыққа өтеди, бул ўақытта сол предлоглар префикске айланады. Бундай усылда көбинесе при, над, за, на, меж-между, -без префикслери хәм ник, й(е), иц(а), суффикслери өнимли қолланылады. Бундай дөренди атлықлар көбинесе кеңислик, орын ямаса болымсызлық мәнилери аңлатады, сонлықтан да қарақалпақ тилинде олар сол мәнилердеги ҳәр қыйлы тиркеўишлер, көмекши атлықлар хәм аффикслер арқалы бериледи: приморье—теңиз бойы, Подмосковье—Москва дөгереги, заречье—дәрьяның аржағы, междугорье—таў аралығы, предзимье-қыс алды, межсезонье—мәўсим аралық, безветрие—самалсызлық, бесстыдство—уятсызлық, бессмыслица—мәниссизлик хәм т. б.

Атлықлардың сөз қосылыуы усылы арқалы жасалыуы. Бул усыл еки тилде де кең қолланылады:

а) Рус тилиндеги адам атларын, предметлерди, ҳәрекетлерди билдиретугын қоспа атлықлар қарақалпақ тилинде ҳәр қыйлы лексикаласқан сөз дизбеклери (составлы атлықлар) арқалы аңлатылады: землетрясение—жер силкиниў, волохранилище—суў сақлағыш, пятилетка—бесжыллық, хлопкозавод—пахта заводы, сеноуборка-пишен жыйнаў, сенокос—пишен орыў;

б) Рус тилиндеги гейпара қоспа атлықлар қарақалпақ тилинде жай дөренди сөзлер менен бериледи: животноводство—шарўашылық, садоводство—бағманшылық, самодеятельность—хәўескерлик, острослов—шешен, языковед—тилши;

в) Қарақалпақ тилиндеги айырым қоспа атлықлар рус тилинде жай сөзлер менен аңлатылады: тасбақа—черепаха, алабуга—сқун, көзәйнек—очки, қанғыбақ—бродяга, көзқарас—взгляд, баспасөз—печать;

г) Рус тилиндеги айырым қоспа атлықлар қарақалпақ тилинде аўдарылмай қолланылады: пулемет, самолёт, летчик—космонавт, теплоход, пароход. Ал гейпара бундай сөзлер қарақалпақ тилинде калька арқалы бериледи: мать-героиня—қаҳарман ана, треугольник—үшмүйешлик, рукопись—қолжазба.

Субстантивация. Басқа сөз шақапларындағы сөзлердин субстантивлесип атлыққа өтиўи—ски тилде кең орын алған қубылыс. Бирақ субстантивация рус тилинде өнимлирек. Рус тилинде атлыққа өтип көбинесе келбетлик хәм келбетлик фәйиллер өнимли

қолланылады: портной, прошлое, приемная, столовая, мастерская, заведующий, трудящиеся.

Қарақалпақ тилинде көбинесе келбетлик, келбетлик, фейил, әсиресе атауыш фейиллер субстантивлеседи: ғарры, жас, соқыр, ақыллы, оқыушы, сатыушы, жазыушы, сайлау, үндеу, бояу, ауырыу.

КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖАСАЛУУЫ

(СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ)

Рус тилинде дөрэнди емес келбетликлер түбир хәм жалғауға ажыратылады: бел-ый, чист-ый, хорош-ий, нов-ый. Ал қарақалпақ тилиндеги дөрэнди емес келбетликлер тек түбир сөз болып есапланады, яғный олар морфемаларға ажыратылмайды, олардың жалғауы болмайды: ақ, таза, жақсы, жаңа.

Рус тилинде дөрэнди келбетликлер суффикслер, префикслер хәм префикс-суффикслер арқалы жасалады, ал қарақалпақ тилиндеги дөрэнди келбетликлер тек суффикслер арқалы жасалады.

Келбетликлер сондай-ақ еки тилде де сөз қосылуы усылы арқалы да жасалады.

Келбетликлердин суффикслер арқалы жасалуы.

Рус тилинде келбетлик жасаушы аффикслер көп.

1. Атлықлардан келбетликлер -н, -ск, -ан/ -ян, -ист, -аст, -ат, -ов, -ин, -ий хәм т. б. суффикслер арқалы жасалады:

а) -н суффикси қандай да бир белгиниң бар екенлигин билдиреди: умный, шумный, смешной, холодный. Қарақалпақ тилинде бундай келбетликлер -лы/ -ли аффикси (умный—ақыллы) ямаса дөрэнди емес келбетликлер арқалы (холодный—сууық) бериледи.

-н суффикси бир нәрседен исленгенликти билдиреди: бетонный, рыбный, железный. Қарақалпақ тилинде олар атлықлар арқалы аңлатылады: железная дорога—темир жол.

-н суффикси ўақытқа, орынға байланысы белгини билдиргенде, қарақалпақ тилинде ол қы=ки, ғы=ги аффикслерине сәйкес келеди: зимний вечер—қысқы кеш, летний дождь—жазғы жауын, нижний этаж—төменги этаж.

-н суффикси предметтиң бир нәрсеге арналған белгисин билдиргенде, қарақалпақ тилинде ол изафетлик байланыстағы атлықлардың бириншиси арқалы аңлатылады: чертежная доска—сызыу тахтасы, письменный стол—жазыу столы, шахматный турнир—шахмат жарысы;

б) -ск (-ческ, -ическ, -овск, -инск) суффикси бир нәрсеге тийнслик белгини билдиреди хәм ол қарақалпақ тилинде изафет-

лик формада (карақалпақский язык—қарақалпақ тили, сельский человек—ауыл адамы), -лық /-лик аффикси арқалы (кандидатский минимум—кандидатлық минимум, экономический—экономикалық) аңлатылады;

в) -ан (-ян) суффикси предметтің исленген материалын билдиреди хәм қарақалпақ тилинде көбинесе атлық арқалы бериледи: деревянная ложка—ағаш қасық, стеклянная посуда—шийше ыдыс);

г) -ист суффикси предметке тән белгини билдиреди хәм қарақалпақ тилинде ол көбинесе -лы /ли аффиксине сәйкес келеди: глинистый—ылайлы, каменный—таслы, плечистый—ийинли;

д) -аст суффикси белгиниң молшылығын, көплигин билдиреди, сонлықтан да бул суффикс арқалы жасалған келбетликлер қарақалпақ тилинде белгини арттырыушы сөзлер арқалы аңлатылады: глазастый—үлкен көзлі, губастый—ерни үлкен, зубастый—тиси өткир;

е) -ат суффикси предметке көбирек тән белгини билдиреди хәм қарақалпақ тилинде оған көбинесе -лы/ли аффикслери сәйкес келеди; бородатый—сақллы, носатый—мурынлы;

ж) -ов (-ев) суффикси бир нәрсеге тийислилик белгини билдиреди хәм қарақалпақ тилинде көбинесе изафетлик форма менен бериледи: абрикосовый сок—ерик суўсыны, бронзовая медаль—бронза медаль; гейде ол -лық /лик аффиксине де сәйкес келеди: классовый—класслық, жанровый—жанрлық;

з) -ин суффикси бир предметке тийислилик белгисин билдиреди хәм қарақалпақ тилинде изафетлик форма арқалы аңлатылады: утиный нос—үйрек тумсығы, змеиный яд—жыланның ууы, мамина подруга—анамның қурдасы;

и) -ий (-ья, -ье, -ьи) суффикси де тийислиликте билдиреди хәм оған қарақалпақ тилинде изафетлик формалар сәйкес келеди: рыбий жир—балық майы, медвежья, берлога—айыўдың уясы, охотничье ружье—аңшының мылтығы.

2. Келбетликлерден -оват, -еньк, -ущ//ющ аффикслери арқалы дөрэнди келбетликлер жасалып, олар сапалық белгиниң дәрежесин билдиреди:

а) -оват (-еват) суффикси сапаның толық емес дәрежесин көрсетеди хәм қарақалпақ тилинде оған салыстырыу дәрежесин билдириуши аффикслер сәйкес келеди: беловатый—ақшыл, желтоватый-сарғыш, грубоватый—турпайылау;

б) -еньк (о -мьк) суффикси киширейтнү, еркелетнү мәнисин билдиреди, ал қарақалпақ тилинде оған сәйкес аффикслер жоқ: синенький, лёгонький, плохонький;

в) -ущ//ющ суффикси белгиниң жоқары дәрежесин аңлатады: большущий, грязнущий, толстущий; ~~хитрющий.~~

3. Дөрөнди келбетликлер **фейиллерден -льн, -лив, -чив, -л, -уч** суффикслери арқалы жасалады:

а) **-льн** суффикси қандай да бір хәрекет ушын арналған белгини аңлатады хәм қарақалпақ тилинде көбинесе атауыш **фейил** хәм келбетлик **фейил** формалары арқалы билдириледі: **вязальный—тоқыу, купальный—шомылу, стиральный—жууу**;

б) **-лив** суффикси бир хәрекетке бейимлиликте аңлатады: **молчаливый, терпеливый, заботливый, счастливый**. Бул суффикстин мәнилери қарақалпақ тилинде хәр қыйлы сөз жасаушы **аффикслер** арқалы бериледи: **хвастливый—мақтаншақ, дождливый—жауынлы, сонливый—уйқышыл, догадливый—түсимпаз**;

в) **-чив** суффикси де белгили бир хәрекетке бейимлиликте билдиреди: **доверчивый—исенгиш, забывчивый—умытшақ, изменчивый—өзгермели**;

г) **-л** суффикси қандай да бір хәрекет нәтижесинде пайда болған белгини аңлатады: **гнилой—ширик, усталый—шаршаған, исхудалый—азғын, хриплый—қарлыққан**;

д) **-уч (-юч), -ач(-яч)** суффикси бир хәрекетке бейимлиликте билдиреди хәм қарақалпақ тилинде көбинесе келбетлик **фейил** формалары арқалы бериледи: **горючий—жанатуғын, висячий—қыстырылып туратуғын, лежащий—жататуғын, стоячий—туратуғын**.

Келбетликлердин **префикслер** арқалы жасалуы. Рус тилинде келбетликлердин жасалуында төмендеги префикслер өшмәли қолланылады:

а) қарама-қарсылықты, болымсызлықты билдиретуғын **а-, анти-, без-//бес-, не-, противо-**префикслери: **аморальный, ассимметричный, антисанитарный, антифашистский, безграмотный, бесконечный, бессмысленный, небольшой, нетрудный, противоздушный, противозаконный**. Бул префикслердин мәнилери қарақалпақ тилинде болымсызлықты, қарсылықты билдириуши сөзлер хәм аффикслер арқалы аңлатылады: **асимметричный—симметриялы емес, антиимпериалистически—империалистликке қарсы, безударный—пәтсиз, невесёлый—кеуилсиз, противопожарный—өртке қарсы**;

б) Белгиниң жоқарғы дәрежесин көрсетиуши **архи-, пре-, раз-//рас-, сверх-, ультра—**префикслери: **архиопасный, архиглупый, предобрый, препротивный, развеселый, расчудесный, сверхдальный, сверхскоростной, ультракороткий**. Бундай келбетликлердин мәниси қарақалпақ тилинде «жүдә, «дым» хәм т. б. күшейткиш сөзлер арқалы билдириледі: **архиглупый—жүдә самсам**;

в) Белгиниң жалған екенлигин билдириуши **псевдо-**префикси: **псевдонаучный—жалған илимий**.

Келбетликлердин префикс хэм суффикслер арқалы жасалуы. Рус тилиндеги предлоглар менен қолланылған атлықлар айырым суффикслердин жәрдеминде дөрени келбетликке өтеди. Бул жағдайда атлық пенен қолланылған предлог префикске айналады. Бундай дөрени келбетликлерде көбинесе без-, вне-, до-, за-, меж-, на-, над, от-, по-, под-, после-, пред-, при-, сверх- префикслери хэм -н, -ск, -ов суффикслери қолланылады: без аварин—безаварийный, вне класса—внеклассный, до революции—дореволюционный, за городом—загородный, между народами—международный, между планетами—межпланетный, на руке—наручный, над водой—надводный, от глагола—отглагольный, по часам—почасовой, под водой—подводный, после Октября—после октябрьский, перед праздником—предпраздничный, при школе—пришкольный, сверх штата—сверхштатный. Бундай келбетликлер қарақалпақ тилине префикстин (предлогтын) мәнісине сәйкес аударылады; безграмотный—сауатсыз, подземный—жер асты, межнациональной—миллет аралық, дооктябрьский—Октябрьге дейинги хэм т. б.

Рус тилинде бул усыл менен жасалған гейпара келбетликлерде суффикс болмауы да мүмкин; без голоса—безголосый. Префикс хэм суффикслер арқалы келбетликлер феииллерден де жасалады. Бул жағдайда не- префикси хэм -н, -ем, -им суффикслери қолланылады: непонятный, незванный, негизменяемый, негасимый, Бундай келбетликлер қарақалпақ тилинде келбетлик хэм болымсыз келбетлик феиил формалары менен бериледи: непонятный—түсиниксиз, непобедимый—жеңилмейтуғын.

Келбетликлердин сөз қосылуы усылы арқалы жасалуы. Қоспа келбетликлердин тийкарлары рус тилинде о, е интерфикслери арқалы биригеди: синеголубой, правдоподобный. Гейде олардың биригиуи ушын суффикслер пайдаланылады: всемирный, двухлетний, многоопытный. Бундай келбетликлерге қарақалпақ тилинде составлы келбетликлер сәйкес келеди; синеглазый—көк көзли, круглолицый—демалақ жүзли.

Қарақалпақ тилиндеги дөрени келбетликлер аффикслер хэм сөзлердин қосылуы (дизбеклесиуи, жупласыуы, биригиуи) арқалы жасалады хэм олар рус тилинде өзлерине сәйкес суффикслер, префикслер хэм қоспа келбетликлер арқалы аңлатылады: салтанатлы—торжественный, сансыз—бесчисленный, әскерий—военный, қызыл шырайлы—краснолицый хэм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги -дай//-дей, -тай//-тей аффикслери арқалы жасалған келбетликлер рус тилинде как салыстырыу дәнекери арқалы аңлатылады: баладай—как ребенок, оқтай—как стрела.

ФЕЙИЛЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

(СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ)

Рус тилинде фейиллер суффикслер, префикс хәм суффикслер, суффикс хәм постфикслер, префикс, суффикс хәм постфикслер арқалы жасалады. Қарақалпақ тилиндеги фейиллер аффиксация хәм аналитикалық усыл арқалы жасалады.

Фейиллердиң суффикслер арқалы жасалыуы. Рус тилиндеги фейиллер атлық, келбетлик, санлық, алмасық хәм таңлақлардан **-а, -ка, -нича, -ирова, -изирова, -и, -е, -ова//ева, -ну** суффикслери арқалы жасалады.:

а) **-а** суффикси: **мечтать, шагать, ахать, дичать.** Қарақалпақ тилинде оған **-ла// -ле, -а** аффикслери сәйкес келеди: **думать—ойла, играть—ойна;**

б) **-ка** суффикси жәрдеми менен фейиллер таңлақ хәм еликлеуишлерден жасалады: **мяукать—мияула, аукать—«ау»** деп шақырыу;

в) **-нича** суффиксиниң мәниси қарақалпақ тилинде **-лаң// -лен** аффикси ямаса қосымша сөзлер арқалы аңлатылады: **лодырничать—жалқаулан, подхалимничать—жарамсақлану, сапожничать—етик тигиу;**

г) **-ирова, -изирова** суффикслери қарақалпақ тилинде **-ла// -ле, -ластыр// -лестир** аффикслерине сәйкес келеди: **группировать—группалау, ремонтировать—ремонтлау, автоматизировать—автоматластыру, детализировать—детальластыру;**

д) **-и** суффиксине қарақалпақ тилинде **-ла// -ле** аффикси сәйкес келеди: **белить—ақлау, чистить—тазалау, уютить—утиглейу;**

е) **-е** суффиксиниң мәниси қарақалпақ тилинде көмекши фейиллер ямаса **-ла// -ле, -лан// -лен, -ар// -лер** хәм т. б. аффикслер арқалы аңлатылады: **сиротеть—жетим қалу, светлеть—жақты болу, молодеть—жасару, белеть—ағару, густеть—қойыулану;**

ж) **-ова// -ева** суффикси арқалы фейиллер атлықлардан жасалады. Бундай фейиллер қарақалпақ тилинде **-ла// -ле, -а// -е** аффикси ямаса қоспа фейиллер арқалы аңлатылады: **пировать—тойла, беседовать—әңгемелес, ночевать—түне, арестовать—тутқынға ал, советовать—кеңес бер.**

Фейиллердиң префикслер арқалы жасалыуы. Рус тилинде фейиллер префикслер арқалы өнимли жасалады. Префикслер фейиллерге хәр қыйлы мәнилер жүклейди, олардың мәнилери қарақалпақ тилинде хәр қыйлы көмекши фейиллер хәм сөз дизбеклери арқалы аңлатылады:

1. **в (во)** -приставкасы хәркеттин бир нәрсениң ишине бағдарланғанын билдиреди: **вбежать—жууырып кириу, влететь—ушып кириу, втолкнуть—ийдерип киргизиу** хәм т. б. Бундай

фейиллердеги приставканың мәніси қарақалпақ тилинде көмекши фейиллер (**кир-**, хәм т. б.) арқалы аңлатылады.

2. **вз (воз), взо- (возо-) вс-(вос-)** приставкалары: а) хәрекеттиң жоқарыға бағдарланғанын (**взлететь**—көтерилип ушыў, **восходить**—көтерилип шығыў); б) хәрекеттиң тез болғанлығын, оның нәтийжесин (**взреть**—өкирип жиберий, **возненавидеть**—жек көрип қалыў, **вскипеть**—қайнап кетиў) билдиреди, ал **воз-, вос-** приставкалары хәрекеттиң қайтадан болыўын, жаңадан ислениўин аңлатады: **восстановить**—қайта тиклеў **возродить**—қайтадан пайда етиў. Бул приставкалардың мәнилери де қарақалпақ тилинде көбинесе хәр қыйлы көмекши фейиллер арқалы билдириледі.

3. **вы** приставкасы: а) хәрекеттиң бир нәрседен шығыў бағдарын (**выбежать**—жуўырып шығыў, **вынести**—алып шығыў); б) бир предметтиң бөлегин ямаса бир предметти екинши предметтен алып шығарыўды (**вырвать**—жулып алыў, **выжать**—сығып шығарыў); в) хәрекет арқалы белгилі бир нәтийжеге ерисиўди (**выпросить**—сорап алыў, **высушить**—кептирип алыў, **вырастить**—өсирип шығарыў) аңлатады хәм оның мәніси қарақалпақ тилинде **шық-** (**шығар-**), ал көмекши фейиллери арқалы аңлатылады.

4. **до-**приставкасы: а) хәрекеттиң белгилі бир шекке, мақсетке, ақырына жеткенин (**дойти**—барып жетиў, **дописать**—жазып болыў, **доплыть**—жүзип жетиў); б) бир нәрсени белгилі бир дәрежесине дейин толықтырыўды (**доработать**—толықтырып ислеў, **доизбрать**—сайлаў толықтырыў) билдиреди. Қарақалпақ тилинде оның мәнилери **жетиў, болыў, питкериў** көмекши фейиллери арқалы аңлатылады.

5. **за-**приставкасы да бир неше мәниде қолланылады: а) хәрекеттиң басланыўы (**запрыгать**—секире баслаў, **запылат-жана** баслаў); б) хәрекеттиң белгилі бир нәтийжеге жетиўи (**завоевать**—жаўлап алыў, **законспектировать**—конспект алыў); в) хәрекеттиң бир нәрсениң арғы жағына бағдарланыўы (**забежать за дом**—ўидиң аржағына жуўырып кетиў, **залететь за облака**—булттың аржағына ушып кетиў). Бул приставка қарақалпақ тилинде хәр қыйлы көмекши фейиллер хәм тиркеўишлер арқалы билдириледі.

6. **из-, изо-, ис-** приставкалары: а) хәрекеттиң шығыў орнын (**изгнать**—қуўып шығыў, **истечь**—ағып шығыў (болыў), **излучать**—нур шығарыў); б) хәрекеттиң толық исленип питкенин (**излечить**—емлеп болыў, **исписать**—жазып болыў **истратить**—жумсап болыў, **искусать-тислеп** таслаў) билдиреди. Қарақалпақ тилинде олардың мәнилери **шығыў, болыў, питкериў** көмекши фейиллеринің жәрдеми, менен аңлатылады.

7. **на-**приставкасы: а) хәрекеттиң бир нәрсениң үстине бағдарланғанын (**наклеить**—(үстине) желимлеў, **нашить**—(үстине) тигиў); б) хәрекеттиң толық питкенин (**начистить**—тазалап қо-

йыў, натаскать-тасып қойыў); в) ҳәрәкеттиң тосқынлыққа ушырауын (налететь на столб—столбаға барып урыў) билдиреди. Онын мәнилери қарақалпақ тилинде үстине рәуиши, қойыў, болыў көмекши фәйиллери менен аңлатылады.

8. над-(надо-) приставкасы бир нәрсени (көбинесе жоқары таманына) қосымша үлкейтиўди, кеңейтиўди билдиреди: над-строить (дом)—үйдиң үстине жай салыў, надписать—үстине жазып қойыў. Қарақалпақ тилинде оның мәниси составлы фәйиллер, үстине рәуиши арқалы билдириледі.

Гейде бул приставка ҳәрәкеттиң толық емеслигин, оның предметке толық қаратылмағанын да аңлатады. Оның бул мәниси қарақалпақ тилинде азғана, бираз рәуишлери жәрдеми менен бериледи: надкусить—аз ғана тислеп алыў, надрезать—азғантай кесип алыў.

9. Недо приставкасы ҳәрәкеттиң толық исленбегенин билдиреди ҳәм қарақалпақ тилинде оның мәниси толық келбетлиги ҳәм фәйилдиң болымсыз формасы арқалы аңлатылады: недовыполнить-толық орынламаў, недодать—толық бермеў.

10. о-(об-) приставкалары ҳәрәкеттиң предметтиң айналасына, оның барлық тәрәпине бағдарланғанын көрсетеди ҳәм қарақалпақ тилинде оған шығыў, қалыў, алыў ҳәм т. б. көмекши фәйиллер сәйкес келеди: огородить-қоршап алыў, обойти—айналып шығыў, облететь—айналып ушыў, осмотреть—көрип шығыў, обвязать—байлап алыў. Бул приставкалар ҳәрәкеттиң толық питкенин де билдиреди, бул уақытта олардың мәниси қарақалпақ тилинде көбинесе қалыў, жиберіў көмекши фәйили арқалы аңлатылады: осиротеть—жетим қалыў, окаменеть—тас болып қалыў, обозлить—ашыўландырып жиберіў.

Об-приставкасы гейде ҳәрәкет нәтийжесинде биреўге жаман нәрсе исленгенин аңлатады ҳәм бул жағдайда ол қарақалпақ тилинде алдаў, алжастырыў мәнисиндеги фәйиллердиң жәрдеминде бериледи: обвесить—өлшеўде алдаў, обсчитать—санаўда алдаў.

11. от-(ото-) приставкасы: а) ҳәрәкеттиң толық тамамланғанын билдиреди отработать—ислеп питкеріў (болыў), отвести—гүлдеп болыў. Қарақалпақ тилинде ол бул мәнисинде болыў, питкеріў көмекши фәйиллери арқалы аңлатылады; б) бул приставка бир нәрседен бөлинип, ажыралып, узақлап кетиў ҳәрәкетин билдиреди ҳәм бул мәнисинде қарақалпақ тилинде кетиў, қойыў, жиберіў көмекши фәйиллерине сәйкес келеди: оттолкнуть—ийтерип қойыў (жиберіў), отплыть—жүзип кетиў, отъехать—жүрип кетиў.

12. пере- приставкасы төмендеги мәнилерде қолланылады: 1) ҳәрәкеттиң басқа бир тәрәпке қандай да бир нәрсе арқалы өтке-

нин билдиреди: **переплыть**—жүзип өтиў, **перепрыгнуть**—секирип өтиў, **перейти**—кесип өтиў, **перебросить** (через стену)—(дийўал үстинен) таслаў; 2) ҳәрекеттиң еле де нәтийежли болыўы ушын оның қайталаныўын аңлатады: **перестроить**—қайта қурыў, **переписать**—қайтадан жазыў, **переделать**—қайтадан ислеў; 3) ҳәрекеттиң ҳәдден тыс исленгенин билдиреди: **пересолить**—дузды артық, көп салыў, **перехвалить**—артықша мақтаў, **пережарить**—артық қуўырыў (яғный қўидирип жиберий). **Пере-**приставкасының мәниси қарақалпақ тилинде ҳәр қыйлы усыллар арқалы аңлатылады. Мәселен, биринши мәнисинде—**өтиў** көмекши феибли хәм арқалы, үстинен тиркеўишлери арқалы; екинши мәнисинде—**қайтадан** рәўиши арқалы; үшінши мәнисинде—**артық**, жүдә рәўишлери арқалы.

13. **по-**приставкасы: 1) ҳәрекеттиң басланыўын билдиргенде қарақалпақ тилинде **кетиў**, **қалыў**, **алыў** көмекши феиллери арқалы аңлатылады: **побежать**—жуўырып кетиў, **полететь**—ушын кетиў, **полюбить**—сүйип қалыў; 2) ҳәрекеттиң аз ўақыт даўам етиўин билдиргенде қарақалпақ тилинде **тур** көмекши феиблине сәйкес келеди: **поспать**—(аз ғана) уйқылап турыў, **посидеть**—отырып турыў; гейде бул көмекши феиллер **азғантай** рәўиши менен бирге қолланылып **по-**приставкасының мәнисин билдиреди: **побегать**—азғана жуўыра тур; 3) ҳәрекеттиң толық пүткенин билдиргенде, қарақалпақ тилинде бол көмекши феибли арқалы аңлатылады: **посеять**—егип болыў, **построить**—салып қурып болыў, **побелить**—ақлап болыў; 4) ҳәрекет нәтийжесинде белгили бир қәснийетке, **сапаға** ийе болғанлықты билдиргенде, ол қарақалпақ тилинде **кет-**көмекши феибли жәрдеминде бериледи: **покраснеть**—қызарып кетиў, **подшеветь**—арзанлап кетиў, **повзрослеть**—ержетип қалыў.

14. **под-**приставкасы көп мәниге ийе: 1) ҳәрекеттиң предметтиң төменги тәрәпине бағдарланғанын билдиреди хәм қарақалпақ тилинде **асты (на)** көмекши атаўышы арқалы аңлатылады: **подложить**—астына қойыў, **подчеркнуть**—астын сызыў; 2) ҳәрекеттиң бир предметке жақынлап келгенин билдиргенде, қарақалпақ тилинде **жақын** рәўиши хәм кел көмекши феибли арқалы аңлатылады: **подползти**—еңбеклеп жақын келиў, **подбежать**—жуўырып жақын келиў; 3) ҳәрекеттиң азғантай қосымша исленгенин билдиргенде, қарақалпақ тилинде **азғантай** рәўиши ямаса феиблин **ыңқыра//иңкире** аффикслери арқалы аңлатылады: **подлить**—қуйыңқыраў ямаса азғана қуйыў, **подмешать**—араластырыңқыраў; 4) ҳәрекеттиң басқа бир ҳәрекетке қосыла, оған елиқлеп исленгенин билдиргенде, қарақалпақ тилинде қосыла, **қосылып** хал феиллери жәрдеминде аңлатылады: **подпевать**—қосылып қосық айтыў, **поддакивать**—қосылып мақуллаў.

15. **пре-**приставкасы: 1) хәрәкәттиң хәдден тыс артық болғанын билдирип, қарақалпақ тилинде **жиберіу** көмекши **фейили** арқалы аңлатылды **преувеличить**—үлкейтп жиберіу, **преуменьшить**—киширейтип жиберіу; 2) хәрәкәттиң тоқтап қалғанын, оның шекленгенін билдирип, қарақалпақ тилинде **қойыу**, **таслау** көмекши **фейиллери** арқалы аңлатылады: **прервать**—үзип таслау,

16. **пред-** (**предо-**) приставкасы, тийкарынан, хәрәкәттиң бир нәрсениң алдынан бурын болыуын билдирип, қарақалпақ тилинде **алды бурын**, **алдын ала** рәуишлери жәрдеминде аңлатылады: **предсказать**—алды бурын (болжап) айтыу, **предохранить**—алдын ала сақлау, **предусмотреть**—алдын ала илаж көриу.

17. **при-** приставкасы көп мәнили. сонлықтан да ол қарақалпақ тилинде хәр қыйлы усыллар арқалы аңлатылады: 1) хәрәкәттиң толық пикенин билдиргенде, қарақалпақ тилинде ол **келиу**, **болыу** көмекши **фейиллери** арқалы аңлатылады: **прибежать**—жууырып келиу, **приготовить**—таярлап болыу, **приучить**—оқытып болыу, **прилететь**—ушып келиу; 2) қосыу, жақынластырыу, бекитиу мәнилеринде қолланылғанда, қарақалпақ тилинде **қосып**, **жақынластырып** хал **фейиллери** хәм **қойыу** көмекши **фейиллери** арқалы аңлатылады: **приставить**—жақынластырып қойыу, **пристроить**—қосып салыу (қурыу), **пришить**—қосып, тигиу, **приклеить**—қосып желімлеу, **придвинуть**—жақынластырып қозғап қойыу; 3) хәрәкәттиң субъекттиң өзине бағдарланғанын билдиргенде қарақалпақ тилинде ол «өзине» алмасығы жәрдеминде аңлатылады: **пригласить**—өзине шақырыу, **присвоить**—өзине меншиклеу, **притянуть**—өзине тартыу; 4) хәрәкәттиң предметке жоқарыдан төмен қарап бағдарланғанын аңлатқанда, қарақалпақ тилинде ол «үстинен» рәуиши арқалы билдириледи: **придавить**—үстинен басыу, **прижать**—үстинен қысыу; 5) толық емес хәрәкәтти билдиргенде, қарақалпақ тилинде «азғантай» рәуиши арқалы аңлатылады: **приоткрыть**—азғантай ашыу, **притушить**—азғана өшириу.

18. **про-** приставкасы рус тилинде бир неше мәниде қолланылады; 1) хәрәкәттиң қандай да бир предмет арқалы бағдарланғанын билдиргенде, қарақалпақ тилинде «арқалы» тиркеуиши жәрдеминде аңлатылады: **протечь**—(бир нәрсе арқалы) ағып өтиу, **протолкнуть**—(бир нәрсе арқалы) ийтерип жиберіу, **просеять** (бир нәрсе арқалы) елеу; 2) хәрәкәттиң предметке толық бағдарланғанын билдиргенде қарақалпақ тилинде **толық** келбетлиги хәм **болыу**, **қалыу** көмекши **фейиллери** жәрдеминде аңлатылады: **продрогнуть**—(толық) аязлап қалыу, **прокрасить**—(толық) бояп болыу; 3) хәрәкәттиң бир нәрсениң қасынан өткенин аңлатқанда, қарақалпақ тилинде **қасынан**, **жанынан** көмекши **атауышлары** арқалы билдириледи: **пробежать**—(қасынан) жууы

рып өтиў, **проскочить**—(қасынан) өтип кетиў; 4) ҳәрәкеттиң толық пикенин билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде **болыў**, **шығыў** көмекши феѝиллери жәрдеминде аңлатылады: **прочитать**—оқып болыў (шығыў), **просмотреть**—көрип шығыў, **пронумеровать**—номерлеп болыў **пропеть**—қосық айтып болыў; 5) бир мәрте болған ҳәрәкетти аңлатқанда, қарақалпақ тилинде **өтиў**, **жибериў**, **қойыў** көмекши феѝиллери арқалы билдириледі: **прорычать**—ырылдап қойыў, **прошуметь**—шаўқым салып жибериў; 6) ҳәрәкет нәтийжесинде келетуғын зыянды билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде **қойыў**, **қалыў** көмекши феѝиллери жәрдеминде аңлатылады: **прозевать**—абайламай қалыў, **проиграть**—уттырып қойыў.

19. **раз-** (**разо-**, **рас**) приставкалары: 1) бөлеклерге бөлиўди билдиргенде, қарақалпақ тилинде **қойыў**, **жибериў**, **таслаў** көмекши феѝиллери жәрдеминде аңлатылады: **раскидать**—(хәр жаққа) ылақтырып таслаў, **разорвать**—үзип жибериў, **разместить**—бөлип орналастырып қойыў; 2) ҳәрәкеттиң бурынғы ҳәрәкетке керисинше болыўын билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде көбинесе болымсыз феѝиллер арқалы аңлатылады: **разлюбить**—сүймей қалыў, **раздумать**—ойлағаның ислемеў; 3) ҳәрәкеттиң хәдден тыс күшли болғанын билдиргенде, қарақалпақ тилинде **қатты**, **күтә**, **жүдә** сөзлери жәрдеминде билдирилиўи мүмкин: **раскритиковать** қатты әшкаралаў, **расхвалить**—қатты, жүдә мақтаў, **розобидеться**—қатты өкпелеў; 4) **-ся** жанапайы менен қолланылғанда ҳәрәкеттиң хәр жаққа бағдарланғанын билдирип, қарақалпақ тилинде **тумлы-тусқа**, хәр жаққа рәўишлери арқалы аңлатылады: **разлететься**—тумлы-тусқа ушып кетиў, **разойтись**—тарқасыў.

20. **с-**(**со-**) приставкасы: 1) ҳәрәкеттиң жоқарыдан төмен қарай бағдарланыўын билдиреди хәм қарақалпақ тилинде **жоқарыдан** рәўиши хәм түсиў, **таслаў** көмекши феѝиллери арқалы аңлатылады: **спрыгнуть**—(жоқарыдан) секирип түсиў, **сбросить**—жоқарыдан таслаў, **слететь**—(жоқарыдан) ушып түсиў; 2) бир орынға жыйнаўды, топлаўды билдиргенде, қарақалпақ тилинде **бирге**, **бир жерге** рәўишлери арқалы аңлатылады: **сложить**—(бирге) қосыў, **созвать**—(бир жерге) шақырыў, **связать**—(бирге) байлаў. Приставканың бул мәниси қарақалпақ тилиндеги феѝилдин шериклик дәрежесине де сәйкес келеди: **слиться**—қосылысыў, **связаться**—байланысыў. Бул жағдайда рус тилиндеги феѝиллер көбинесе **-ся** жанапайы менен қолланылады: **собраться**—жыйналысыў; 3) предметти бир орыннан алып таслаўды билдиргенде, қарақалпақ тилинде **алыў**, **таслаў** көмекши феѝиллери жәрдеминде аңлатылады: **сбрить**—қырып таслаў, **скосить**—орып алыў, **срубить**—шаўып таслаў; 4) **со-** приставкасы өз-ара бирге ислесиў ҳәрәкетин билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде «бирге» рә-

ўиши, ал гейде фэйилдиң шериклик дәрежеси арқалы аңлатылады: **сосуществовать**—бирге жасаў, **соучаствовать**—бирге қатнасыў, **сотрудничать**—бирге жұмыс ислеў.

21. У- приставкасы төмендеги мәнилерде қолланылады: 1) ҳәрекеттиң бағытын, оның сол бағытта узақласыўын билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде **кетіў** көмекши фэйили жәрдемде аңлатылады: **увезти**—алып кетіў, **улететь**—ушып кетіў, **убежать**—қашып кетіў; 2) белгили бир орынға орналастырыўды билдиреди: **уписать**—жазып сыйдырыў, **уложить**—жайластырыў; 3) ҳәрекеттиң толық исленгенин билдиргенде, қарақалпақ тилинде көбинесе **шығыў** көмекши фэйили арқалы аңлатылады: **убелить**—ақлап шығыў, **устлать**—төсеп шығыў, **украсить**—безеп шығыў; 4) бир нәрсениң көлеминиң азайыўын, қысқарыўын билдиргенде, қарақалпақ тилинде ҳәр қыйлы составлы фэйиллер арқалы билдириледі: **урвать**—жырып жеў, **урезать**—кесип алыў, **ушить**—тарылтып тигиў; 5) ҳәрекет нәтийжесинде жаңа сапаға қәснәтке ийе болғанлықты билдиргенде, қарақалпақ тилинде көбинесе **кетіў**, **жиберіў**, **таслаў** көмекши фэйиллери арқалы аңлатылады: **удорожить**—қымбатлатып жиберіў, **удлинить**—узайтырып жиберіў, **усмирить**—тынышландырып қойыў.

Фэйиллердиң префиксли-суффиксли усыл менен жасалыўы
Фэйиллер бул усыл менен рус тилинде онша өнимли жасалмайды. Префиксли-суффиксли усыл менен жасалғанда фэйиллер **вына-**, **от-**, **по-**, **при-**, ҳәм т. б. приставкаларды қабыл етип, олардың тийкарына **-ыва//ива**, **-ва**, **-а** суффикслери жалғанады: **шептать**—**перешёптываться** (сыбырлаў—сыбырласыў), **стрелять**—**перестреливаться** (атыў—атысыў) ҳәм т. б.

Солай етип, рус тилиндеги фэйиллер, жоқарыда көрсетилгендей, суффикслер, префикслер (приставка) ҳәм префиксли—суффиксли усыллар менен жасалады. Олардан префикслер арқалы жасалыў бир қанша өнимли. Қарақалпақ тилиндеги фэйиллер тек аффикслер ҳәм аналитикалық усыл арқалы жасалады, онда префикс жоқ. Бул еки усыл қарақалпақ тилинде өнимли қолланылады. Рус тилиндеги суффикслик усыл менен қарақалпақ тилиндеги аффикслик усыл тек айырым жағдайларда ғана сәйкес келеди, сондай-ақ префикслик усылдың да қарақалпақ тилиндеги аффикслер усылға сәйкес келиў жағдайлары аз ушырасады: **улучшать**—жақсылаў, **жақсартыў**. Рус тилиндеги префикс арқалы жасалған фэйиллер, көрип өткенимиздей-ақ, қарақалпақ тилинде көбинесе составлы фэйиллер арқалы билдириледі.

РӘҮИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛУҰ

(СЛОВООБРАЗОВАНИЕ НАРЕЧИЙ)

..Г

Рус тилинде рәүишлердиң жасалуында суффикслик, префикслик, префикслик-суффикслик, морфология-синтаксислик усыллар (адвербиализация) өнимли қолланылады. Қарақалпақ тилиндеги рәүишлер морфологиялық (аффикслер арқалы), морфология-синтаксислик (сөзлердиң қосылысыуы арқалы) ҳәм лексика-семантикалық (адвербиализация) арқалы жасалады.

Рус тилиндеги рәүишлердиң ҳәммеси дерлик басқа, сөз шақап-ларынан жасалған. Олардың басқа сөз шақапларынан жасалуында суффикслик усыл жүдә өнимли.

Рәүишлердиң суффикслер арқалы жасалуы. Рус тилинде рәүиш жасаушы суффикслер көп емес: -о, -е, -и, -жды, бирақ олар арқалы рәүишлер көплек жасала береді.

1) Сапалық келбетликлерден рәүишлер -о, -е суффикслери арқалы жасалады: **хороший-хорошо, похожий-похоже, красивый-красиво, могучий-могуче.** Бундай рәүишлер рус тилинде өзлери жасалған келбетликлерден сөз жасаушы суффикслери яғный формасы бойынша ажыралып турады. Олар ҳәм оларды дөретиуши келбетликлер қарақалпақ тилинде тек келбетликлер менен билдириледі. Мысалы: **красивый** (сулуы) — **красиво** (сулуы), **могучий** (қүдиретли) — **могуче** (қүдиретли).

2) Рәүишлер рус тилинде -о, -е суффикслери арқалы келбетлик фейиллерден (причастие) де жасалады: **угрожающе, осуждающе, удивленно, взволнованно.** Бундай рәүишлер қарақалпақ тилинде көбинесе ҳәм ҳал фейил формаларына сәйкес келеді: **угрожающе-қорқытып, удивленно-таңланып.**

3) Рус тилиндеги -ск-ий формалы қатнаслық келбетликлерден рәүишлер -и суффикси арқалы жасалады: **геройский-геройски, творческий-творчески, фактический-фактически.** Қарақалпақ тилинде олар көбинесе рәүишлер арқалы аңлатылады: **геройски-қаҳарманларша,** ал айырымлары келбетликтің басқа сөзлер менен дизбеклесіуи арқалы билдириледі: **трагически-трагедиялық жағдайда**

4) Санақ санлықлардан рәүишлер -жды суффикси арқалы жасалады: **дважды, трижды.** Бундай рәүишлер қарақалпақ тилинде санақ санлықтың рет, мәрте сөзлери менен дизбеклесіуи арқалы билдириледі: **четырежды-төрт рет (мәрте).**

Рәүишлердиң префикслер арқалы жасалуы. Рәүишлер рус тилинде **на-, от-, ни-** ҳәм т. б. префикслер жәрдеминде рәүишлердиң өзлеринен жасалады: **всегда-навсегда, как-никак, туда-оттуда.**

Рәүишлердиң префиксли-суффиксли усыл менен жасалуы. Бул усыл менен рәүишлер төмендеги формаларда жасалады: а) келбет-

лик хәм алмасықлардан по- префигси хәм -ому, -ему суффикси арқалы: по-новому, по-военному, по-летнему, по-моему. Бундай рәуишлер қарақалпақ тилинде -ша//-ше ямаса -дай//-дей, -тай//тей аффикслери арқалы билдириледі: по-своему-өзинше, по-летнему жаздағыдай; б) ский, цкий формалы қатнаслық келбетликлерден хәм й формалы тартым келбетликлеринен рәуишлер по- префигси хәм -и суффикси жәрдемінде жасалады: по-детски, по-мужски, по-лисьи. Қарақалпақ тилинде оларға көбинесе -ша//-ше формалы рәуишлер сәйкес келеді: по-дружески-досларша, по-русски-русша.

Рус тилиндеги айырым рәуишлер сөзлердиң биригиўи, жупласыўы арқалы да жасалады: сейчас (сей+час), сегодня (сего+дня), мало-помалу, строго-настрого, всего-навсего. Бундай усыл арқалы рәуишлер қарақалпақ тилинде де өнимли жасалады: бүгин, быйыл, қайта-қайта, жекпе-жек, қолма-қол хәм т. б.

Рәуишлердиң морфология-синтаксислик усыл менен жасалыўы (адвербиализация). Бул усыл арқалы рус тилинде рәуишлерге атлық, келбетлик, санлық хәм алмасықлардың хәр қыйлы сеплик формалары сондай-ақ феийлдиң хал феийл хәм басқа формалары өтеди.

Атлықтың сеплик формаларынан өткен рәуишлер:

1) Предлогсыз сеплик формалары:

- а) винительный сеплигиндеги атлықлар: капельку, чуточку,
- б) творительный сеплигиндеги атлықлар: кругом, шагом, утром, вечером, верхом, весной, временами, местами;
- в) родительный сеплигиндеги атлықлар: дома.

2) Предлоглы сеплик формалары:

а) родительный сеплигинде с, из, до, от, без предлоглары менен қолланылған атлықлар: сбоку, сначала, с разбегу, изнутри, издали; дотла, до отказа, доверху, досмерти, отроду, отчасти, без толку, без устали, без умолку;

б) дательный сеплигиндеги к, по предлоглары менен қолланылған атлықлар: книзу, кверху, кстати; позади, поутру, понаслышке;

в) винительный сеплигиндеги в, на, за, под, о, через предлоглары менен қолланылған атлықлар: вверх, вслеух, вновь, вниз, в ногу, в обмен; набок, навек, назло, наперерез, на вкус, на выбор; за полночь замуж; подряд, под силу, под вечер; оземь, обок, чересчур;

г) творительный сеплигиндеги за, под, с предлоглары менен қолланылған атлықлар: задаром, замужем, заграницей; под боком, под мышкой, слишком, со временем, с оглядкой;

д) предложный сеплигиндеги в, на предлоглары менен қолланылған атлықлар: винзу, вначале; в корне; наверху, накануне, наяву, на днях, на ходу, начеку.

Келбетликтің сеплик формаларынан өткен рәуишлер:

а) родительный сеплигиндеги қысқа келбетликлер: **Издадека, слева, смолоду, снова, сгоряча, искоса, досыта, добела;**

б) дательный сеплигиндеги қысқа келбетликлер **подолгу, по-просту, попусту, поровну;**

в) винительный сеплигиндеги қысқа келбетликлер: **навечно, насухо, начисто, запросто, заново, заживо, влево;**

г) предложный сеплигиндеги қысқа келбетликлер: **вкратце, вскоре, наравне, налегке;**

д) винительный сеплигиндеги толық келбетликлер: **вплотную, наудалуню, зачастую.**

Санлықтан өткен рәуишлер: а) родительный хәм винительный сеплигиндеги санлықлар **сперва, впервые;** б) винительный сеплигиндеги **в, на** предлоглары менен қолланылған **жыйнақлау** санлықлары: **вдвое, втрое надвое;** в) предложный сеплигиндеги **на** предлогы менен қолланылған санлық: **наедине;**

г) **в** предлоглы предложный сеплигиниң ески формасы: **вдвоем, втроем.**

Алмасықтан өткен рәуишлер: а) ески алмасық формалары: **езде, всегда, всюду, иногда, туда, когда, тогда;** б) тот, что алмасықларының қыя сепликлериндеги формалары: **отчего, оттого, потому, поэтому, затем, ни за что, нипочем, не при чем.**

Фейил формаларынан өткен рәуишлер: а) **-а,-я, учи, -ючи** формалы хал фейиллер: **лежа, молча, сидя, стоя, крадучись, умеючи, припеваючи;** б) буйрық мейил формасы: **почти (почестъ** фейили формасы); в) инфинитивтен: **чуть (чути(билиу))** **фейили формасы).**

Сеплик формаларындағы атауыш сөзлердиң хәм айырым **фейил** формаларының рәуишке өтиуі қарақалпақ тилинде де жүдә өнімлі қубылыс. Бирақ бундай адвербиализация қубылысы қарақалпақ тилинде морфология-синтаксислик усыл емес, ал семантикалық усыл деп қаралған.⁵

Қарақалпақ тилинде талық, келбетлик, санлық хәм алмасықлардың барыс, орын шығыс сеплик формалары рәуишлерге өткен⁶. а) барыс сеплиги формалары: **алға, босқа, зорға, бирге;** б) шығыс сеплиги формалары: **ядтан, бастан, илажсыздан, бирден усынан;** в) орын сеплиги формалары: **азанда, түнде, баяғыда, усында бирде** хәм т. б. Сондай-ақ айырым хал **фейил** формалары да қарақалпақ тилинде рәуишке өткен: **еплеп, келистирип, қайта** хәм т. б.

Рус хәм қарақалпақ тиллериндеги атаушылардың сеплик формаларынан хәм **фейил** формаларынан өткен рәуишлер бирдей сепликлерде турмаса да гейде бири бирине уқсас келеди: **кеште—ве-**

⁵ Хәзирги қарақалпақ тили, морфология, Нөкис, 1981, 209-бет.

⁶ Сонда, 210-бет.

чером, внизу—төменде, позади—артта, навечно—мәңгиге хәм т. б. Бирақ олардың сәйкеслиги бирдей бола бермейди. Гейде бир тилде бир усыл менен жасалған рәуиш екинши тилде басқа, усыл менен билдирилиўи мүмкин: мысалы: **на выбор** (рус тилинде—адвербиализация)—**қәлегениңше** (қарақалпақ тилинде—қалфейил)**наравне** (адвербиализация)—**теңдей** (аффиксация) хәм т. б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде рәуиш жасаўшы аффикслер онш көп емес: -ша// -ше (қарақалпақша бунша, -өзинше, мениңшеләгенше, қақарманларша), -лай// -лей (шийкилей, затлай) хәм солардан жасалған қоспа аффикслер. Сонлықтан да қарақалпақ тилинде рәуишлердиң аффикслер арқалы жасалыўы өнимли емес. Олар көбинесе бириккен, жуп, тәкирар, составлы сөз формаларында көбирек ушырасады.

МОРФОЛОГИЯ

Морфология тилдеги сөзлердің формаларын, өзгеріуі усылларын, грамматикалық мәнилерін хәм лексика-грамматикалық классларын (сөз шақаптарын) изертлейди. Тилдеги сөзлер өзлеринің лексика-грамматикалық өзгешеликлерине (грамматикалық мәнисине хәм формаларына) қарай белгили топарларға—сөз шақаптарына бөлинеди. Сонлықтан да сөз шақаптары хәм олардың грамматикалық категориялары морфологияның тийкарғы объекти болып есапланады.

СӨЗ ШАҚАПТАРЫ

(ЧАСТИ РЕЧИ)

Сөзлерди сөз шақаптарына ажыратқанда тийкарғы үш критерий басшылыққа алынады: 1) сөздің улыұма грамматикалық мәниси; 2) оның морфологиялық белгилери (грамматикалық категориялары хәм сөз өзгеріуі системалары); 3) тийкарғы синтаксислик хызмети. Усындай белгилерине қарай рус хәм қарақалпақ тилдеріндеги сөзлер бир неше сөз шақаптарына бөлинеди:

1. Улыұма грамматикалық мәниси бойынша: улыұма предметти билдиретуғын сөзлер (**атлық**); предметтин белгисин билдириуіш сөзлер (келбетлик); сан түсинигин аңлатыушы сөзлер (санлық); хәрекетти, процессти билдиретуғын сөзлер (фейил) хәм т. б.

2. Морфологиялық белгилери: рус тилиндеги род, сан, сеплик, қарақалпақ тилиндеги сан, тартым, сеплик категориялары (**атлық**); еки тилдеги мәхәл, мейил, дәреже (рус тилиндеги—вид) категориялары (фейил) хәм т. б. Усындай категориялар менен бирге хәр бир сөз шақабының өзине тән сөз жасаушы, форма жасаушы аффикслери де болады: **-ец, -тель -ник, -ист** хәм т. б. (рус тилинде), **-шы// ши, -шылық// -шилик** (қарақалпақ тилинде) атлықлар ушын; **-н, -ый, -ск-ий -ат-ый лив-ый ов-ый** хәм т. б. (рус тилинде), **-лы// -ли, -сыз// -сиз, -гы// -ги -қы// -ки** хәм т. б. (қарақалпақ тилинде)—келбетликлер ушын; **-ить, -а-ть, -ну-ть, ова-ть** хәм т. б.

(рус тилинде), -ла// -ле (қарақалпақ тилинде) —фейиллер ушын хэм т. б.

3. Синтаксислик хызмети бойынша: атлықтың функциясы-бас-лауыш хэм толықлауыш, фейилдің функциясы-баянлауыш, рәуиш-тиң функциясы-пысықлауыш хэм т. б.

Рус тили бойынша мийнетлерде тийкарынан 12 сөз шақабы көрсетилген: имя существительное, имя прилагательное, местоимение, глагол, наречие, категория состояния (мәнили сөз шақап-лары); предлог, союз, частицы (көмекши сөз шақаплары); модаль-ные слова, междометия, звукоподражательные слова (айырым сөз шақаплары).

Қарақалпақ тилиндеги сөз шақапларын классификациялау да рус тилиндеги классификацияға тийкарланған хэм онда да 12 сөз шақабы бар: атлық, келбетлік, санлық, алмасық, фейил, рәуиш (мәнили сөз шақаплары); тиркеуиш, дәнекер, жанапай (көмекши сөз шақаплары); модаль сөзлер, таңлақ хэм еликлеуишлер (айырым сөз шақаплары).

Еки тилдеги сөз шақаплары арасындағы айырмашылықлар мыналар: 1) қарақалпақ тилинде «категория состояния» (белгилі бир ҳал-жағдайды билдириуши өзгермейтуғын сөзлер) жоқ оның структурасына тән емес; 2) рус тилиндеги предлоглар сөздің алдында, ал қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлер сөзден кейин қолланылатуғын көмекши сөз болып есапланады. Сондай-ақ басқа сөз шақаплары да сырттан өз-ара уқастай болып көринген менен, олардың формаларында, грамматикалық категорияларында хәр бир тилге тән болған өзгешеликлер көзге түседі. Мысалы, еки тилде де фейиллер бетленеді. Рус тилинде барлық атауышлар (атлық, келбетлік, санлық, алмасық) сепленеді, қарақалпақ тилинде тек атлықтар ғана сепленеді, ал басқа атауышлар тек субстантивлескенде ғана сепленеді: **Жақсының** жаты болмайды. Ол быйыл **ойыншыны** питкерди хэм т. б.

Рус тилиндеги атауышлардың сеплениу парадигмасы бирдей емес. Мәселен, келбетликлер, силтеу, тартым алмасықлары қатарлық санлықтар, келбетлик фейиллер сепленгенде олардың жалғаулары атлықтың жалғаулары менен бирдей емес, ал басқаша болады. Мысалы: И. мой друг; Р. моего друга; Д. моему другу; В. моего друга; Т. моим другом; П. о моем друге. Ал қарақалпақ тилинде атлық хэм субстантивлескен басқа атауышлардың сеплениу парадигмасы (тек бетлеу хэм силтеу алмасықларындағы өзгешеликлер болмаса) бирдей: **адамның, жақсының, алтының усының; адамға жақсыға, алтыға** хэм т. б.

Рус тилиндеги сөзлердің қайсы сөз шақабына тийисли екенлигин олардың формасынан-ақ айырыуға болады. Мәселен, келбетликлер родлық көрсеткишлерге ийе болады: **-ый, -ая, -ое; -ий, -яя,**

-ее; фейилдің анық емес формасын **-т, -ць, -ти** көрсеткішлерінен билиу мүмкін; рәуишлер **-о, -е, -и** көрсеткішлері арқалы анықланады хәм т. б. Ал қарақалпақ тилиндеги келбетлик, санлық, рәуиш хәм айырым алмасықлар өз мәнисинде қолланылғанда олар өзгермейди **жақсы** адам, **жақсы** адамның; **бир** китап **бир** китапқа; бул дәуир бул дәуирдің хәм т. б.

Рус тилинде келбетлик пенен рәуиш өзлериниң формасы хәм синтаксислик функциясы бойынша бири-биринен аңсат ажыралады: **интересная** книга келбетлик—**интересно** рассказывает (рәуиш) Келбетликлер атлықты анықлайды, рәуишлер фейилдің хәрекетин анықлайды. Қарақалпақ тилинде келбетликлер көбинесе **атлықты**, ал рәуишлер **фейилди анықлап** келсе де, гейде келбетликлер фейилди (**жақсы оқыйды**), ал рәуишлер атлықты (**руша китап, тез жәрдем**) анықлап келеди. Сонлықтан да бул еки сөз шақабының формалық көрсеткішлериниң болмауы хәм синтаксислик функцияларының уқсас, жақын болуы, сондай-ақ дәреже көрсеткішлериниң де бирдей формада жасалуы қарақалпақ тилинде оларды бири биринен ажыратуы қыйынластырады. Хәзирги уақытта келбетликлерди рәуишлерден (көбинесе сын рәуишлеринен) ажыратууда, биринши гезекте, олардың семантикасы (**предметке тән белги ме ямаса хәрекетке тән белги ме**) хәм дизбеклесиу уқыпшылығы (атлық пенен көбирек қолланыла ма ямаса фейил менен көбирек қолланыла ма) есапқа алынады. Бул еки сөз шақабын сондай-ақ олардың дөренди формалары арқалы ажыратуға болады, себеби хәр бириниң өзине тән сөз жасаушы аффикслери бар: **-лай // -лей, -ша// ше—**рәуишлер ушын (**ақшалай, хайуанларша, түркменше**), **-дай -дей, -тай// -тей, -лы// -ли, сыз// сиз, -ый// ий** хәм т. б. **—**келбетликлер ушын (**ақшалы хайуандай, түркмени**):

Еки тилдеги сөз шақаплары улыўма классификациялық принципери бойынша бир-бирине уқсас болған менен хәр бир тилде олар өзлерине тән болған грамматикалық өзгешеликлерге (грамматикалық категориялары, сөз өзгериу системасы) ийе.

АТЛЫҚ

(ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ)

Атлық рус тилинде де, қарақалпақ тилинде де улыўма предметлик мәни аңлатады. Грамматикада «предмет» дегенде ким? не? (қарақалпақ тилинде), **кто? что?** (рус тилинде) сорауларына жууап беретугын турмыстағы хәр қыйлы қубылыслар түсиниледи: 1) конкрет предметлердің атамалары (**китап, терек, жай**); 2) тири мақлұқлардың атамалары (**қус, қумырысқа, балық, муғаллим, студент**); 3) затлардың атамалары (**қант, сүт, алтың темир, қәлем**);

4) табиғат құбылыстарының атамалары (жауын, қар, гүлдирмама, бәхәр, кеш, түн, күн); 5) жәмһийетлик құбылыстардың атамалары (революция, съезд, конференция, сайлау); 6) абстракт белгиниң, ҳал-жағдайдың атамалары (уқыплылық, ақыл, жеңис, жарыс, дем алыс, шеберлилик, қууаныш, тезлик) ҳәм т. б.

Бундай предметлик мәнилерди билдириў менен бирге атлықлар рус тилинде род, сан, сеплик, ал қарақалпақ тилинде сан, тартым ҳәм сеплик категорияларына ийе.

Еки тилде де атлықлар мәниси бойынша меншикли (Қарақалпақстан, Нөкис, Юсупов) ҳәм ғалабалық (республика, қала, адам) конкрет (дәптер, стол) ҳәм абстракт (сулуўлық, еркинлик) болып келеди.

Рус тилиндеги жанлы ҳәм жансыз атлықлар. Рус тилиндеги атлықлар жанлы ҳәм жансыз болып екиге бөлинеди.

Жанлы атлықларға адамларды, ҳайуанларды, қусларды, киши-кене мақлуқларды билдиретуғын сөзлер киреди. Олар кто? сораўына жуўап береді: солдат, комбайнёр, олень, лев, чайка, комар, кузнечик, лещ. Рус тилиндеги мертвец, покойник, шахмат фигуралары атамалары (ферзь), карта ойынының бирликлери (туз), биллиардтағы шар сондай-ақ ауыспалы мәнидеги атлықлар (показать язык — добыть языка, т. е. пленного) жанлы атлықлар қатарына киреди.

Жансыз атлықлар турмыстағы предмет ҳәм құбылысларды, өсимликлерди билдиреди. Олар что? сораўына жуўап береді: бригада, гроза, заря, орден, действие, виноград, вишня, лес. Жансыз атлықларға сондай-ақ жәмлеўши атлықлар да (студенчество, народ, войска, профессура, стадо) киреди.

Жанлы атлықлар тек мужской ҳәм женский родта қолланылады: дед, отец, волк—мужской род; бабушка, мать, волчица—женский род. Бирақ айырым средний родтағы атлықлар да (животное, чудовище, насекомое, млекопитающее, существо, старшилице, дитя) жанлы атлықларға киреди.

Жансыз атлықлар үш родта да қолланыла береді (стол—м. р., книга—ж. р., море—ср. р.).

Рус тилиндеги жанлы ҳәм жансыз атлықлар грамматикалық өзгешеликлерге де ийе: Жанлы атлықлардың көплик сандағы винительный сеплигиндеги формасы родительный сеплигиниң формасы менен бирдей болады, ал жансыз атлықлардың бундай формасы именительный сеплигиниң формасы менен сәйкес болады:

Жанлы атлықлар

И. отцы, женщины, насекомые
Р. отцов, женщин, насекомых
В. отцов, женщин, насекомых

Жансыз атлықлар

И. леса, реки, озёра
Р. лесов, рек, озёр
В. леса, реки, озёра

Бундай сәйкеслик бирлик сандағы мужской родтағы жанлы хәм жансыз атлықларда да байқалады. Бул жағдайда жанлы атлықларда родительный хәм винительный сепликлери, ал жансыз атлықларда именительный хәм винительный сәйкес келеди:

Жанлы атлықлар

Жансыз атлықлар

И. капитан, брат
Р. капитана, брата
В. капитана, брата

стол, город
стола, города
стол, город

Бирлик сандағы винительный сеплигиндеги женский родтағы (сондай-ақ -а, -я сеслерине питкен мужской родтағы) жанлы атлықлар жансыз атлықлар менен бирдей формаға ийе болады:

Жанлы атлықлар

Жансыз атлықлар

И. сестра, дядя.
В. сестру, дядю

улица, армия
улицу, армию

Қарақалпақ тилиндегі атлықлар жанлы хәм жансыз болып бөлінбейди, сонлықтан бундай грамматикалық өзгешиликлерге ийе болмайды. Жанлы хәм жансыз атлықлар қарақалпақ тилинде барлық сепликлерде де бирдей сеплене береді: А. бала, қала; И. баланың, қаланың; Б. балаға, қалаға хәм т. б.

Қарақалпақ тилинде ким? сорауы тек адамды (бетти) билдиретуғын атлықларға қойылады. Бундай атлықлар бетленеди, сонлықтан бетлик атлықлар деп аталады: мен студентпен, сен студентсең.

Ал не? сорауы адамнан басқа барлық жанлы хәм жансыз предметлерге қойылады. Олар бетленбейди, сонлықтан да бетлик емес атлықлар деп аталады: жолбарыс, сыйыр, арыслан, қалем, гөззалық, ой хәм т. б.

Бундай атлықлар тек аўыспалы мәниде келгенде ғана бетленеди: Атсаң хәм қанатсаң сен адамларға (И. Юсупов). —Ты скакун и крылья для людей.

АТЛЫҚТЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

(ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ)

Рус тилиндеги род категориясы

(Категория рода в русском языке)

Род – рус тилиндеги атлықтардың тийкаргы белгилерининң бири. Атлықтың роды тек бирлик санда ғана билдириледі, соған қарай рус тилинде үш род бар: мужской, женский және средний.

Мужской родқа кейни жууан дауыссызларға және й ге питкен атлықтар (лес, город, пленум, край, соловей); мәниси бойынша ер адамды билдирип -а, -я дауыссызларына питкен (мужчина, дядя) сөзлер; кейни ь белгисине және ж, ш, ч сеслерине питип, родительный сеплигинде -а, -я жалғауына ийе болатуғын атлықтар (врач-врача, сторож-сторожа, шалаш-шалаша, конь-коня, ремень-ремня); сондай-ақ, -иш, -ишк, ушк, ин, к суффикслеринен кейин о, е -а жалғауларын қабыл еткен атлықтар (голосишко, сынишка, соловушка, зайка), путь подмастерье сөзлери киреди.

Женский родқа -а, -я жалғаулы сөзлер (вода, бумага, земля, деревня), кейни именительный сеплигинде жиңишкертиу белгисине және ж, ш дауыссызларына питип, родительный сеплигинде -и жалғауын қабыл ететуғын атлықтар (степь, жизнь, медаль, рожь, роскошь, ночь, помощь) жатады.

Средний родтағы атлықтар именительный сеплигинде -о, -е (поро, море, дело, определение) және -мя (барлығы 10 сөз) жалғауына (бремя, время, знамя, имя, пламя, племя, семя, стремя, темя) ийе болады. Сондай-ақ средний родқа дитя сөзи де киреди.

Адамларды және хайуанларды билдиретуғын айырым жанлы атлықтардың роды олардың жыныслық семантикасына сәйкес келеди: отец, дядя, брат, бык, кот, петух—мужской род; мать, тетя, сестра, корова, кошка, курица женский род.

Адамды билдириуши гейпара атлықтар еки родқа—мужской және женский родларға теңдей тийисли болады: наш (задира, плакса, недотрога, соня, зазнайка, пустомеля) —мужской род; наша (задира, плакса, недотрога, соня, зазнайка, пустомеля)—женский род.

Атлықтар сеплениуде родына байланыслы өзгешеликлерге ийе болады, олардың жалғаулары бирдей болмайды:

Мужской род

И. дом, студент, папа, конь
Р. дома, студента, папы, коня

Женский род

газета, степь
газеты, степи

Д. дому, студенту, папе, коню
В. дом, студента, папу, коня
Т. домом, студентом, папой, конем
П. (о) доме, студенте, папе, кон

газете, степя
газету, степь
газетой, степью
(о) газете, степи

Средний род

И. поле, окно, знамя
Р. поля, окна, знамени
Д. полю, окну, знамени
В. поле, окно, знамя
Т. полем, окном, знаменем
П. (о) поле, окне, знамени

Қарақалпақ тилинде род категориясы жоқ. Басқа түркий тилдериндеги сыяқлы онда адамды хәм үй хайуанларын, қусларды билдириўши айырым атлықларда тек жынысты билдириўши айырым белгилерди көриўге болады. Жыныслық белги үш усыл менен билдириледі⁷:

1) лексикалық усыл: ата, әке, аға, ул, кәйин, буга, қораз еркек жыныс; ана, ене, апа, қыз, қарындас, бийкеш, сыйыр, мәкийен—урғашы жынысты билдиреди; 2) морфологиялық усыл: (қуда-қудағай, Аманбай—Амангүл, Турдыбек—Турдыбийке, Гүлмурат—Гүлайым, Айназар—Айсұлы, Кәрим—Кәрийма, Рахим—Рахийма, студент—студентка, артист—артистка Қалбаев—Қалбаева Оразбаевич—Оразбаевна); 3) синтаксислик усыл (ул бала—қыз бала, тракторшы жигит—тракторшы келиншек, еркек пышық—урғашы пышық, қораз ғаз—мәкийен ғаз).

Әлбетте, қарақалпақ тилиндеги жыныслық мәнини билдирилиўин рус тилиндеги род категориясы менен теңестириўге болмайды, себеби рус тилинде ол барлық атлықлар ушын грамматикалық категория хәм тек жынысты билдириў менен шекленип қалмайды.

САН КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА)

Рус хәм қарақалпақ тиллериндеги санаўға Олатуғын, яғный санақ санлықлар менен дизбеклесе алатуғын атлықлар еки санда: бирлик хәм көплик санда қолланылады: (один) шаг—шаги—(бир) адым—адымлар, (одно) окно—окна, (бир) айна—айналар, (одна) сестра—сёстры— апалы-сиңлиги—апалы-сиңлилер.

Урумбаев Н. А. Пособие по сопоставительной грамматике (морфология) русского и каракалпакского языков. Нукус, 1960, 24-бет; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги атлықтың айырым категориялары ҳақында, — «Жас Ленинши», 1969, 1-июль; Ҳәзирги қарақалпақ тили I. Морфология. Нөкис, «Қарақалпақтан», 1974, 26-27-бетлер.

Бирлик сан предметтің тек биреуі екенлігін билдирсе, көплік сан оның екі ямаса оннан да көплігін аңлатады.

Рус тилиндегі атлықлар бирлик санда өзлерінің родлық көрсеткіштері менен қолланылады (**самолёт, школа, озеро**), яғни родлық көрсеткіш олардың бирлик санда тұрғанын көрсетеді. Қарақалпақ тилиндегі атлықлар бирлик санда ноль көрсеткішіне ие болады, себебі онда рус тилиндегідей родлық жалғаулар жоқ (**самолёт, мектеп, қол**).

Көплік сан екі тилде де морфологиялық усул менен—көплік жалғауы арқалы аңлатылады.

Рус тилиндегі атлықлар көплік санда төмендегі жалғауларды қабыл етеді:

1 Мужской және средний родтағы, айырым средний родтағы атлықлар **-и, -ы** жалғауын қабыл етеді: **чемпионы, бои, улицы, степи, плечи, уши**.

2. Средний родтағы атлықлар және мужской родтағы айырым атлықлар **-а (-я)** жалғауын қабылдайды: **письма, поля, города, берега**.

3. Айырым мужской родтағы атлықтардың көплік формасы **-е** жалғауы арқалы билдириледі: **гражданин—граждане, крестьянин—крестьяне, киевлянин—киевляне**.

Гейпара атлықтардың көплік формасы басқа усуллар арқалы аңлатылады: 1) сеслердің алмасыуы (**друг—друзья, ухо—уши**); 2) тийкардың қысқарыуы (**цветок—цветы, курица—куры, армянин—армяне**); 3) Көплік форма айырықша суффикстер жәрдеминде жасалады (**чудо — чудеса, небо — небеса; мат. — матери, дочь—дочери; телёнок — телята, медвежонок — медвежата**); 4) айырым атлықтардан көплік сан формасы супплетивтік усул менен (яғни басқа сөздер арқалы) жасалады: **человек—люди, ребенок—дети**.

Қарақалпақ тилиндегі көплік сан атлықтардың тийкарына **-лар** (жуған тийкар үшін), **-лер** (жинишке тийкар үшін) жалғауларының жалғаныуы арқалы жасалады. Бұл жалғаулар сөздің тийкарына қеш кандай өзгеріс келтирмейді (бундай өзгеріс тек бетлеу және силтеу алмасықтарында байқалады: **ол—олар, бұл—бұлар**): **қала—қалалар, көше—көшелер**.

Рус тилинде гейпара атлықтардан көплік сан екі формада жасалады, бұл жағдайда сол екі форманың арасында мәнилік өзгешеліктер болады: **хлеб—хлебы** (писирген нанлар)—**хлеба** (дәндер); **учитель—учителя** (муғаллимлер)—**учители** (ұстазлар); **листья** (қағаз беттері)—**листья** (өсімлік жапырақтары); **сын—сыновья** (ұл балалар)—**сыны Отечества** (ұтан перзенттері) және т. б. Қарақалпақ тилиндегі атлықтардың көплік сан формаларында бундай қубылыстар байқалмайды.

Рус және қарақалпақ тилеріндегі бирлик сандағы атлықлар

гейде мәніси бойынша улыўмалықты, көпликті билдирип келиўи мүмкин. Мысалы: рус тилинде: **Человек** должен трудиться работать в поте лица. кто бы он ни был, и в этом одном заключается смысл. и цель его жизни. его счастье, его восторги (А. П. Чехов); қарақалпақ тилинде: Бул дүньяның көрки—**адам** баласы (Әжинияз).

Бул мысаллардағы **человек** адам сөзлери тек бир конкрет адамды емес, ал улыўма адамды билдирип тур.

Бирлик сандағы атлықтың улыўмалық мәниде қолланылуы әсіресе қарақалпақ тилине тән белгилердің бири болып есапланады. Атлықлар басқа түркий тиллерінде де усындай қәсийетке ийе. Бул ҳаққында Н. К. Дмитриев былай деп көрсетеди: «Соотношение единственного и множественного чисел в тюркских языках не то, что в русском и в других европейских. Слово **таш** может означать не только «камень», но и «камни». Форма **таш** не есть единственное число с точки зрения русского и других языков. Это—недифференцированная форма для обозначения коллективного понятия «камней вообще» Она может функционировать и по линии единственного, и по линии множественного числа⁸. Сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги бирлик сандағы атлықлар рус тилинде гейде бирлик сандағы (Оқыўшы **китап** сатып алды. Ученик **купил книгу**), ал гейде гәптиң мәнісине қарай көплик санда (Базарда қаўын сатып атыр — На рынке продаются **дыни**) қолланыла береди.

Рус тилиндеги атлықлар сан категориясына байланыслы үш топарға бөлинеди.

1) бирлик ҳәм көплик санда қолланылатуғын атлықлар: **рука—руки, стена—стены, ключ—ключи, море—моря**.

2) тек бирлик санда ғана қолланылатуғын (*Singularia tantum*) атлықлар. Буған рус тилинде төмендеги атлықлар киреди, а) меншикли атлықлар: **Москва, Венера, Пушкин, Волга**. Айырым фамилиялар **семья** ағзаларын билдиргенде көплик санда қолланылады: **Пушкины, братья Знаменские**; б) көпликті талап етпейтуғын абстракт мәнидеги атлықлар: **удивление, голубизна, мудрость, дружба, непосредственность**; в) санаўға болмайтуғын жәмлеў мәнісіндеги затлық мәнидеги атлықлар: **пшеница, молоко, сахар, керосин, сметана**; г) мәніси жағынан өзи жыйнақлаўды, топлаўды билдиретуғын атлықлар: **студенчество, родня, листва, общественность**; д) дүньяның тәреплерин билдириўши **север** (арқа); **юг** (қубла), **восток** (шығыс), **запад** (батыс) сөзлери.

⁸Дмитриев Н. К. Категория числа.—«Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II, Морфология, М., изд. во АН СССР. 1956, с68.

3) тек көплек санда ғана қолланылатуғын (Pluralia tantum) атлықлар. Олар мыналар: а) жуп элементтең туратуғын затларды билдириуши атлықлар: **ножницы, брюки, очки, ворота, сани**; б) айырым затлық мәнидеги атлықлар: **белила, сливки, щи, духи, опилки**; в) жәмлеуди билдирип жыйнақлау мәнисинде қолланылатуғын атлықлар: **овощи, деньги, финансы, боеприпасы, мясопродукты**; г) қурамалы абстракт процесслери, қубылысларды билдиретуғын атлықлар: **выборы, сборы, проводы, именины, хлопоты, бега, переговоры**; д) ҳәр қыйлы ойындардың атамалары: **городки, бабки, жмурки, прятки**; е) тәбият қубылысларын, белгили уақыт аралығын билдириуши атлықлар: **заморозки, каникулы, сутки, сумерки**, ж) айырым географиялық атамалар: **Афины, Сочи, Карпаты, Альпы, Минеральные воды**.

Рус тилиндеги тек көплек санда қолланылатуғын айырым предмет атамаларын билдириуши атлықлар саны жағынан анықланғанда тек жыйнақлау санлықлары менен ғана қолланылады: **трое суток, двое саней, двое ножниц** ҳәм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги атлықларды тек бирлик санда ямаса тек көплек санда қолланылады деп шеклеуге болмайды. Рус тилиндеги көплек сандағы географиялық атамалар қарақалпақ тилинде сол түринде қолланылады: **Сочи, Афины**. Ал, ондағы тек Бирлик санда қолланылатуғын атлықлар қарақалпақ тилинде еки санда да (удивление — таңланыу, таңланыулары; пшеница — бийдай, бийдайлар), сондай-ақ тек көплек санда қолланылатуғын атлықлар да еки санда (**овощи — овощ, овощлар, каникулы — каникул, каникулар, щи — ши, щилер (щилеринизди ишип болын), деньги — ақша, ақшалар**) қолланыла береді.

Соңғы уақытлары рус тилиндеги тек көплек санда қолланылатуғын айырым атлықлар қарақалпақ тилинде сол көплек формасында аударылып қолланылып киятыр, ҳәм әдебий тилдің нормасына кирип баратыр: **выборы — сайлаулар (сайлау деп онша айтылмайды); переговоры — сөйлесиулер (сөйлесиу деп усы мәнисинде қолланылмайды)**.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ТАРТЫМ КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ)

Қарақалпақ тилинде, басқа түркий тиллериндеги сыяқлы, предметтің белгили бир адамға, бетке тийисли екенлигин көрсететуғын тартым категориясы кең қолланылады. Бул категория арқалы предмет ҳәм оның қайсы бетке тийисли екенлиги аңлатылады: **жолдасым (I бет), жолдасың (II бет), жолдасы (III**

бет). Тартымланған атлық бірлік ямаса көплік санда үш беттің біреуінде қолданылады.

Тартым мәнісі қарақалпақ тилинде бір неше усыллар менен аңлатылады:

1) морфологиялық усыл: **ұатаным, балаң, иниси.**

2) морфология—синтаксислик усыл: **мениң ұатаным, сениң балаң, оның иниси.**

3) синтаксислик усыл: **бизің ұатан, сизің бала** (III бет жоқ). Сондай-ақ тартымлық мәні предмет ийесине **-ныки// -ники, -дыки дики, -тыки// -тики** аффикслериниң жалғанып, оның предикативлик (баянлауышлық) позицияда қолланыуы арқалы да билдириледі: **мал колхоздыки, китап меники, дәптер сеники.**

Қарақалпақ тилиндеги тартым аффикслери мыналар:

Бірлік сан

Көплік сан

I бет-м, -ым// -им

-мыз// -миз, -ымыз// -имиз

II бет, -ң, -ың// -иң

-ңыз// -ңиз, -ыңыз// -иңиз

III бет -сы// -си, -ы// -и

-сы// -си, өы// -и

Морфологиялық хәм морфология-синтаксислик усылда тартымланған атлықлардың алдында көпшилик жағдайда ийелик сеплигиндеги бетлеу алмасықлары ямаса атлықлар қолланылады (егер текстте ондай сөзлер жоқ болса, тартымланған сөздің қайсы бетте екенлигине қарап, оларға ийелик сеплигиндеги бетлеу алмасықларын тауып қойыуға болады): Мысалы **Қудайбергеннің әкеси Әжимұрат шабандоз тууды-питти Қанлықөлдің турғыны еди** (К. Мәмбетов).

Оның қарапайым намаларында

Бир де ғәлет сес жоқ үйлеспей турған (И. Юсупов)

Бул мысалларда тартымланған атлықтың алдында ийелик сеплигиндеги атлықлар (**Қудайбергеннің, Қанлықөлдің**) хәм алмасық (**оның**) қолланылған. Ал төмендеги мысалда ондай сөзлер жоқ:

Жақсы нийет, өсип атыр санамыз.

Әне клуб, әне китапханамыз (И. Юсупов)

Бирақ тартымланған **санамыз, китапханамыз** атлықларындағы бет хәм сан көрсеткишлерине (I бет) қарап, олардың алдында «бизің» алмасығын қолланыуға болады.

Рус тилинде тартым категориясы жоқ. Қарақалпақ тилиндеги тартымланған атлықлар рус тилинде хәр қыйлы усыллар арқалы аңлатылады:

1) рус тилиндеги **мой, твой, наш, ваш, свой** тартым алмасықлары (притяжательные местоимения) арқалы: **мениң турмысым**

— моя жизнь, сизин мийнетиңиз — ваш труд, өзинин халқы — свой народ: Мысалы: **Өз бөлмемде меннен басқа کسی жоқ** (Т. Жумамуратов) — **В моей комнате, кроме меня, никого нет.**

2) атлық ямаса бетлеу алмасықларының родительный сеплиги формасы арқалы: Бердақтың қосықлары—стихи **Бердаха**, оның жууабы **его (её)** ответ

3) рус тилиндеги қатнаслық ямаса тартым келбетлиги арқалы: **аңшының гүрриңлери — охотничьи рассказы, түлкиннің изи — лисий след, балалар китапханасы — детская библиотека, солнечные лучи — қуяш нурлары.**

Қарақалпақ тилиндеги **-ныки// -ники, дыки// -дыки, -тыки -тики** формасында тартымланған атлықлар рус тилинде хәр қыйлы формада берилуи мүмкин. Мыс: **малақай әкемдики — шапка отца, шапка принадлежит отцу.**

СЕПЛИК КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА)

Атлықлар тилде қолланылғанда гәптеги басқа сөзлер менен хәр қыйлы қатнаса түсип байланысады. Бул жағдайда олар белгили бир сеплик формасын қабыл етеди, хәм атлықтың гәптеги синтаксислик хызметин көрсетеди. Сепликке акад. В. В. Виноградов мынадай анықлама береді: «Падеж—это форма имени, выражающая его отношение к другим словам в речи.. Е падежных формах имени существительного отражается понимание связей между предметами, явлениями, действиями и качествами в мире материальной действительности»⁹ Сепликлердин мәніси рус хәм қарақалпақ тиллеринде олардың хәр бирин тийисли жалғаулары арқалы билдириледи, ал гейде хәр би сепликтің мәніси рус тилинде предлоглар, қарақалпақ тилинде тиркеуишлер менен толықтырылып аңлатылады. Мысалы: **Сквоз разрыв в тучах на темную воду пали желтые пятна лунных лучей и, посверкав с минутой, исчезли, стертые сырой тьмой** (М. Горький). Ал **Сапиұраның** анасы болса, **апам менен** қайта-қайт хошласып, еле **үйден** шыға алмай атыр еди (К. Султанов)

Рус тилинде алты сеплик бар: именительный, родительный, дательный, винительный, творительный, предложный

Қарақалпақ тилинде де алты сеплик бар: атау, ийелик, барыс, табыс, шығыс, орын.

Еки тилдеги сепликлердин мәнилери хәм функциялары гейд

⁹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о словах. 2-ое изд. М., 1972, с. 139.

бири-бирине жақын болғаны менен олар арасында айтарлықтай өзгешеліктер бар.

Именительный сеплиги. Рус тилиндегі именительный сеплигиндегі хәм қарақалпақ тилиндегі атау сеплигиндегі сөзлер өзлериниң дәслепки формасында қолланылады. Рус тилиндегі бул сепликте атлықлар өзлериниң родлық көрсеткішлерине — жалғауларына ийе болады: **двор, окно, стена**; қарақалпақ тилинде ондай көрсеткіштер болмағанлығы себепли атау сеплигиндегі сөзлер ноль көрсеткішке ийе болады.

Көрсетип өткениміздей-ақ, рус тилиндегі жанлы атлықлар **кто?** сорауына, ал жансыз атлықлар **что?** сорауына жууап береді хәм сеплениуде олар бири биринен өзгешеленеді. Ал қарақалпақ тилинде атау сеплигинде **ким?** сорауы тек адамларға, ал **не?** сорауы адамнан басқа жанлы хәм жансыз предметтерге қойылады, сеплениуде олар бири-биринен парықланбайды.

Екі тилде де именительный хәм атау сеплигиндегі сөзлер төмендегі синтаксислик хызметлерди атқарады:

а) гәпте баслауыш хызметин атқарады: Сквозь волнистые туманы пробирается луна (А. С. Пушкин). Қойуу қара думанда ай ақырын жүзеді;

б) Қаратпа сөз болып келеді: Приветствую тебя, пустынный уголок (А. С. Пушкин). — Аманбысан, аулақтағы қаңыраған түпкір;

в) атауыш — баянлауыш хызметин атқарады: А моя страна подросток (В. В. Маяковский). — Ал мениң елим — еле жеткіншек.

г) Атау гәп хызметин атқарады: **Морозный день, конец декабря** (М. А. Шолохов). — **Сууық, декабрьдиң ақыры.**

Қарақалпақ тилиндегі атау сеплигиндегі атлық анықлауыш хызметинде де келе береді: тас дийуал, ағаш қасық, темир қапы хәм т. б. Анықлауышлық хызметтегі бундай атлықлар рус тилинде қатнаслық келбетликтер арқалы аңлатылады: **Каменная стена, деревянная ложка, железная дверь.**

Тиркеуишлер менен қолланылғанда атау сеплигиндегі атлықлар басқа ағзалардың да хызметлерин атқара береді: Олар **Уатан ушын** гүрести (пысықлауыш). Бизлер **қаҳарманлар** қаққында оқыдық (толықлауыш) хәм т. б.

Родительный хәм ийелик сепликтери. Рус тилиндегі родительный хәм қарақалпақ тилиндегі ийелик сепликтери тек айырым жағдайларда ғана бири-бирине сәйкес келеді:

а) бул сепликтер екі тилде де меншиклеуди билдиреди: **книга писателя — жазушының кітабы, сын колхозника — колхозшының улы.**

б) пүтинниң бөлеги билдирилгенде, пүтинди билдириуши ат-

лық родительный (ийелик) сеплигинде қолланылады: **угол дом — жайдың мүйеши, лист дерева — теректің жапырағы, страница книги — кітаптың беті;**

в) белгини анықлайды: **запах цветов - гүлдердің ийиси, вкус хлеба — нанның мазасы, высота гор — таудың бийиклиги.**

Буннан басқа жағдайларда рус тилиндеги родительный сеплигинің мәніси қарақалпақ тилинде ийелик ямаса басқа сепликлер менен билдириледі:

а) родительный сеплиги белгили бир объектти билдирип келгенде, ол қарақалпақ тилинде ийелик ямаса табыс сепликлер арқалы аңлатылады: **испытание самолета — самолетты сына көриу, пенне артиста — артисттің қосық айтыуы;**

б) родительный сеплиги өлшенетуғын предметлердің бирлигин билдиргенде рус тилинде **один, одна, одно, одни** (бир санлықтарысыз қолланыла береді: **тонна угля, литр молока, килограмм мяса, метр ситца** хәм т. б. Бундай форма қарақалпақ тилинде ийелик хәм шығыс сепликлері менен берилип, предмет атамасы хәм өлшем бирлиги арасында **бир санлығы** айтылады: **көмирдің бир тоннасы — көмирден бир тонна, сүттің билитри — сүттен бир литр, гөштің бир килограммы — гөштен билитр килограмм** хәм т. б.

в) санақ санлықтары менен (**один, одно, одна, одни** санлықтарынан басқа) қолланылғанда атлық **2, 3, 4** санлықтарынан соң бирлик сан родительный сеплигинде, ал **5** хәм оннан жоқары санлықлардан кейин көплик сандағы родительный сеплигинде турады: **два журнала, пять журналов, три книги, двадцат книг.**

Санақ санлықлардан кейин қолланылған атлықлар қарақалпақ тилинде хәмме ұақытта бирлик сан атау сеплигинде турады: **еки журнал, жигирма кітап.**

г) родительный сеплигиндеги атлық салыстырыу мәнісінд қолланылғанда, қарақалпақ тилинде оған шығыс сеплиги сәйке келеді:

И всё же потом полнтый кусок,
Ей-богу, дарового меда лучше (Бердах).

(перевод Н. Гребнева).

Дизенди сызлатып мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ (Бердах).

Пусть поседела женщина, она —
Твой верный друг и всех красавиц лучше (Бердах).

(перевод Н. Гребнева).

**Жаман болса хэм өмірлик жолдасың
Уақытша қол берген хұрден жақсырақ** (Бердақ);

д) родительный сеплигиндеги атлық қатарлық санлықтардан кейін келип сәнени (датаны) билдиргенде, қарақалпақ тилинде оған атау сеплигиндеги атлық сәйкес келеди: **Двадцать третье февраля — жигирма үшінши февраль, восьмое марта — сегизинши март;**

е) рус тилиндеги атлықтар нет сөзинен хэм болымсыз фе-йиллерден кейін туура объектти билдирип келгенде родитель-ный сеплигинде қолланылады. Нет сөзинен кейін қолланылған атлық қарақалпақ тилинде атау сеплиги менен бериледи: **нет журнала — журнал жоқ, нет света — жақты жоқ...**

Болымсыз фе-йиллерден кейін келген родительный сеплигиндеги атлық қарақалпақ тилинде табыс сеплигине сәйкес келеди.

Но недругов не щади, о сын мой (Бердах).
Душпаныңды мата балам!

(Перевод Н. Гребнева)

ж) родительный сеплиги фе-йиллер менен қолланылып, объект пүтіннің бир бөлегин билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде табыс сеплиги арқалы бериледи: **отрезать хлеба — нан(ды)кесіу, выпить воды — суу ишиу, налить молока — сүт қу-йыу.** Гейде бундай атлықтар шығыс сеплиги менен де аңлаты-лыуы мүмкин: **отрезат хлеба — нан кесіу, выпит чаю — чай-дан ишиу;**

з) хэр қандай узақласыуды, жойтыуды, бир нәрсеге ерисиу-ди, күтиуди, тилекти хэм т. б. билдиретуғын фе-йиллерден ке-йін родительный сеплигинде қолланылған атлықтар қарақал-пақ тилинде шығыс, табыс сеплиги арқалы аңлатылады: **опасать-ся простуды — тумайдан қорқыу, лишиться матери — анасынан айырылыу, просит слова — сөз сорау, желать счастья — бахыт тилеу.**

Дательный хэм барыс сепликлери. Дательный сеплиги хэм барыс сепликлеринің мәнилери бири бирине жақын. Атауыш хэм фе-йиллер менен дизбеклесип дательный хэм барыс сепли-гинде турған атлық хәрекеттің бағдарланған предметин ямаса адамды билдиреди: **служение родине — ұатанға хызмет, пись-мо родителям — ата-анаға хат, писать родителям ата-анаға хат жазыу.**

Рус тилиндеги дательный сеплигиндеги атлық бет билдир-мейтуғын фе-йиллер (безличные глаголы) хэм хал-жағдай кате-гориясындағы (категория состояния) сөзлер менен қолланыл-ғанда предметтің ямаса адамның белгили бир жағдайын аңла-

тады. Бул ўақытта дательный сеплигиниң орнына қарақалпақ тилинде атаў, ийелик ҳәм т. б. сепликлери қолланылады: **зрителю** весело—**тамашагөй** кеўилли, **ребенку** жарко—**бала** ыссылады, **гостю** не спится—**мийманның** уйқысы келмей атыр.

Қарақалпақ тилиндеги барыс сеплигиниң мәнилери рус тилиндеги дательный сеплигине қарағанда бир қанша кеңирейткен. Ол төмендеги мәнилерди аңлатады:

а) ҳәрекеттиң бағытын билдиреди ҳәм бул жағдайда рус тилиндеги **в, на** предлоглы винительный сеплигине мәнилес болады: **фронтқа** кетти—**ушел на фронт**, **Кавказға** баратырман—**еду на Кавказ**;

б) ҳәрекеттиң болып өтетуғын белгили бир мүддетин билдиреди ҳәм бул жағдайда да рус тилинде предлоглы винительный сеплиги менен бериледи: **еки жылға** оқыўға кетти—**уехал на два года** учиться.

Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги барыс сеплигиндеги атлылар ҳәрекеттиң бағытын көрсетиў мәнисинде өнимлирек қолланылады.

Винительный ҳәм табыс сепликлери: Еки тилдеги бул сепликлер туўра объектти билдиргенде бири бирине сәйкес келеди: **люблю Родину—Уатанды** сүйемен, **получить письмо—хат** алыр.

Рус тилиндеги винительный сеплигиндеги атлық бет билдирмейтуғын конструкциялар менен қолланылып субъектти билдирип келгенде, ол қарақалпақ тилинде атаў сеплиги арқалы бериледи: **Мальчика** это не беспокоит—**Бала** буннан қорықпайды.

Винительный сеплигиндеги атлық ўақытлық мәниде қолланылғанда, ол қарақалпақ тилинде атаў сеплигиндеги атлық ҳәменен (**бенен, пенен**) тиркеўиши арқалы аңлатылады: **Больной** не спал **всю ночь**—**Кесел түни менен** уйқыламады. **Отец** **весь день** работал в саду—**Әкем күни менен** бағда жұмыс иследи.

Творительный сеплиги. Рус тилиндеги творительный сеплигиниң мәнилери қарақалпақ тилинде ҳәрқыйлы усыллар менен аңлатылады:

а) творительный сеплиги өзиниң тийкарғы объектлик мәнисинде ҳәрекеттиң ислениўи ушын жумсалған қуралды билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде ол атаў сеплигинде атлықты менен (**бенен, пенен**) тиркеўиши менен дизбеклесиўи арқалы аңлатылады: **писать карандашом—қәлем менен** жазыў, **колотопором** балта менен **жарыў**, **схватить рукой—қол менен** улаў;

б) творительный сеплигинде ҳәрекеттиң ийесин ямаса ҳәрекет етиўиши предметти билдирип белгисиз дәрежедеги **фейил** ҳәм келбетлик **фейиллер** менен қолланылған атлықлар қарақалпақ

тилинде атаў сеплигиндеги атлықтың тәрәпинен, менен тиркеўишлери менен дизбеклесиўи арқалы аңлатылады: План ут-вержден **министерством**—план **министрлик** тәрәпинен бекитилген. Книга написана известным **журналистом**—китап белгили **журналист** тәрәпинен жазылған.

Бундай дизбеклерди қарақалпақ тилинде түп дәреже фейил-лери ҳәм атаў сеплигиндеги атлық арқалы аўдарыўға да бола-ды: план утвержден **министерством** -планды **министрлик** бекит-кен;

в) ҳәрәкеттиң объектин билдирип келген творительный сеп-лигиндеги атлықлар да қарақалпақ тилинде атаў сеплигиндеги атлық ҳәм менен (**бенен, пенен**) тиркеўиши жәрдеминде ямаса табыс сеплигиндеги атлық пенен бериледи: заниматься **спортом** — спорт **пенен** шуғылланыў, руководить **бригадой** — **бригаданы** басқарыў, заведовать **кафедрой**—**кафедраны** басқарыў;

г) ўақытлық мәниде қолланылған творительный сеплигинде-ги атлық қарақалпақ тилинде орын сеплигиндеги атлық арқалы аңлатылады: работать **вечерами** — кешки **ўақытларда** (кеште) ислеў, уехать **утром**—**азанда** кетиў;

д) творительный сеплигиндеги атлық ҳәрәкеттиң орнын бил-дирип келгенде, ол қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги менен ямаса атаў сеплигиниң **менен (бенен, пенен)**, арқалы тиркеўиш-лери менен дизбеклесиўи арқалы аңлатылады: идти **лесом**—**то-гайдан** жүриў, **тоғай** арқалы жүриў, уехать **берсгом**— **жаға ме-нен** кетиў;

е) сын мәнисиндеги творительный сеплигиндеги атлық қара-қалпақ тилинде атаў сеплиги ҳәм менен (**бенен, пенен**) тирке-ўиши арқалы билдириледи: говорить **громким голосом**—қатты **даўыс пенен** сөйлеў;

ж) творительный сеплигиндеги атлық салыстырыў, теңеў мә-нисинде қолланылғанда қарақалпақ тилинде оған -дай//-дей-тай //-тей формалы қатнаслық келбетликлер сәйкес келеди: лаять **собакой**—**ийттей** үриў, лететь **птицей**—**қустай** ушыў;

з) рус тилинде атлық қоспа баянлаўыштың составында кел-генде творительный сеплигинде турады, қарақалпақ тилиндеги бундай баянлаўыштың составындағы атлық атаў сеплигинде (гейде бол көмекши фейили менен дизбеклесип) бериледи: Бер-дах является великим **поэтом**—Бердақ **уллы шайыр**. Он не-давно избран народным **депутатом**—Ол жақында **халық депу-таты болып** сайланды. Скоро станет **инженером** жақын арада **инженер** болады;

и) келбетликлер менен қолланылып, белгиниң шекленгенли-гин билдирип келгенде творительный сеплигиндеги атлық қара-

қалпақ тилинде тартымланған атау сеплигиндеги атлыққа сәйкес келеді: **слаб здоровьем—денсаулығы төмен, высокий ростом—бойы узын.**

Предложный сеплиги. Рус тилиндеги предложный сеплиги хэмме уақытта тек предлоглар менен ғана қолланылады (предложный деген атамасы предлоглы дегенди аңлатады).

Орын сеплиги. Қарақалпақ тилиндеги орын сеплиги рус тилинде жоқ, сонлықтан оның мәнилери рус тилинде хәр қыйлы усыллар менен аңлатылады:

а) уақыт хэм орынды билдирип келгенде рус тилинде **в** хэм **на** предлоглы предложный сеплиги арқалы аңлатылады:

Қуураған шөлде, қапырық ысыда
Қақсап жатқан сараң сахрада.
Турды анчар айбатлы сақшыдай,
Жалғызсырап қула далада (А. С. Пушкин).

(Аударған И. Юсупов).

В пустыне чахлой и скупой,
На почве, зноем раскаленной.
Анчар, как грозный часовой,
Стоит — один во всей вселенной.

б) орын сеплиги уақытты билдиргенде, рус тилинде рәуиш ямаса предложный, творительный, винительный сепликлери хэм предлоглар арқалы аңлатылады:

Бир қасқыр түнде келип қой қораға,
Билместен кирип кетти ийт қораға.
Волк ночью, думая залезть в овчарню,
Попал на псарню (И. А. Крылов).

Бәхәрде пахта егиси басланды—Весной начался сев хлопчатника. Жумыс бир айда орынланды — Работа выполнена за месяц. Стадион қаланың сыртында жайласқан—Стадион находится за городом;

в) орын сеплигиниң айырым мәнислери рус тилинде родительный сеплиги хэм оның **у, около, возле** предлоглары арқалы аңлатылады: **Адамда ең қымбатлы нәрсе—бул өмир. Самое дорогое у человека—это жизнь (Н. А. Островский). Үйдиң жанында хеш ким жоқ екен—Возле дома никого не оказалось. Ол вокзалдың жанында турады—Он живет около вокзала. Бизлер балықшыларда болдық — Мы побывали у рыбаков.**

Шығыс сеплиги. Шығыс сеплиги де рус тилинде жоқ, сон-

лықтан оның мәнилери хәр қыйлы усыллар арқалы билдириледі:

а) шығыс сеплиги хәркеттің шыққан орнын, басланған уақтың билдирип келгенде, рус тилинде родительный сеплиги хәм оның с, из, от предлоглары арқалы аңлатылады:

Россия оянар шырт уйқыдан —
Россия вспрянет ото сна. (А. С. Пушкин).
Туу алыста шың басынан ушқан бир бүркіт,
Қанат қақпай теңейимде эсте шарықлар.
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне

(А. С. Пушкин).

Ол уясынан қулап түсип, қозғалмай отырды—Он упал из гнезда и сидел неподвижно (И. С. Тургенев). Кеште Григорий Александрович құрал алып, қорғаннан шығып кетті.—Вечером Григорий Александрович вооружился и выехал из крепости (М. Ю. Лермонтов). Байрам күнлери Павел азаннан баслап кететуғын еди—По праздникам Павел уходил с утра (А. М. Горький). Ол аттан түсти—Он слез с лошади:

б) шығыс сеплиги предметтің ислеген материалын, составын билдирип келгенде рус тилинде родительный сеплиги хәм из предлогы арқалы аңлатылады: Гүзе ылайдан исленген—Кувшин сделан из глины. Жай бетоннан салынған—Дом построен из бетона. Жумыс үш баптан ибарат—Работа состоит из трех глав;

в) шығыс сеплиги салыстырыу үшін қолланылғанда рус тилинде родительный сеплиги ямаса салыстырыу мәнисиндеги конструкция арқалы бериледи: Нөкис Қарақалпақстанның басқа қалаларынан үлкен—Нукус больше других городов Каракалпакии ямаса Нукус больше, чем другие города Каракалпакии;

г) басқа мәнилеринде шығыс сеплиги рус тилинде родительный сеплиги (хайуаннан қорқыу—бояться зверя, малдан айырылыу—лишиться скота), дательный сеплиги (душпаннан өш алыу—мстить врагу, радиодан хабарлау—сообщать по радио, әдебияттан тапсырма—задание по литературе), творительный сеплиги (оның изинен қууыу—гнаться за ним) арқалы билдириледі.

Еки тилдеги сепликлердің тийкарғы мәнилери хәм сәйкесликлери усылардан ибарат. Бирақ рус тилиндеги сепликлер (именительный сеплигинен басқалары) предлоглар менен, қарақалпақ тилиндеги сепликлер (ийелик, табыс, орын сепликлеринен басқалары) тиркеуишлер менен қолланылып қосымша

мәнилەرге ийе болады. Предлоглар хәм тиркеўишлер олардын мәнилерин толықтырады, анықлайды.

АТЛЫҚЛАРДЫҢ СЕПЛЕНИУИ

(СКЛОНЕНИЕ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ)

Атлықлардың сепликлер бойынша өзгериўи сеплениў (склонение) деп аталады. Сеплениўде атлықтың лексикалық мәниси өзгермейди. Атлықлар сепленгенде белгили бир жалғаўларға ийе болады.

Хәр тилдеги атлықлардың сеплениўде өзине тән өзгешеликлері бар.

Рус тилиндеги атлықлардың сеплениў өзгешеликлері көбинесе атлықтың родлық көрсеткишине байланыслы болып келеди. Олар родқа қарай бир сепликте хәр қыйлы жалғаўларды қабыл етеди.

Бирлик санда сеплениўдеги жалғаўларына қарай рус тилиндеги атлықлар үш сеплениў типине бөлинеди.

Биринши сеплениўге атаў сеплигинде нольлик жалғаўға ийе болған мужской родтағы атлықлар, **-о, -е жалғаўлы** средний родтағы атлықлар киреди:

дом, отец, день бой, шалаш, Иванов, море, звено, сочинение, домишко ҳ. т. б.

Екинши сеплениўге атаў сеплигинде **-а, -я** жалғаўына ийе болған женский, мужской хәм улыўма родтағы атлықлар киреди¹⁰: книга, армия Ирина, Коля, юноша, бабушка, неряха, грязнуля хәм т. б.

Үшинши сеплениўге именительной сеплигинде нольлик жалғаўға ийе болған хәм жиңишке даўыссызларға питкен женский родтағы атлықлар киреди: **тьнь, мышь.**

Бул типлер тек атлықтың бирлик санда сеплениўине қарай ажыратылады, себеби көплик санда сеплениўде атлықлардың сеплениў типлерин айырыў қыйын болады.

СЕПЛЕНИУ УЛГИЛЕРИ

БИРИНШИ СЕПЛЕНИУ (ПЕРВОЕ СКЛОНЕНИЕ)

1) Мужской родтағы атлықлар:

а) Жуўан хәм жиңишке тийкарлар:

---

¹⁰ Рус тили бойынша айырым мийнетлерде, сабақлықларда II сеплениў I деп, ал I сеплениў II сеплениў деп қаралған.

Бирлик сан

Жуўан тийкар

Жиңишке тийкар

И. дом, орден	корабль, день
Р. дома, ордена	корабля, дня
Д. дому, ордену	кораблю, дню
В. дом, орден	корабль, день
Т. домом, орденом	кораблем, днем
П. (о) доме, ордене	(о) корабле, дне

Көплик сан

И. дома, ордена	корабли, дни
Р. домов, орденов	кораблей, дней
Д. домам, орденам	кораблям, дням
В. дома, ордена	корабли, дни
Т. домами, орденами	кораблями, днями
П. (о) домах; (об) орденах	(о) кораблях, (о) днях

б) ш, щ, ч, ц, й даўыссызларына питкен тийкарлар.

Бирлик сан

И. шалаш товарищ врач	нож герой соловей
Р. шалаша товарища врача	ножа героя соловья
Д. шалашу товарищу врачу	ножу герою соловью
В. шалаш товарища врача	нож героя соловья
Т. шалашом товарищем врачом	ножом героем соловьем
П. (о) шалаше (о) товарище (о) враче (о) ноже (о) герою (о) соловье.	

Көплик сан

И. товарищи врачи	соловьи герои
Р. товарищей врачей	соловьев героев
Д. товарищам врачам	соловьям героям
В. товарищей врачей	соловьев героев
Т. товарищами врачами	соловьями героями
П. (о) товарищах (о) врачах (о) соловьях (о) героях	

2) Средний ҳәм мужской родтағи о, -е жалгаўлы атлықлардың сеплениўи:

а) жуўан ҳәм жиңишке тийкар:

Бирлик сан

Жууан тийкар

Жиңишке тийкар

И. слово домишко	море
Р. слова домишка	моря
Д. слову домишку	морю
В. слово домишко	море
Т. словом домишком	морем
П. (о) слове (о) домишке	(о) море

Көплик сан

И. слова домишки	моря
Р. слов домишек	морей
Д. словам домишкам	морям
В. слова домишки	моря
Т. словами домишками	морями
П. (о) словах (о) домишках	(о) морях

б) ш, щ, ц ҳәм й дауыссызларына питкен тийкар.

Бирлик сан

И. домище полотенце	условие
Р. домища полотенца	условия
Д. домищу полотенцу	условию
В. домище полотенце	условие
Т. домищем полотенцем	условием
П. (о) домище (о) полотенце	(об) услови

Көплик сан

И. домища полотенца	условия
Р. домищ полотенец	условий
Д. домищам полотенцам	условиям
В. домища полотенца	условия
Т. домищами полотенцами	условиями
П. (о) домищах (о) полотен- цах	(об) условиях

ЕКІНШИ СЕПЛЕНИУ (ВТОРОЕ СКЛОНЕНИЕ)

1) Жуўан ҳәм жинишке тийкарлар:

Бирлик сан

Жуўан тийкар

Жиңишке тийкар

И. ракета, юноша	пуля, кухня
Р. ракеты, юноши	пули, кухни
Д. ракете, юноше	пуле, кухне
В. ракету, юношу	пулю, кухню
Т. ракетой, юношей	пулей, кухней
П. (о) ракете, (о) юноше	(о) пуле, (о) кухне

Көплик сан

И. ракеты юноши	пули кухни
Р. ракет юношей	пуль кухонь
Д. ракетам юношам	пулям кухням
В. ракеты юношей	пули кухни
Т. ракетами юношами	пулями кухнями
П. (о) ракетах (о) юношах	(о) пулях (о) кухнях

2) ж, ч, ш, ц, й даўыссызларына питкен тийкарлар

?

Бирлик сан

И. невежа	улица	станция	семья
Р. невежи	улицы	станции	семьи
Д. невеже	улице	станции	семье
В. невежу	улицу	станцию	семью
Т. невежей	улицей	станцией	семьей
П. (о) невеже (об) улице (о) станции (о) семье			

Көплик сан

И. невежи	улицы	станции	семьи
Р. невеж	улиц	станций	семей
Д. невежам	улицам	станциям	семьям
В. невеж	улицы	станции	семьн
Т. невежами	улицами	станциями	семьями
П. (о) невежах (об) улицах (о) станциях (о) семьях			

ҮШИНШИ СЕПЛЕНИҮ (ТРЕТЬЕ СКЛОНЕНИЕ)

Бирлик сан

И. тень	вещь	мышь	мать
Р. тени	вещи	мышь	матери
Д. тени	вещи	мышь	матери
В. тень	вещь	мышь	мать
Т. тенью	вещью	мышью	матерью
П. (о) тени	(о) вещи	(о) мыши	(о) матери

Көплик сан

И. тени	вещи	мышь	матери
Р. теней	вещей	мышей	матерей
Д. теням	вещам	мышам	матерям
В. тенью	вещи	мышей	матерей
Т. тенями	вещами	мышами	матерями
П. (о) тенях	(о) вещах	(о) мышах	(о) матерях

Рус тилиндеги **-мя** формалы **средний** родтағы 10 сөз, мужской родтағы **путь** атлығы, **средний** родтағы **дитя** атлығы сепленгенде ҳәр қыйлы жалғауларды қабыл етеди: Олар төмендегише сепленеди:

И. время,	знамя,	путь	дитя
Р. времени	знамени	пути	дитяти
Д. времени	знамени	пути	дитяти
В. время	знамя	путь	дитя
Т. временем	знаменем	путём	дитятею
П. (о) времени	(о) знамни	(о) пути	(о) дитяти

Көплик сан

И. времена	знамена	пути
Р. времен	знамен	путей
Д. временам	знаменам	путям
В. времена	знамена	пути
Т. временами	знаменами	путями
П. (о) временах	(о) знаменах	(о) путях.

Рус тилиндеги фамилиялардың сеплениуинде де айырым өзгешеликлер бар. Кейни **-аго// -яго** (Дубяго), **-ово** (Дурново), **-ых// -их** (Черных, Чутких), **-ко** (Проценко) ҳәм дауыслы сеске питкен шет ел фамилиялары (**Дидро, Россини**) рус тилинде сеп-

ленбейди, оларға сеплик жалғаулары жалғанбайды. Сондай-ақ кейни дауыссыз сеслерге питкен фамилиялар (**Ворочек, Остапчук, Таль**) хаял-қызларды аңлатқанда сепленбейди.

Рус тилиндеги кейни **-ов(-ев), ова(ева) ин(ина)** болып питкен фамилиялар мужской хәм женский родта, бирлик хәм көплик санда сепленеди.

Бирлик сан

муж. род.

жен. род.

И. Иванов Никитин	Иванова Никитина
Р. Иванова Никитина	Ивановой Никитиной
Д. Иванову Никитину	Ивановой Никитиной
В. Иванова Никитина	Иванову Никитину
Т. Ивановым Никитиным	Ивановой Никитиной
П. (о) Иванове (о) Никитине	(о) Ивановой (о) Никитиной

Көплик сан (род ажыратылмайды)

И. Ивановы Никитины
Р. Ивановых Никитиных
Д. Ивановым Никитиным
В. Ивановых Никитиных
Т. Ивановыми Никитиными
П. (о) Ивановых (о) Никитиных

Сондай-ақ рус тилине шет тиллерден кирген хәм кейни **-о, -е(э), -и, у** дауыслыларына питкен сөзлер сепленбейди; **пальто, кофе, колибри, регби, кенгуру** хәм т. б. Олардың қайсы сепликте тұрғанлығы алдыңғы анықлауыш сөз арқалы анықланады: **красивый колибри** (мужской род), **сладкий кофе** (мужской род).

Қарақалпақ тилиндеги атлықлардың сеплениуінде рус тилиндегидей көп өзгешеликлер жоқ. **Атлықлар, биринши** гезекте, жууан-жиңишкелигине қарай өзгешеленеди. Усыған қарай сеплик аффикслери еки вариантта — жууан хәм жиңишке болып, жууан тийкарға жууан вариант, жиңишке тийкарға жиңишке вариант жалғанады. Сондай-ақ сеплик жалғаулары тийкардың кейинги сесине үнлесип жалғанады. Сеплениуде бирлик хәм көплик сан формалары арасында өзгешелик болмайды. Қарақалпақ тилинде сепленбейтуғын атлық жоқ; барлық атлықлар сепленеди;

ЖУУАН СЕПЛЕНИҰ

Бирлик сан

- А. қол кітап адам
- И. қолдың кітаптың адамның
- Б. қолға кітапқа адамға
- Т. қолды кітапты адамды
- Ш. қолдан кітаптан адамнан
- О. қолда кітапта адамда

Көплік сан (-лар жалғауын қабыллап бірдей формаға ийе болады)

- А. қоллар кітаптар адамлар
- И. қоллардың кітаптардың адамлардың
- Б. қолларға кітаптарға адамларға
- Т. қолларды кітаптарды адамларды
- Ш. қоллардан кітаптардан адамлардан
- О. қолларда кітаптарда адамларда

ЖИҢИШКЕ СЕПЛЕНИҰ

- А. көл ертек тикен
- И. көлдің ертектің тикеннің
- Б. көлге ертекке тикенге
- Т. көлди ертекти тикенди
- Ш. көлден ертектен тикеннен
- О. көлде ертекте тикенде.

Бұл сепленіу қарақалпақ тилинде жай сепленіу деп аталады. Қарақалпақ тилинде атлықлар тартым категориясына ийе. Сеплик жалғаулары атлықтың тийкарына тиккелей (жай сепленіу), көплік жалғауларынан кейин де, тартым жалғауларынан кейин де жалғана береді. Көрсетип өткениміздей-ақ, атлықтың сепленіуинде бирлик хәм көплік сан формалары арасында өзгешеликлер жоқ. Бирақ тартымланған атлықлар сепленгенде жай сепленіу менен оның арасында айырым өзгеріслер болады. Бирлик санда тартымланған I хәм II бет атлықлары бірдей формаларға ийе болады.

ТАРТЫМЛЫ СЕПЛЕНИУ

Жууан сеплениу

- А. аўылым (I бет), аўылы (III бет)
- И. аўылымның, аўылының
- Б. аўылыма аўылына
- Т. аўылымды аўылын
- Ш. аўылымнан аўылынан
- О. аўылымда аўылында

Жиңишке сеплениу

- үйим (I бет) үйи (III бет)
- үйимнің үйинің
- үйіме үйіне
- үйімди үйін
- үйімнен үйінен
- үйімде үйінде

Тартымлы сеплениуде, сеплениу үлгисинен көрингеніндей-ақ, атлық барыс сеплигинде I хәм II бетте -а//е жалғауына, ал III бетте тартымланған атлық табыс сеплигинде -н (аўылы -н, үйи -н). орын сеплигинде -нда//нде (аўылы -нда, үйи -нде) жалғауларына ийе болады. Қалған бетлерде хәм сепликлерде ондай өзгерістер болмайды.

Тартымланған атлықлар көплек санда жай сепликтеги атлықтардай болық сеплене береді.

Солай етип, рус хәм қарақалпақ тиллеріндеги атлықлар бир қанша уқсас белгилеріне қарамастан бири биринен айтарлықтай өзгешеликлерге ийе. Мәселен, рус тилиндеги жанлы хәм жансыз атлықлар, род категориясы, соған байланыслы сеплениу типлері хәм т. б.; қарақалпақ тилиндеги тартым категориясы, тартымланған атлықлардың сеплениу өзгешеликтері хәм т. б.

РУС ТИЛИНДЕГИ ПРЕДЛОГЛАР, ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ТИРКЕҮИШЛЕР

(ПРЕДЛОГИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ. ПОСЛЕЛОГИ В ҚАРАҚАЛПАҚСКОМ ЯЗЫКЕ)

Рус тилиндеги предлоглар хәм қарақалпақ тилиндеги тиркеуішлер көмекші сөзлер болып, олар гәптеги атлықты басқа сөзлер менен бағыныңқы қатнаста байланыстырыу үшін хызмет етеді. Еки тилде де олар белгили бир сепликлер менен қолланылып, сол сепликлердің мәнісін анықлайды, оны толықтырады.

Рус тилиндеги предлоглар атлықтың алдында, ал қарақалпақ тилиндеги тиркеуішлер атлықтың кейинінде қолланылады; после собрания — жыйналыстан **соң**, через реку — дәрья **арқалы**.

Рус тилинде именительный сеплигинен басқа сепликлердің хәммеси де предлоглар менен қолланылады, ал предложный сеплиги тек ғана предлоглар менен қолланылады: **у б р а т а п о с т р а**

не, на завод, с товарищами, о литературе. Бир предлог бир неше сепликлер менен де қолланылады, бірақ ҳәр сепликте оның мәніси ҳәр қыйлы болады. Мысалы, с предлогы родительный сеплиги менен (**с горы** — таўдан), винительный сеплиги менен (**с месяц** — бир айдай), творительный сеплиги менен (**с книгами** — китаплар менен); **в, на**, предлоглары винительный сеплиги менен (**в город** — қалаға, **на собрание** — жыйналысқа), предложный сеплиги менен (**в городе** — қалада, **на собрании** — жыйналыста); **под** предлогы винительный сеплиги менен (**под стол** — столдың астына), творительный сеплиги менен (**под столом** — столдың астында) қолланыла береді.

Қарақалпақ тилиндеги тиркеўишлер тек атаў, барыс ҳәм шығыс сепликлери менен қолланылады. Бир тиркеўиш тек бир сеплик пенен қолланылады. Мысалы, **сайын, ҳаққында** тиркеўишлери тек атаў сеплигиндеги атлықлар (басқа атаўышлар ҳәм субстантивлескен сөзлер) менен қолланылады.

Предлоглар ҳәм тиркеўишлер шығысы жағынан түпкиликли (яғный дөренди емес) ҳәм дөренди болып келеді;

1 Түпкиликли предлоглар ҳәм тиркеўишлер; **в, до, с, қ, о, за, на** ҳәм т. б. (рус тилинде); **ушын, дейин, сайын, шейин** ҳәм т. б. (қарақалпақ тилинде)

2. Дөренди предлоглар ҳәм тиркеўишлер; а) атаўышлардан: **вроде, путем, насчет ввиду, в течение, в продолжение** (рус тилинде), **басқа, өзге, бойы, түрде, себепли** ҳәм т. б. (қарақалпақ тилинде);

б) рәўишлерден; **вместо, возле, вокруг, мимо, навстречу, против, среди** ҳәм т. б. (рус тилинде); **бурын, жақын, қарсы, кейин, соң, алдын** (қарақалпақ тилинде);

в) фейил формаларынан; **благодаря, включая, несмотря на, начиная** (рус тилинде); **қарай, қарап, қарағанда, гөре** ҳәм т. б. (қарақалпақ тилинде).

Составы бойынша рус тилиндеги предлоглар; жай (яғный бир сөзден ибарат) **путем, мимо, среди** ҳәм т. б.; қоспа: **из-за, из-под, по-над**; составлы: **несмотря на, в течение, в отличие от** ҳәм т. б. болып қолланылады, ал қарақалпақ тилиндеги тиркеўишлер, тийкарынан, бир сөзден туратуғын жай сөз болып есапланады.

Предлоглар ҳәм тиркеўишлер атлықтың белгили бир сеплик формалары менен бирге қолланылып ҳәр қыйлы грамматикалық қатнастарды билдиреди;

1) кеңислик қатнастар: **пошел в лес, сел на стул, стоял около дома, вышел из школы, слететь с крыши, пробежать вдоль дороги** ҳәм т. б. (рус тилинде); **үйге қарай, мектепке дейин, көпир арқалы, жол менен (жүриў)** ҳәм т. б. (қарақалпақ тилинде).

Рус тилиндеги кеңислик мәнисиндеги предлоглар қарақалпақ тилинде барыс, шығыс, орын сепликлери, сондай-ақ айырым тиркеўиш хәм көмекши атлықлар арқалы бериледи; **в Москву—Москваға, из класса — класстан, в воздухе — ҳаўада, через день — бир күннен кейин, на столе — столдың үстинде;**

2) ўақытлық қатнас: **в новом году, с утра до вечера, уехал на каникулы, прочитал за ночь, пришел после уроков, уснул под утро хәм т. б. (рус тилинде); азан менен, күн сайын, жыл бойы, кешке жақын, жыйналыстан соң, түнге қарай, революциядан бұрын хәм т. б. (қарақалпақ тилинде).**

Ўақытлық қатнасты билдириўши предлоглар қарақалпақ тилинде барыс, шығыс, орын сепликлери хәм айырым тиркеўишлер жәрдеминде аңлатылады; **с утра до вечера — азаннан кешке дейин, приехать к вечеру — кеште келиў, после лекции — лекциядан кейин;**

3) себеплик қатнас: **не пришел из-за болезни, закричал от радости, ради свободы, сгорать со стыда, дрожать от холода (рус тилинде); самал менен шайқалыў, ўәде бойынша келиў, аўырыўы себепли хәм т. б. (қарақалпақ тилинде).**

Себеплик қатнастағы предлоглардың мәниси қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги, **себепли, ушын** тиркеўишлери арқалы аңлатылады; **закричал от радости — қуўаныштан бақырып жиберди, ради друзей — дослар ушын хәм т. б.;**

4) мақсетлик қатнас: **пришел за книгами, ушел на тренировку, альбом для рисования, сказать в шутку (рус тилинде); ўатап ушын түресиў (қарақалпақ тилинде)**

Мақсетлик қатнас предлоглары қарақалпақ тилинде, тийкарынан, **ушын** тиркеўиши арқалы билдириледи; **пришел за книгой — китап ушын келдим;**

5) объектлик қатнас: **говорить о работе, скучать по дому, про военную службу (рус тилинде); жумыс ҳаққында, мәселе бойынша сөйлеў, хызмет туўралы (қарақалпақ тилинде).**

Объектлик қатнасты билдириўши предлоглар қарақалпақ тилинде табыс сеплиги ямаса атаў сеплиги хәм **ҳаққында, туўралы** тиркеўишлери арқалы билдириледи: **скучать по матери — анасын сағыныў, рассказать о друзьях — дослары ҳаққында айтып берилу;**

6) қураллық қатнас: **определить путем анализа, играть на гитаре, поехать на лошади (рус тилинде); қәлем менен жазыў, телефон арқалы сөйлесиў (қарақалпақ тилинде).** Бул мәнидеги предлоглар хәм тиркеўишлер бири бирине сәйкес келеди.

7) анықлаўышлық қатнас: **тетрадь в клетку, лодка с парусом, дом из бетона, квартира без балкона, рыба под соусом (рус тилинде); Жеңис ҳаққында поэма, душпанға қарсы түрес, класстан**

тыс жұмыс (қарақалпақ тилинде). Анықлаушылық қатнастағы предлоглардың мәніси қарақалпақ тилинде хәр түрли усыллар менен аңлатылады; мотоцикл с коляской — коляскалы мотоцикл, человек без адреса — адрессиз адам, дом из бетона — бетон жай хәм т. б.

8) сынлық қатнас: смотреть с увлечением, жить под арестом, работать без интереса, разобрать на части (рус тилинде); шеберлик пенен ислеу, делегат сыпатында қатнасыу, ислегенине сәйкес төлеу (қарақалпақ тилинде). Рус тилиндеги предлоглардың сынлық мәніси қарақалпақ тилиндеги хәр түрли усыллар менен аңлатылады; под арестом — қамақта, с увлечением — қызығыушылық пенен.

9) салыстырыу қатнасы: ростом с меня, мальчик весь в мать (рус тилинде); адам бойы, жылан сыяқлы, дәптерге қарағанда киши, қаладан гөре киши (қарақалпақ тилинде). Рус тилиндеги салыстырыу мәнісиндеги предлоглар қарақалпақ тилинде -дай// -дей, -тай// -тей аффикслери жәрдемінде бериледи; с меня — мендей.

РУС ТИЛИНДЕГИ ПРЕДЛОГЛАРДЫҢ МӘНИЛЕРИ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ АҢЛАТЫЛЫУ УСЫЛЛАРЫ

Рус тилинде предлоглар көп. Олар сепликлер менен бирге қолланылып хәр қыйлы мәнилерди аңлатады. Қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлерге салыстырғанда рус тилиндеги предлоглардың мәнилери кең, олардың айырымлары бир, гейпаралары еки хәм үш сеплик пенен қолланылады, көп мәнили болады, сонлықтан да предлоглардың мәнилерин анықлау, қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлерге сәйкеслигин хәм айырмашылықларын белгилеу, қарақалпақ тилинде олардың мәнилериниң аңлатылыу усылларын көрсетіу үлкен әҳмийетке ийе.¹¹ Соның ушын рус тилинде родительный, дательный, винительный, творительный хәм предложный сепликлери менен қолланылатуғын предлогларға хәм олардың мәнилериниң қарақалпақ тилинде аңлатылыу усылларына қысқаша тоқтаймыз. (Предлоглар хәр бир сепликте алфавит тәртибинде бериледи).

---

¹¹ Бул ҳаққында қараңыз: Урумбаев Н. А. Пособие по сопоставительной грамматике (морфология) русского и каракалпакского языков. Нукус, 1960, 58—92-бетлер; Умаров А. Словарь служебных слов и паронимов русского языка. Нукус, 1980, 7—50-бетлер; Джаксыбаев А. О сопоставлении русского и каракалпакского языков в учебных целях. Нукус, 1982, 171—195-бетлер.

РОДИТЕЛЬНЫЙ СЕПЛИГИ МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ПРЕДЛОГЛАР

1) **без** предлогы, тийкарынан, жоқлықты билдирип, қарақалпақ тилиндеги -сыз//-сиз формалы келбетликке сәйкес келеди: **Без** книги нет знания — **китапсыз** билим жоқ.

2) **близ** предлогы орынды билдиреди хәм қарақалпақ тилинде **қасында, жанында көмекши** атауышларына сәйкес келеди: **близ** реки — **дәрьяның қасында.**

3) **вдоль** предлогы хәрекеттиң белгили бир орында бойлап өткенин билдирип, қарақалпақ тилинде **бойлап, жағалап сөзлери** арқалы аңлатылады: **вдоль** улицы — **көше бойлап, вдоль** реки — **дәрьяны жағалап.**

4) **вместо** предлогы бир предметтиң еккинши предмет пенен алмасыўын билдирип, қарақалпақ тилинде тартымланған **орны** сөзиниң барыс хәм шығыс сепликлери формалары менен аңлатылады: **вместо** точек — **ноқатлардың орнына.**

5) **вне** предлогы қарақалпақ тилиндеги **тыс** тиркеўиншине сәйкес келеди: **вне** программы — **программадан тыс.**

6) **внутри** предлогы бир нәрсениң ишиндеги орынды билдирип қарақалпақ тилинде **иши** көмекши атауышына сәйкес келеди: **внутри** города — **қаланың ишинде.**

7) **возле** предлогы бир предметке жақын орынды билдиреди хәм қарақалпақ тилинде **қасында, жанында, қапталында** көмекши атауышлары арқалы аңлатылады: **возле** дома — **үйдиң қасында.**

8) **вокруг** предлогы орынлық мәни аңлатып, қарақалпақ тилинде **дөгерегинде, этирапында, айналасында** көмекши атауышларына сәйкес келеди: **вокруг** стола — **стол дөгерегинде, вокруг** этого вопроса — **усы мәселе дөгерегинде.**

9) **во время, впереди** предлоглары өзлериниң ўақытлық хәм кеңислик мәнилерине сәйкес **ўақтында, алдында** сөзлери арқалы билдириледі: **во время** дождя — **жаўын ўақтында, впереди** машины — **машина алдында.**

10) **вроде** предлогы уқсаслықты, салыстырыўды билдиреди, сонлықтан қарақалпақ тилинде ол келбетликтің **-дай//-дей, -тай //тей** аффикслери ямаса **усаған, усас, сыяқлы** сөзлер арқалы аңлатылады: **вроде** меня — **мендей.**

11) **для** предлогы предмет яки хәрекеттиң бир нәрсеге арналғанын, мақсетти билдиреди хәм қарақалпақ тилинде **ушын** тиркеўиншине сәйкес келеди: **для** победы — **жеңис ушын, ящик для** писем и газет — **хат хәм газеталар ушын** ящик.

12) **до** предлогы хәрекеттиң барып жететуғын кеңислик (орын) хәм ўақытлық шегин билдирип, қарақалпақ тилинде **дейин, шейин, шекем, ал гейде** бурын тиркеўиншлерине сәйкес келеди: **до** Кунгра-

да — Қоңыратқа дейин, до революци — революцияға дейин, революциядан **бурын**.

13) **из** предлогы:

а) ҳәрекеттиң шыққан орнын билдиреди: **приехал из города — қаладан келди**;

б) предметтиң неден исленгенин билдиреди; портфель сделан **из кожи — портфель териден исленген**;

в) пүтинниң бөлегин аңлатады: **лучший из студентов — студентлердиң жақсысы**;

г) өзгеришти аңлатады: **из поселка** возник город — **поселкадан** қала пайда болды;

д) себепти билдиреди: **из любви** к матери — **анасын сүйгенликтен**.

14) **из-за** предлогы:

а) орынды билдирип, қарақалпақ тилинде **артынан, аржағынан, көмекши атауышларына сәйкес келеди: из-за горы — таудың аржағынан**;

б) себепти билдирип, қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги ямаса **себебли, себебинен** тиркеуишлери арқалы аңлатылады: **опоздал из-за** дождя — **жауынның себебинен** кешигип қалды, **из-за** неосторожности — **абайсызлықтан**.

15) **из-под** предлогы ҳәрекеттиң шығыу орнын (көбинесе төменги тәрәпин) билдирип, қарақалпақ тилинде **түбинен, астынан, қасынан, жанынан** көмекши атауышлары арқалы, ал гейде анықлауышлық мәниде **салынған** сөзи арқалы аңлатылады: **из-под** земли — **жердиң астынан**, **ящик из-под** банок — **банқалар салынған ящик**.

16) **кроме** предлогы; а) ажыратыу мәнисинде қарақалпақ тилинде **басқа, өзге, бөтен, тысқары, тыс** тиркеуишлерине сәйкес келеди; **кроме** часового — **сақшыдан басқа, кроме** него — **оннан басқа**; б) қосымша, артық мәнисин аңлатады: **кроме** того — **оның үстине**.

17) **между** предлогы арадағы, ортадағы орынды билдирип, қарақалпақ тилинде **арасында, арасынан**, көмекши атауышларына сәйкес келеди; **между** двух рек — **еки дәрья арасында**.

18) **мимо** предлогы бир нәрсеге жақын орынды билдирип **қапталында (қапталынан), қасында (қасынан), жанында (жанынан), тусында (тусынан)** көмекши атауышларына сәйкес келеди: **прошел мимо** трибуны — **трибунаның қапталынан өтті**.

19) **накануне** предлогы бир уақыяның алдындағы уақытты билдирип, қарақалпақ тилинде **алдында, қарсаңында** көмекши атауышларына сәйкес келеди: **накануне** экзаменов — **имтиханлардың алдында**.

20) **около** предлогы:

а) орын мәнісінде қарақалпақ тилинде **жақын, қасында, жанында, қапталында** көмекши атауышларына сәйкес келеді; **жить около школы** — мектептің **қасында** жасау (турыу);

б) уақытлық мәніде қолланылғанда қарақалпақ тилинде **шамасы (нда)** (сөзи ямаса **-дай//-дей, -тай//-тей** аффикслери арқалы аңлатылады; **прошло около года** — **бир жылдай** уақыт өтті, **приехали около трех часов ночи** — түнги саат үшлер шамасында келдик.

21) от предлогы:

а) ҳәрекеттің шыққан орнын, предметтің дәрегин билдиргенде қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги арқалы аңлатылады; **избавиться от опасности** — **қәуиптен қутылыу**, **болезнь от (неправильного употребления) пищи** — **ауырыу астан**;

б) уақыттың басланыуын билдиргенде қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги ҳәм **бери, берли, бермаған** тиркеуишлерине сәйкес келеді: **от рождения** — **тууылғаннан берли**; ал анықлауышлық қатнаста белгили бир уақытты билдиргенде, қарақалпақ тилинде **-дағы//-деги, -тағы//-теги** формалы келбетликлер менен аңлатылады; **протокол от 2 апреля** — **екинши апрельдеги** протокол;

в) себеп мәнісінде қолланылғанда қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги арқалы билдириледі; **от радости** хлопать в ладоши — **қууаныштан қол шаппатлау**;

г) бир нәрсеге арналғанлықты, қуралды билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде ийелик сеплиги арқалы аңлатылады; **средства от кашля** — **жөтелдің дәриси**, **ключ от дома** — **жайдың гилти**;

22) после предлогы қарақалпақ тилиндеги шығыс сеплиги менен қолланылатуғын **соң, кейин** тиркеуишлерине сәйкес келеді: **после праздника** — **байрамнан соң**, **после работы** — **жумыстан кейин**.

23) среди предлогы кеңислик ҳәм уақытлық мәніде қарақалпақ тилинде **ортасында, арасында** көмекши атауышлары менен билдириледі: **среди улицы** — **көшениң ортасында**, **среди разговоров** — **әңгимениң арасында**.

24) против предлогы:

а) орынды билдиргенде қарақалпақ тилинде **алдында, қарсысында** тиркеуишлери менен аңлатылады: **сидел против окна** — **айнаның қарсысында отырды**;

б) бир нәрсеге қарсы турыуды билдирип қолланылғанда да қарақалпақ тилинде **қарсы** тиркеуишине сәйкес келеді: **идти против ветра** — **самалға қарсы жүриу**, **против решения** — **қарарға қарсы**;

в) салыстыруу мәнісінде қарақалпақ тилинде **қарағанда** тиркеуишине сәйкес келеді: **рост продукции против прошлого года** — **өнимнің өткен жылға қарағанда өсиуі**.

25) с (со) предлогы:

а) хәрәкәттиң шыққан орнын билдирип қолланылғанда қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги арқалы аңлатылады: **убрать со стола — столдан алып кетиў, пришел с улицы — көшеден келди, перевод с каракалпакского — қарақалпақшадан аўдарма;**

б) ўақыттың басланыўын билдиргенде қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиниң **бери, берли, баслап** тиркеўишлерине сәйкес келеди: **с утра — азаннан бери, с понедельника — дүйшембиден бери, дүйшембиден баслап;**

в) себеплик мәниде қолланылғанда да ол қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги менен билдириледі: **сгорать со стыда — уялғанынан қызарып кетиў, заплакал с радости — қуўанғанынан жылап жибериў.**

26) **среди** предлогы кеңислик хәм ўақытлық мәниде қолланылып, қарақалпақ тилинде **ортасында, ишинде, арасында** көмекши атаўышлары менен бериледи: **среди толпы — көпшиликтиң арасында, среди ночи — түн ортасында.**

27) у предлогы:

а) белгили орынды билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде **қасында, жанында, қапталында, бойында, алдында** көмекши атаўышларының мәниси менен бирдей болады: **у двери — қапының қасында, у парка — парктиң жанында;**

б) хәрәкәттиң, информацияның шығыў дәрегин аңлатқанда, қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги менен бериледи: **спросить у учителя — муғаллимнен сораў, узнать у людей — адамлардан сорап билюї;**

в) бир нәрсеге ийеликти билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде орын. гейде ийелик сеплиги арқалы аңлатылады: **у отца большая библиотека — әкемде үлкен китапхана бар. У товарища болит голова — жолдасымның басы аўырып тұр.**

ДАТЕЛЬНЫЙ СЕПЛИГИ МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ПРЕДЛОГЛАР

Дательный сеплиги менен қолланылатуғын предлоглар көп емес.

1) **благодаря** предлогы себеплик мәни аңлатып қарақалпақ тилинде **арқасында, себебинен, жәрдеми менен** сөзлери хәм **-лықтан // -ликтен** формасы арқалы аңлатылады: **благодаря товарищам я справился с заданием — жолдасларымның себебинен мен тапсырмамды орындадым.**

2) **вопреки** предлогы қарақалпақ тилиндеги **қарамастан** тиркеўишине сәйкес келеди: **вопреки совету отца он поехал в Москву — әкесиниң кеңесине қарамастан ол Москваға кетти.**

3) к предлогы:

а) ҳарекеттиң жақынласыў бағдарын билдирип, қарақалпақ тилинде барыс сеплиги, оның жақын тиркеўиши ямаса **қасына, қанына көмекши атаўышлары арқалы билдириледі: пришли к учителю — муғаллимге келди, подойти к окну — айнаға жақын келиў;**

б) белгиленген ўақытты, мүддетти билдирип қарақалпақ тилинде барыс сеплиги менен аңлатылады; приходите к пяти часам — **саат беске келиңлер;**

в) мақсетти билдирип келгенде қарақалпақ тилинде барыс сеплиги ямаса атаў сеплиги ҳәм ушын тиркеўиши арқалы аңлатылады; собрать материал к отчету — **есап бериў ушын материал кыйнаў, подготовиться к соревнованиям — жарысларға таярланыў.**

4) навстречу предлогының мәніси қарақалпақ тилинде қарай тиркеўиши, **алдына (н), қарсы алдына (н)** рәўишлери арқалы аңлатылады; вышли навстречу гостям — **қонақлардың (қарсы) алдынан шықты.**

5) наперекор предлогы қарақалпақ тилиндеги **қарсы** тиркеўишинине сәйкес келеди; говорить наперекор товарищам — **жолдасларына қарсы сөйлеў.**

6) по предлогы;

а) орынды билдирип келгенде қарақалпақ тилинде барыс сеплиги менен, **шығыс сепликлери ямаса бенен (менен, пенен)** тиркеўиши, **бойлап** сөзи арқалы аңлатылады; идти по дороге — **жол менен жүриў, по улице мчатся машины — көшеде (көше бойлап) машиналар зытып баратыр, бить по плечу — ийнинен қағыў, лазить по горам — таўға өрмелеў.**

б) ҳарекеттиң бағытын билдирген жағдайда да қарақалпақ тилинде **қарай, менен** тиркеўишлери арқалы бериледи; идти по льду — **из бенен жүриў.**

в) объектлик мәниде қолланылғанда қарақалпақ тилинде табыс сеплиги ямаса **қарай, қарап** тиркеўишлери жәрдемінде аңлатылады; ударить по голове — **басына урыў, стрелять по мишени — нышанаға қарай атыў;**

г) ҳарекеттиң биргелкили бир неше предметке бағдарланыўын билдиргенде қарақалпақ тилинде барыс сеплиги ямаса **бойынша** тиркеўиши арқалы бериледи; разослать инструкции по школам — **мектеплерге инструкцияларды жибериў, приказ по армии — армия бойынша буйрық;**

д) сын мәнісінде қолланылғанда қарақалпақ тилиндеги **муўапық, сәйкес** тиркеўишлерине туўры келеди: по плану — **жобаға сәйкес, по приказу — буйрыққа муўапық.**

е) себеп мәнісин билдиргенде қарақалпақ тилинде **себебли,**

байланыслы тиркеуишлери ямаса **-лықтан///-ликтен** аффикслері арқалы аңлатылады; **по** болезни — аўырыўына **байланыслы**, **по** ошибке — қәтелескенликтен;

ж) ҳәрекеттиң қайталанатуғын ўақтың билдиргенде қарақалпақ тилинде орын сеплиги менен бериледи; **делать зарядку** **по** утрам — күнде азанда зарядка ислеў;

з) белгили бир тараўды, бөлимди билдирип келгенде қарақалпақ тилинде **бойынша** тиркеуиши ямаса шығыс сеплиги арқалы аңлатылады; статьи **по** литературе — әдебият **бойынша** мақалалар, учитель **по** физике—**физикадан** мұғаллим;

и) бөлистириў мәнисинде қарақалпақ тилинде шығыс сеплиги арқалы бериледи; **дать по одной тетради** — бир дәптерден бериледи;

й) қурал мәнисинде қолланылғанда қарақалпақ тилинде арқалы тиркеуиши ямаса шығыс сеплиги менен бериледи; **по** почте — **почта** арқалы, **по** радио — **радиодан**, **радио** арқалы. ;

7) подобно предлогы қарақалпақ тилиндеги **уқсас**, **сыяқлы** тиркеуишлерине **сәйкес** келеди ямаса **-дай///-дей**, **-тай///-тей** формалы келбетликлер менен аңлатылады; **подобно** тигру — жолбарыс **сыяқлы**, жолбарыстай.

8) Согласно предлогының мәниси қарақалпақ тилиндеги **муўапық**, **бойынша**, **сәйкес** тиркеуишлериниң мәнисине туўры келеди; согласно уставу — уставқа **муўапық**, устав **бойынша**.

ВИНИТЕЛЬНЫЙ СЕПЛИГИ МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ПРЕДЛОГЛАР

1) в предлогы:

а) ҳәрекеттиң улыўма бағытын билдирип келгенде, қарақалпақ тилинде барыс сеплиги арқалы аңлатылады; **уехал в Крым** — **Қырымға** кетти, **идут в школу** — **мектепке** баратыр;

б) ҳәрекеттиң предметтиң ишине бағдарланғанын билдиргенде қарақалпақ тилинде барыс сеплиги ямаса **ишине** көмекши атаўышы жәрдеминде аңлатылады; **класть книги в сумку** — китапты **сумкаға (сумканың ишине)** салыў.

в) предметти қандай да бир белгиси бойынша анықлап келгенде, қарақалпақ тилинде атаў сеплиги ямаса ийелик сеплигинде анықлаўышлар менен бериледи; **костюм в клетку** — **клетка** костюм, **дорога в школу** — **мектептиң жолы**;

г) белгиленген ўақытты билдирген жағдайда қарақалпақ тилинде орын сеплиги қолланылады; **в шесть часов** — саат **алтыда**; **в субботу** — **шембиде**;

д) белгили бир ўақыт аралығын билдиргенде қарақалпақ тилинде орын сеплигинде аңлатылады; **сделать в один день** — **бир күнде** ислеп болыў.

2) за предлогы;

а) **хәрәкәттиң предметтиң артқы жағына бағдарланғанын билдиргенде, қарақалпақ тилинде артына, арғы жағына, көмекши атлықлары менен бериледи; поехал за реку — дәрьяның арғы жағына кетти;**

б) **хәрәкәттиң орынланатуғын ўақыт аралығын билдиргенде орын сеплиги менен бериледи; сделать за один день — бир күнде ислеп болыў;**

в) **мақсетлик мәниде қолланылғанда ушын тиркеўишине сәйкес келеди; голосовать за депутатов — депутатлар ушын даўыс берий, сражаться за родину — ўатан ушын гүресий;**

г) **себепти билдиргенде де ушын тиркеўишине сәйкес келеди; орден за храбрость — батырлығы ушын орден;**

д) **хәрәкәттиң басқа бир предмет ушын исленгенин билдиргенде «орнына» сөзи арқалы аңлатылады; работать за товарища — жолдасы орнына (ушын) ислеў;**

е) **объектлик мәниде қолланылғанда барыс сеплиги менен бериледи; уход за детьми — балаларға қараў.**

3) **на предлогы;**

а) **хәрәкәттиң улыўма бағытын билдиргенде барыс сеплиги менен бериледи; идти на работу — жұмысқа кетий, еду на Кавказ — Кавказға баратырман;**

б) **хәрәкәттиң предметтиң үстиңги тәрәпине бағдарланғанын билдиргенде барыс сеплиги менен ямаса үстине көмекши атаўышы менен аңлатылады: положить на стол — столға (столдың үстине) қойыў;**

в) **белгиленген мүддетти билдирип барыс сеплигинде бериледи; отложен на понедельник — дүйшембиге қалдырылды;**

г) **белгили ўақыт аралығын аңлатқанда да барыс сеплиги менен аңлатылады; уехал на два года — еки жылға кетти;**

д) **бир нәрсеге арналғанлықты билдирип келгенде, барыс сеплиги ямаса ушын тиркеўиши арқалы аңлатылады; материал на костюм — костюм ушын материал, самолет на Москву — Москваға самолет.**

е) **еки предметти салыстырғанда артық ямаса кем өлшемди билдирип қарақалпақ тилинде атаў ямаса барыс сеплиги менен аңлатылады; больше на один метр — бир метр (ге) үлкен, перевыполнил на двадцать процентов — жигирма процент(ке) артық орынлады.**

4) **о (об) предлогы хәрәкәттиң бағдарланған предметин билдирип, қарақалпақ тилинде барыс табыс сеплиги менен аңлатылады: споткнуться о камень — тасқа сүрнигий, ударить кулаком об стол — жудырық пенен столды урий.**

5) **по предлогы:**

а) **мүддеттиң соңғы күнин билдиргенде дейин, шейин, шекем**

тиркеуишлерине сәйкес келеди: **отпуск по первому сентября — биринши сентябрьге дейин** отпуск;

б) бөлистириўди билдиргенде шығыс сеплиги менен бериледи: **дать по пять карандашей—бес қәлемнен** бериў;

в) ҳәрекеттиң барып жеткен шегин билдирип келгенде барыс сеплиги ҳәм дейин, шейин, шекем тиркеуишлери арқалы билдириледи: **вода в реке мне по шею —дәрьядағы суў мениң мойныма** келеди.

б) под предлогы:

а) ҳәрекеттиң предметтиң астына бағдарланғанын билдирип келгенде **астына, түбине** көмекши атауышлары арқалы аңлатылады: **бросить мяч под стол —топты столдың астына** таслаў;

б) бир нәрсеге арналғанлықты, мақсетти билдирип **ушын** тиркеуиши менен аңлатылады: **распахать под картошку—картошка (егий) ушын** сүриў;

в) ўақытлық мәниде бир нәрсениң алдын билдиргенде **алдында, қарсаңында** сөзлерине сәйкес келеди: **под праздник—байрам** алдында.

7) про предлогы:

а) **ҳаққында, туўралы, жайында** тиркеуишлерине сәйкес келеди: **про поведение детей—балалардың тәртиби** ҳаққында.

8) с предлогы шамалаў мәнисинде қолланылғанда қарақалпақ тилинде **-дай-дей, -тай-тей** аффикслери арқалы бериледи: **я с месяц был в командировке — мен бир айдай** командировкада болдым, величиной с кулак—үлкенлиги **жудырықтай**.

9) **сквозь** предлогы қарақалпақ тилинде **арасына (н), ишине (н)** көмекши атауышлары арқалы билдириледи: **сквозь толпу—көпшиликтиң арасынан**.

10) **через** предлогы арқалы, кейин, соң тиркеуишлери ямаса шығыс сеплиги арқалы билдириледи: **ехали через Кавказ—Кавказ арқалы** жүрдик, **прошли через лес—тоғайдан** өттик, **смотреть через очки —көзәйнек** арқалы қараў, **передать через товарища—жолдасы** арқалы берип жиберий.

ТВОРИТЕЛЬНЫЙ СЕПЛИГИ МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ПРЕДЛОГЛАР

1) за предлогы:

а) бир нәрсениң аржағындағы орынды билдирип қарақалпақ тилинде **артында, аржағында, сыртында** көмекши атауышлары арқалы аңлатылады: **лагерь расположен за рекой—лагерь дәрьяның аржағында, жил за древней—аўылдың сыртында** жасады;

б) ўақытты билдирип келгенде **үстінде, ўақтында** көмекши атауышлары арқалы бериледи: **за обедом—түски аўқат** ўақтында:

в) қарақалпақ тилиндеги кейнинен, соңынан тиркеуішлерине сәйкес келеди: пошли за учителем—муғаллимнің изинен ерди, за зимой приходит весна — қыстан кейин бәхәр келеди;

г) мақсетти билдирип келгенде барыс сеплиги ямаса ушын тиркеуіши менен аңлатылады: пошел за хлебом—нанға (әкеліўге) кетти:

д) себепти билдирип себепли тиркеуіши ямаса -лықтан// -ликтен формалары арқалы бериледи: за отсутствием материалов работы прекратились — материаллар болмағанлықтан (болмағаны себепли) жұмыслар тоқтап қалды;

е) объектлик мәниде қолланылғанда табыс сеплиги менен аңлатылады: наблюдал за игрой—ойынды бақладым.

2) между предлогы арасында, аралығында көмекши атауышлары арқалы аңлатылады: между городами—қалалар арасында

3) над (надо) предлогы:

а) үстінде, төбесінде, үстинен, төбесинен көмекши атауышларына сәйкес келеди: над городом—қаланың үстінде (үстинен)

б) объектлик мәниде барыс, табыс сепликлери арқалы билдириледі: победа над врагом—душпанды жеңиў, смеяться над человеком — адамға күлиў.

4) перед (передо) предлогы:

а) орынды хәм уақытты билдирип келгенде алдында көмекши атауышы менен бериледи: перед окном—айна алдында, перед поступлением в институт—институтқа кириў алдында:

б) объектлик мәниде шығыс сеплиги арқалы билдириледі: извиниться перед другом—Достынан кеширим сораў

5) под (подо) предлогы:

а) астында, түбинде, төменинде, қолында, жанында көмекши атауышларына сәйкес келеди; под столом — столдың астында, под Москвой — Москва түбинде (қасында);

б) сынлық, себеплик мәниде қарақалпақ тилинде менен (бенен, пенен) тиркеуішлери арқалы аңлатылады: под напором большинства—көпшиликтің қысымы менен, согласился под угрозой—қорқытыў менен көнди:

в) бир нәрсеге арналған орынды анықлағанда, атаў сеплиги менен бериледи: поле под картошкой—картошқа атыз.

б) с (со) предлогы:

а) биргеликти билдирип келгенде бенен (менен, пенен) тиркеуішлерине сәйкес келеди: с детьми —балалар менен.

б) предметти онын белгиси, составы бойынша анықлап келгенде қарақалпақ тилинде -лы// -ли формалы келбетлик арқалы аңлатылады: человек с ружьем—мылтықлы адам, книга с иллюстрациями — сүүретли китап.

в) ұақытлық мәниде **бенен** (**менен, пенен**) тиркеуішлери менен билдириледи: с наступлением весны—бәхәр басланыуы **менен**:

г) сынды билдирип келгенде де **бенен** (**менен, пенен**) тиркеуіши арқалы аңлатылады: слушать с интересом—қызығыушылық **пенен** тыңлау.

ПРЕДЛОЖНЫЙ СЕПЛИГИ МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ПРЕДЛОГЛАР

Көрсетип өткенимиздегідей-ақ рус тилиндеги предложный сеплиги хәмме ұақытта тек предлоглар менен қолланылады:

1) **в (во)** предлогы:

а) улыұма орынды, бир нәрсениң ишиндеги орынды билдирип, қарақалпақ тилинде орын сеплиги менен аңлатылады: **в** городе-қалада, **в** Нукусе—**Нөкисте**, **в** кармане—**қалтада**, **в** саду—**бағда**;

б) ұақытлық мәниде де орын сеплиги арқалы бериледи: **в** молодости—**жасында**, **в** мае—**майда**:

в) анықлаушылық хызметте қолланылғанда қарақалпақ тилинде -лы//ли, дағы//-деги, тағы /теги, формалы келбетликлер менен билдириледи; человек **в** очках—**көз әйнекли адам**, роман **в** двух частях—**еки бөлимли роман**, авторитет **в** работе—**жумыстағы абырай**.

2) **на** предлогы:

а) улыұма орынды хәм бир нәрсениң үстиндеги орынды билдирип келгенде орын сеплиги менен аңлатылады: работает **на** заводе—**заводта** ислейди, книга лежит **на** столе—**кітап столдын үстинде жатыр**;

б) ұақытты билдиргенде де орын сеплиги арқалы билдириледи: **на** следующей неделе—**келеси хәптеде**;

в) көлик мәнисинде қолланылғанда **бенен** (**пенен, пеен**) тиркеуішлери арқалы ямаса орын сеплиги менен аңлатылады: **на** трамвае—**трамвайда**, лететь **на** самолете—**самолет пенен** ушыу;

г) анықлаушылық хызметте келгенде қарақалпақ тилинде -дағы//-деги, -тағы//-теги, -лы//-ли формалы келбетликлер менен билдириледи: цена **на** базаре—**базардағы баға**, война **в** тылу врага — **душпан тылындағы сауаш**, шум **на** улице—**көшедеги шауқым**, пальто **на** вате — **пахталы пальто**.

д) объектлик қатнасты билдиргенде орын сеплиги менен аңлатылады: играть **на** сцене—**сахнада** ойнау.

з) **о (об, обо)** предлогы объектлик хәм анықлаушылық хызметте қолланылып, қарақалпақ тилиндеги **хаққында, туұралы**

жайында тиркеуишлерине сәйкес келеди: **думать о встрече** — ушырасыў **хаққында** ойлаў, **вспоминал о товарищах** — жолдаслары туўралы еске түсирди, **повесть о настоящем человеке** — нағыз адам **хаққында** повесть.

4) **по** предлогы ўақытлық мәнидеги **кейин**, **соң** тиркеуишлерине сәйкес келеди: **по окончании концерта** — концерт питкеннен **соң**, **по истечении срока** — мүддети питкеннен **кейин**.

5) **при** предлогы:

а) орынды билдирип келгенде **қасында**, **жанында**, **қапталында**, **алдында** көмекши атаўшылары ямаса орын сеплиги арқалы аңлатылады: **при институте работает столовая** — институт **жанында** асхана ислейди, **при гостях** — қонақтар **алдында**:

б) себеплик мәниде қолланылғанда **бенен** (**менен**, **пенен**) тиркеуишлериниң жәрдеми менен билдириледі: **при помощи товарищей** — жолдасларының жәрдеми **менен**.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ТИРКЕУИШЛЕРДИҢ СЕПЛИКЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Қарақалпақ тилинде тек атаў, барыс ҳәм шығыс сепликлерни тиркеуишлер менен қолланылады.

Атаў сеплиги **бенен**, **менен**, **пенен** (рус тилинде көбнесе творительный сеплиги ҳәм оның с предлогына сәйкес келеди), **хаққында**, **туўралы** (предложный сеплигиниң **о** (**об**, **обо**) ҳәм винительный сеплигиниң **про** предлогларына сәйкес келеди), **арқалы** (посредством, путем, через), **ушын** (для, за, ради), **сайын** (по мере), **бойы** (в течение), **бойынша** (**по**) тиркеуишлерни менен қолланылады (олардың рус тилиндеги предлоглар менен сәйкеслиги алдыңғы темада сөз етилди).

Барыс сеплиги **жақын**, **таман** (**к**), **дейин**, **шейин**, **шекем** (**до**) **қарсы** (против, напротив), **бола** (из-за), **қарағанда** (по сравнению с), **қарамастан** (несмотря на), **қарай**, **қарап** (**к**) сәйкес (**по**) тиркеуишлерни менен қолланылады.

Шығыс сеплиги **бери**, **берли**, **бермаған** (с, родительный сеплиги), **бурын**, **илгери алдын** (перед), **кейин**, **соң** (после) **гөре** (по сравнению с), **басқа бөтен** (кроме), **тыс**, **тысқары** (вне) тиркеуишлерни менен қолланылады.

Қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлер тек бир мәнили болғанлықтан белгили бир сеплик пенен ғана қолланылады.

Рус тилиндеги предлоглар менен қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлерде тек айырым сәйкесликлер ғана болып, тийкарынан, олардың ҳәр бири өзлерине тән болған өзгешеликлерге ийе.

ФЕЙИЛ

(ГЛАГОЛ)

Фейил — еки тилде де хәрекетти (**бегать—жууырыу, ходить — жүриу, прыгать—секириу**), хал-жағдайды (**спать—уйқылау, болеть—ауырыу**) процессти (**стареть—қартайыу, расти—өсиу, думать—ойлау**) билдиретуғын сөз шақабы.

Фейилдің улыўма хәрекет, процесс мәниси оның арнаўлы грамматикалық категориялары арқалы билдириледи. Фейил еки тилде де залог (дәреже), наклонение (мейил), время (мәхәл), лицо хәм число (бет, сан) усаған грамматикалық категорияларға ийе.

Соның менен бирге еки тилдеги фейиллер арасында айырым өзгешеликлер де бар.

Рус тилинде фейиллер вид (түр) категориясына ийе. Хәрекеттиң ишки ислениу шегин, барысын билдириуине қарай фейиллер совершенный (шекленген) хәм несовершенный (шекленбеген) болып екиге бөлинеди. Қарақалпақ тилиндеги фейиллерде бундай категория жоқ. Соңғы ўақытлардағы мийнетлерде «түр категориясы»¹² деп қаралып киятырған фейил формаларың ҳақыйқы мәнисинде категория деп қараўға болмайды, себеби: 1) олардағы даўамлылық хәм даўамсызлық мәниси грамматикалық қураллар (аффикслер, формалар хәм т. б.) арқалы билдирилмейди, ондай мәнилер тек көмекши фейиллердің мәниси болып есанланады; 2) бундай грамматикалық мәнилер барлық фейил тийкарларынан билдириле бермейди; 3) фейилдің тийкарынан оның даўамлы ямаса даўамсыз екенлиги аңлатылмайды; 4) тилде қолланылыўында рус тилиндеги совершенный хәм несовершенный вид формаларындай жупласып келе бермейди.

Рус тилиндеги фейиллер өткен мәхәл формаларында бирлик санда родлық көрсеткишлерге ийе болады: (**он рос, оно росло, она росла**), қарақалпақ тилинде род категориясы жоқ болғанлықтан фейиллерде бундай өзгешелик байқалмайды.

Қарақалпақ тилиндеги фейиллер **болымлылық—болымсызлық** категориясына ийе. Хәрекеттиң болыу—болмауын билдириуине қарай барлық фейиллер болымлы хәм болымсыз болып екиге бөлинеди. Болымлылықты билдиретуғын арнаўлы грамматикалық қураллар болмайды, болымлы мәни фейилдің лексикалық мәнисинен аңлатылады.

¹² Хәзирги қарақалпақ тили. I. морфология. Нөкис, 1974, 166-172-б; Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1981, 153-156-б; Пахратдинов К. Қарақалпақ тилинде түр категориясының аналитикалық хәм синтетикалық усуллар менен берилиуи—Вестник КҚ Филнала АН УэССР, 1986, №2, 68—72-б.

Болымсызлық мәни арнаулы грамматикалық көрсеткішлердің -ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе аффикс—жанапайларының фэйилдің тийкарына жалғаныуы арқалы билдириледі: **кел—келме, бар—барма, жет—жетпе, айт—айтпа, жаз—жазба.** Рус тилинде бундай категория жоқ. Фэйилдеги болымсызлық мәни рус тилиндеги фэйиллерде не болымсыз жанапайы арқалы аңлатылады: **приходи — не приходи, говори — не говори, пиши — не пиши.**

Фэйиллер еки тилде де бетлик хэм бетлик емес болып екиге бөлинеді. Бетлик фэйиллер үш бетте, бирлик хэм көплик санда бетленеді: бирлик сан: I бет **напишу—жазаман**, II бет: **напишешь—жазасаң** III бет: **напишет — жазады**; көплик сан; **напишем — жазамыз, напишите — жазасыз, напишут — жазады.**

Бетлик емес, яғный жекке турып белгили бир бетти билдире алмайтуғын фэйиллерге рус тилинде 1) фэйилдің анық емес формасы (инфинитив), келбетлик фэйил (причастие) хэм хал фэйил (деепричастие), ал қарақалпақ тилинде 1) атауыш фэйил, 2) келбетлик фэйил, 3) хал фэйил жатады.

ВИД КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ ВИДА)

Рус тилиндеги вид категориясы фэйил тәрәпинен билдирилген хәрәкеттің ишки шегин, оның шекленип қалыуын ямаса шекленбей дауам етиуін билдиреди. Хәрәкеттің усы шекке қатнасы вид категориясының билдирилиуі болып есапланады. Усыған байланыслы фэйиллер совершенный вид хэм несовершенный вид болып екиге бөлинеді.

Совершенный вид фэйиллери хәрәкеттің ишки шегине жеткенлигин, белгили бир шекке жетиуін, оның нәтийжесин билдиреди. Мәселен: а) хәрәкеттің басланыуы: **запеть—қосық айта баслау**; б) хәрәкеттің тамамланғанлығы: **решить—шешип болу**; в) нәтийжесі: **приказал—буйырды**; г) хәрәкеттің белгили бир уақыт пенен шеклениуі: **поиграть—бир майдан ойнау**; д) хәрәкеттің тек бир рет болуы: **крикнуть—бақырып жиберіу**.

Несовершенный вид фэйиллери хәрәкеттің шекленбегенлигин, оның еле дауам етиуін билдиреди. Мысалы, салыстырың: **сгорел**—жанып кетти (совершенный вид), **горел**—жанып туратуғын еді (несовершенный вид), **промчались**—шауып өтті (совершенный вид), **мчались**—шауып киятырған (баратырған) еді (несовершенный вид).

Рус тилиндеги вид категориясы—фэйилдің барлық формаларына тән категория. Ол инфинитивте (**писать—написать**), мәхәл формаларында (**пишу—напишу, буду писать—напишу; писал —**

написал); мейил формаларында (писал б—написал бы; пиши напиши) билдириледи.

Фейил вид категориясына қатнасына қарап өзіннің совершенный вид хәм несовершенный вид жубайларына ийе болады, **зак-
рыть** (сов. вид) — **закрывать** (несов. вид), **разделить** (сов. вид) — **разделять** (несов. вид), **пустить** (сов. вид), — **пускать** (несов. вид)

Рус тилиндеги айырым фейиллер еки видтиң мәнисинде де қолланылыуы мүмкин: **казнить организовать, женить, ранить, обещать**. Бул фейиллер сов. вид мәнисинде. несов вид мәнисинде де қолланыла береді.

Гейпара фейиллер тек совершенный видте ғана қолланылады, несовершенный вид формасына ийе болмайды (**грянуть, хлынуть наговориться**), себеби олар бирден болып өтетугын хәрекетти билдиреди. Керисинше, гейпара фейиллер тек несовершенный видте қолланылады (**ненавидеть, ожидать, жить отсутствовать опасаться**), өйткени олар тәрәпинен билдирилетуғын хәрекеттиң тамамлануы шеги белгисіз.

Көпшилик фейиллер рус тилинде өзіннің видлик жубайларына ийе болады.

Вид мәнилери рус тилинде төмендеги жоллар менен билдириледи: 1) **Суффикслер арқалы**. Төмендеги суффикслер арқалы совершенный видтен несовершенный вид фейиллери жасалады; а) **-а, -я суффикси арқалы:**

Совершенный вид

бросить
решить
изучить
получить
включить
зарядить
проверить
исполнить
исправить

Несовершенный вид

бросать
решать
изучать
получать
включать
заряжать
проверять
исполнять
исправлять

б) **-ва суффикси арқалы:**

Совершенный вид

дать
узнать
продать
создать

Несовершенный вид

давать
узнавать
продавать
создавать

в) **-ыва// -ива** суффикси арқалы:

Совершенный вид

рассказать
заработать
выиграть
переписать
разменять

Несовершенный вид

рассказывать
зарабатывать
выигрывать
переписывать
разменивать

Несовершенный видтен совершенный вид гейде **-ну** суффикси менен жасалады:

Несовершенный вид

голкать
прыгать
шагать
гrogать
двигать
стучать

Совершенный вид

толкнуть
прыгнуть
шагнуть
гронуть
двинуть
стукнуть

2) **Приставкалар арқалы.** Бул жағдайда несовершенный вид формаларынан совершенный видтеги **фейиллер** жасалады. Совершенный вид **фейиллери по, с, за, о- (об-), из- (ис-)** ҳ. т. б. приставкалар арқалы жасалады; **строить—построить красить—покрасить, жечь—сжечь петь—спеть, писать—записать, слабить—ослабить, знаменоват—ознаменоват пить—испить, печь—испечь, мстить—отомстить, колоть—расколоть, бежать—пробежать, писать—дописать** ҳәм т. б.

Вид жубайлары басқа усыллар менен де аңлатылады, бирақ олар онша өнімлі емес:

а) **префиксли—суффиксли усыл: глотать—проглотить, вешать—повесить, сажать—посадить, кланяться—поклониться;**

б) **супплетивлик усыл, яғный бир фейилдиң вид формалары ҳәр қыйлы түбирлер арқалы аңлатылады. Мысалы, несов. вид: брать, говорить, класть, ловить; сов. вид; взять сказать, положить, поймать;**

в) **вид формалары пәттиң өзгериўи арқалы да ажыралады: Мысалы: разрезать, насыпать** **фейиллеринде пәт екинши буўынға түссе, олар совершенный видте болады, егер олардағы пәт кейинги буўынға түссе (разрезать, насыпать), бул фейиллер несовершенный вид мәнисин билдиреди;**

г) видти ажыратыўда фэйил тийкарындағы даўыслы ҳәм даўыссызлардың орын алмасыўы да үлкен хызмет атқарады: **собирать—собирать, называть—называть, пустить—пускать, предложить—предлагать, лечь—ложиться, расспросить—расспрашивать, подготовить—подготавливать, понять—понимать** ҳәм т. б. Мысаллардағы биринши фэйиллер совершенный видте, екинши фэйиллер несовершенный видте тур.

Қарақалпақ тилинде вид (түр) категориясы жоқ, ондағы фэйиллер бөлек турып ҳәрекеттиң шекленгенин ямаса созымлылығын, даўамлылығын билдире алмайды.

Рус тилиндеги вид категориясы арқалы фэйиллер ҳәрекеттин орынланыў усылын билдириўине қарай айырым лексика-грамматикалық топарларға бөлинеди. Бундай топарлар ҳәрекеттиң орынланыў барысын бир тәрепме сыпатлайды. Мысалы, **закричать, поплыть** фэйиллери ҳәрекеттиң басланыўын билдиреди ҳәм т. б. Фэйилдиң ҳәрекетинде бундай өзгешеликлер қарақалпақ тилинде көмекши фэйиллер жәрдеми менен билдириледі.

Фэйил ҳәрекетиниң орынланыў усылы (способ глагольного действия) вид категориясы менен тығыз байланыслы, бирақ ол өз алдына бөлек грамматикалық категория бола алмайды, ал тек ғана фэйиллерди ўақытқа, муғдарлық ўақытқа ҳәм нәтийжесине қарай сыпатлайды¹³. Фэйил ҳәрекетиниң орынланыў усылы ондағы суффикслер ҳәм приставкалар арқалы анықланады.

Фэйил ҳәрекетиниң орынланыў усуллары (Способы глагольного действия): 1) ҳәрекет орынланыўының ўақытлық усылы; 2) ҳәрекет орынланыўының муғдарлық-ҳәрекетлик усылы; 3) ҳәрекет орынланыўының нәтийжелилик усылы болып үшке бөлинеди¹⁴.

Бул усуллар, көрсетип өткенимиздей-ақ, вид категориясы менен тығыз байланыслы, сонлықтан да оларды ҳәр бир вид ишинде алып қараған мақұл болады.

1. Совершенный видте фэйил ҳәрекетиниң орынланыў усуллары¹⁵.

а) **ҳәрекеттиң басланыў усылы.** Ҳәрекеттиң басланыў усылы рус тилиндеги **за, по** приставкалары арқалы, ал қарақалпақ тилинде **басла-, гейде, жибер-, кет—** көмекши фэйиллери арқалы билдириледі: **заиграть—ойнай баслаў, забеспокоиться—тыныш-**

¹³ Русская грамматика, I. М., изд-во «Наука», 1980, 596-бет; В а л и у л л и н а З. М. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков (словообразование и морфология). Казань, 1983, 85-бет.

¹⁴ Сонда.

¹⁵ Костромин Н. В., Николаева К. А., Ставская Г. М., Ширяева Е. Н. Русский язык, II, состав слова и словообразование, морфология, синтаксис, пунктуация, Москва, «Просвещение», 1989. 122-бет.

сызлана баслаў, захохотать—ғарқылдап күлип жиберіў, побегать—жуўырып кетиў, заплакать—жылай баслаў (жылап жиберіў);

б) ҳәрәкеттиң шеклениў усылы. Бул усыл рус тилинде по-приставкасы арқалы, ал қарақалпақ тилинде ал-, тур- көмекши фәйиллериниң азғантай, бирәз рәуишлери менен дизбеклесіўи арқалы билдириледі: поспать—(азғана) уйқылап алыў, поплакать—жылап алыў, повеселиться—кеўил көтерип алыў, поддержать—ушлап турыў;

в) даўамлы шеклениў усылы. Бундай фәйиллер белгили ўақыт аралығында болатуғын ҳәрәкетти билдиреди ҳәм про-приставкасы арқалы аңлатылады, ал қарақалпақ тилинде оған мәниси жағынан шық-, өткиз—көмекши фәйили сәйкес келеді: пробегать—жуўырып шығыў, продержаться—(белгили ўақытқа дейин) шыдап турыў, проговорить весь перерыв—дем алыспаны сөйлеў менен өткеріў;

г) ҳәрәкеттиң бир қанша босаңласыў усылы. Бул усыл рус тилинде по-, при-, под-приставкалары арқалы, ал қарақалпақ тилинде-ымсыра//-имсире, ыңқыра//иңкире аффикслери, тур, ал көмекши фәйиллери арқалы билдириледі: поизноситься—тозыңқыраў, прилечь—жатып турыў, подработать—ислеңкиреў, приподнять—көтериңкиреў;

д) ҳәрәкеттиң нәтийжелилик усылы. Бул топардағы фәйиллер улыўма нәтийжелиликти: тамамланыўды (переночевать—қонып шығыў), тойыныўды (наесться—жеп тойыў, набегаться—жуўырып-жуўырып шаршаў, дожждаться—күтип алыў, выспаться—уйқысы қаныў), ҳәрәкеттиң нәтийжесин (наколоть дров—отын жарып қойыў, наловить рыбы—балық ушлап алыў) ҳәм т. б. билдирип рус тилинде про-, от-, перо-, по-, на- ҳәм т. б. приставкалар, ал қарақалпақ тилинде тасла-, қой-, шық-, бер-, кет-, жибер-, жет- ҳәм т. б. көмекши фәйиллер жәрдемінде аңлатылады: наговорить—айтып таслаў, перезнакомить—таныстырып шығыў ҳәм т. б.

е) ҳәрәкеттиң бир мәрте болғанын билдириў усылы. Ҳәрәкеттиң бир рет болғанлығы рус тилинде ну-суффикси арқалы, ал қарақалпақ тилинде жибер- ҳәм т. б. көмекши фәйиллер менен билдириледі: резануть—кесип жиберіў, глотнуть—жутып жиберіў, кольнуть—шаншып жиберіў, прыгнуть—секирип кетиў, мелькнуть—жылт етип кетиў.

2. **Несовершенный видте** фәйил ҳәрәкетиниң орынланыў усыллары.

а) ҳәрәкеттиң үзилс пенен даўам етиў усылы. Ҳәрәкеттиң тынымсыз емес, ал айырым иркилис, үзилс пенен даўам етиліўи рус тилинде по-приставкасы ҳәм -ыва//-ива суффикси

арқалы билдириледі. Қарақалпақ тилинде бундай фэйиллердин мәніси қосымша **ара-тура**, **гейде**, **анда-санда** рәуишлери жәрдемінде билдирилиўи мүмкин: **покашливать**—(ара-тура) жөтеллеп қойыў, **поглядывать**—(анда-санда) қарап қойыў, **побаливать**—ара-тура аўырыў;

б) **хәрекеттиң өз-ара (шериклик) даўамлы усылы**. Бул топардағы фэйиллер субъекттиң өз-ара қатнасын билдирип, рус тилинде **пере** приставкасы, **-ыва// -ива** суффикси хәм **-ся** постфикси арқалы аңлатылады. Қарақалпақ тилинде оларға шериклик дәреже формасындағы фэйиллер хәм **тур-** көмекши фэйили сәйкес келеди: **перешептываться**—сыбырласып турыў, **переписываться**—хат алысып турыў, **пересмеиваться**—күлишип турыў;

в) **хәрекеттиң даўамлы усылы**. Даўамлылық рус тилинде **-ва**, **ыва-ива** суффикслери арқалы билдириледі. Ол қарақалпақ тилинде **бер-**, **тур-**, **жүр-** көмекши фэйиллери, **-ыстыр/-истир** аффикси, тәкирар фэйиллер арқалы аңлатылады: **почитывать**—оқып турыў, **говаривать**—айта жүриў, **сживать**—отыра беріў, **знавать**—биле беріў, **поспрашивать**—сорастырыў хәм т. б.

Көрсетип өткенимиздей-ақ, хәрекеттиң бундай усыллары қарақалпақ тилинде хәр қыйлы көмекши фэйиллер арқалы билдириледі. Бул жағдайда тийкарғы лексикалық мәнини билдириўши фэйил хал фэйил формасында келип, оған грамматикалық мәнилерди билдиретуғын бетлик формадағы көмекши фэйил дзбеклеседи. Көмекши фэйиллер хәрекеттиң басланыўын (**жаўа баслады**), даўамлылығын (**оқый берди, өтип жатты**), тәкирарланыўды (**қарап-қарап қойыў**), тамамланғанын (**кирип келиў, тоқтап қалыў**), бирден болғанлығын (**түйилип қалыў, исип кетиў**) хәм т. б. мәнилерди аңлатады. Сондай-ақ хәрекеттиң орынланыў усылы қарақалпақ тилинде **-ымсыра// -имсире**, **-ыңқыра// -иңкире**, **-ыстыр// -истир**, **-қыла// -киле**, **-мала// -меле**, **-бала// -беле** аффикслери арқалы да билдириледі: **сорастырыў**—**поспрашивать**.

Гейде фэйилдеги хәрекеттиң орынланыў усылы тәкирар фэйиллер арқалы (**сөйлеп-сөйлеп болыў**—**наговорить**, **жылап-жылап қойыў**—**поплакать**), фэйилдиң қайталаныўы (**айтты, айтты, бирақ ол түсинбеди**—**говорил долго, но он не понял**) арқалы да билдириле береді.

ДӘРЕЖЕ КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГА)

Еки тилде де дәреже категориясы хәрекеттиң субъектке (хәрекет ийесине) хәм объектке (сол хәрекеттиң предмети) хәр қыйлы қатнастарын билдиреди. Фэйиллер сондай-ақ объектке қатнасына байланыслы еки тилде аўыспалы (переходные) хәм аўыспасыз (непереходные) болып екиге бөлинеди.

Хәрекеттің белгилі бір предметке (объектке) өтиўин, аўысыўын билдиретуғын **фейиллер аўыспалы** **фейиллер** деп аталады: **Уатанды сүйемен—люблю родину, жолдасымды ушыраттым—встретил товарища, китап оқыды—читал книгу.**

Рус тилинде бундай туўра объект **предлогсыз** **винительный сеплигинде** (**строить станцию, увидеть море**), гейде **фейиллерде** **болымсызлық мәни** аңлатылғанда туўра объект **родительный сеплигинде** (**не читал книги, не писал писем**). сондай-ақ хәрекет предметтің бір бөлегине өткенде де (**выпить молока, принести дров**) **родительный сеплигинде** турады. Қарақалпақ тилиндеги туўра объект те табыс сеплигинде турады, табыс сеплиги **аффикси** бул жағдайда ашық жалғаныўы хәм жасырын болыўы мүмкин: **басын қысты, адамларды күтти, қол көтерди.**

Табыс сеплигинде туўра объектти **басқармайтуғын** **фейиллердің барлығы** да **аўыспасыз** **фейиллер** деп аталады: **помочь другу—достына жәрдем бериў, ийти в кино—киноға барыў, писать карандашом—қәлем менен жазыў.**

Көрсетип өткенимиздей-ақ, **фейилдің дәрежелери** хәрекеттің **субъект хәм объектке қатнасына** қарай билдириледи. Усыған байланыслы рус тилинде үш дәреже бар: 1) **действительный залог** (түп дәреже); 2) **страдательный залог** (белгисиз дәреже); 3) **возвратно-средний залог.**

Қарақалпақ тилинде бес дәреже бар: 1) **актив субъектли дәрежелер**: а) түп дәреже, б) шериклик дәреже, в) өзлик дәреже; 2) **пассив субъектли дәрежелер**: г) өзгелик дәреже, д) белгисиз дәреже. Хәр бір дәреже (түп дәрежеден басқалары) арнаўлы **аффикслер** жәрдеминде аңлатылады.

Түп дәреже. Түп дәреженің (**действительный залог**) ски тилде де арнаўлы көрсеткішлери жоқ. Түп дәреже **фейиллери** рус тилинде хәрекеттің белгилі бір субъект тәрәпинен исленип, оның туўра объектке өтетуғынын, аўысатуғынын көрсетеди. Сонлықтан да бундай **фейиллер** тек ғана **аўыспалы** **фейиллер** болады: **встретить делегатов, изучать русский язык.** Түп дәрежеде субъект **именительный сеплигинде**, ал объект туўра толықлаўыш болып келеди.

Қарақалпақ тилинде түп дәреже олай шекленбеген: ол **аўыспалы** **фейиллерден** (**көзинди жум, атынды айт, жұмыс исле**) хәм **аўыспасыз** **фейиллерден** де (**үйге кир, төрде отыр, аттан түс**) бола береді.

Белгисиз дәреже (**страдательный залог**). Рус тилиндеги **страдательный залог** **фейиллери** хәрекеттің **субъектке бағдарланғанын** билдиреди. Бул жағдайда субъект **баслаўыш** бола алмайды, ол **творительный сеплигиндеги** толықлаўыш **хызметин** атқарады, ал объект **баслаўыш** болады: **дом строится строителями. План выполняется рабочими.**

Қарақалпақ тилинде белгисиз дәреже -ыл/ил, -л хәм -ын/-ин, -н аффикслери жәрдеминде жасалып, онда да объект баслауыш болып, ал субъект басқа сепликлерде екинши дәрежелі, ағза болады: жай қурылысшылар тәрәпинен салынды.

Бирақ белгисиз дәрежеде субъекттиң көрсетилиуи шәрт емес, онда тек оның ҳәрекеті көрсетиледи: жап қазылды, сүүрет салынды.

Средне-возвратный залог. Рус тилинде: 1) ҳәрекеттиң субъекттиң өзине қаратылғанын аңлатқанда (собственно-возвратный залог) қарақалпақ тилиндеги өзлик дәреже фәйиллерине сәйкес болып, -ын//ин, -н хәм-ыл·ил, -л аффикслери менен билдириледи: он разделся — ол шешинди, мальчик умылся — бала жууынды; 2) ҳәрекеттиң бирнеше адамлар тәрәпинен исленгенин билдиргенде (взаимно-возвратный залог) қарақалпақ тилинде шериклик дәрежеге сәйкес келеди: ученики встретились—оқыушылар ушырасты, друзья обнялись—дослар қушақласты. 3) субъекттин ишки жағдайын билдирип келгенде (общевозвратный залог) қарақалпақ тилинде ҳәр қыйлы жоллар менен аңлатылады: а) түп дәреже фәйиллери менен: удивиться—таңланыу, хайран қалыу, остановиться—тоқтау; б) өзлик дәреже фәйиллери менен: поднаться—көтерилю, задуматься—ойланыу хәм т. б.

Дәреже формалары қәлеген фәйиллерден жасала бермейди. Еки тилдеги дәрежелер бири бирине сәйкес келе бермейди. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги шериклик дәреженің мәнилери рус тилинде ҳәр қыйлы берилиуи мүмкин: а) вместе, совместно сөзлери арқалы¹⁶: ислесиу — вместе работать; б) рус тилиндеги взаимно-возвратный дәреже менен: хат алысыу—переписываться хәм т. б.

Өзгелик дәреже. Қарақалпақ тилинде өзгелик дәреже ҳәрекеттиң басқа бир субъект талабы менен исленгенин билдиреди. Фәйилдиң бундай дәрежеси рус тилинде жоқ. Қарақалпақ тилинде өзгелик дәреже -дыр·-дир, -тыр/-тир (жаздыр, жаптыр, кептир), -ыт, -ит, -т (босат, таныт, ислет): -қыз/-киз, -ғыз, -гиз, (отырғыз, жегиз, жүргиз); -қыр, -кир, -ғыр//гир, -ыр/-ир, -қар-кер, -ғар-гер, -ар/ер (асыр, жатқар, қайтар) аффикслери арқалы жасалады.

Өзгелик дәреженің мәниси рус тилинде көбинесе заставить, принудить, попросить фәйиллери арқалы билдириледи: шық (выйти) — шығар (заставить выйти), жаз (пиши) — жаздыр (заставить писать), отыр (садиться) — отырғыз (просить садиться)

---

16. Азизов А., Сафаев А., Жамолханов Х. Узбек ва рус тиллариниң қиёсий грамматикаси. Тошкент, «Уқитувчи», 1986, 147-бет.

Солай етип, дәреже формалары еки тилде өзлерине тән өзгешеликлерге ийе. Қарақалпақ тилинде хәр бир дәреже өзлериниң көрсеткишлерине ийе. Сондай-ақ онда рус тилинде жоқ шериклик хәм өзгелик дәрежелери бар.

МЕЙИЛ КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ НАКЛОНЕНИЯ)

Мейил категориясы хәрекеттиң ҳақыйқатлыққа қатнасын билдиреди. Фейил тәрелинен билдирилген хәрекет ҳақыйқый хәрекетти, белгили бир шәрт орынланғанда болатуғын хәрекетти ямаса буйрық, өтиништи, тилекти билдирип келиўи мүмкин. Усындай өзгешеликлерине қарай еки тилдеги мейиллер: 1) анықлық мейил (изъявительное наклонение); 2) буйрық мейил (повелительное наклонение); 3) шәрт мейил (условное наклонение) болып бөлинеди. Ал қарақалпақ тилинде мейилдиң айрықша түри — тилек мейил формасы бар.

1. Анықлық мейил (Изъявительное наклонение)

Анықлық мейилдеги фейиллер ҳақыйқый хәрекетти өткен, хәзирги хәм келер мәхәлде белгили бир бетте хәм санда билдиреди. Бирақ оның арнаўлы морфологиялық көрсеткишлери жоқ. Фейилдиң үлкен категорияларының бири болған — мәхәл категориясы усы мейилде анық көринеди.

МӘХӘЛ КАТЕГОРИЯСЫ

(КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ)

Мәхәл категориясы ис — хәрекеттиң сөйлеў уақтына қатнасын билдиреди: 1) егер ис-хәрекет сөйлеў уақтынан бурын болып өтсе, Фейил өткен мәхәлде. 2) егер сөйлеў уақты менен бир уақытта болып атырған болса — хәзирги мәхәлде, 3) егер сөйлеў уақтынан кейин болатуғын болса, келер мәхәлде болады. Сонлықтан да рус хәм қарақалпақ тиллеринде үш мәхәл бар: 1) өткен мәхәл (прошедшее время); 2) хәзирги мәхәл (настоящее время); келер мәхәл (будущее время).

Өткен мәхәл (прошедшее время)

Өткен мәхәл хәрекеттиң сөйлеў моментине дейин болып өткенин билдиреди.

Рус тилинде өткен мәхәл фейиллери несовершенный видте де

(**писал, решал**) ҳам совършенный видте де (**написал, решил**) қолланыла бередн.

Өткен мәхәл фейиллери рус тилинде бир формада — фейилдин анық емес (инфинитив) тийкарына-л суффиксин жалғау арқалы жасалып бетте өзгермейди, тек ғана бирлик санда родлық көрсеткишлерге ийе болады: **работа-ть — работа-л, сказа-л, я упал (а), ты упал(а), он, она, оно (упал, упала, упало)**. Көплик санда өткен мәхәл фейиллери бир формада -и жалғауы менен билдириледи: **мы, вы, они упали**.

Рус тилинде гейпара фейиллер өткен мәхәлде (-ну суффиксли, тийкары -з,-с даўыссызларына питкен, инфинитивте,-чь формасына питкен ҳам т. б. фейиллер) бирлик санда мужской родта -л аффиксисиз қолланылады, яғный -л суффикси фейилге жалғанбай-ақ өткен мәхәл аңлатылады: **окрепнуть — окреп, беречь — берег запереть—запер, умереть—умер, исчезнуть—исчез, нести—нес**. Бундай фейиллер бирлик санда женский родта ҳам средний родта қолланылғанда өткен мәхәлдин -л суффиксин ҳам тийисли родлық көрсеткишти қабыл етеди: **несла, несло, берегла, берегло, исчезла, исчезло**. Ал көплик санда олардың ҳаммеси де -и жалғауы менен қолланылады: **несли, берегли, исчезли**.

Қарақалпақ тилинде өткен мәхәлдин формалары көп ҳам билдиретуғын мәнилери де ҳәр қыйлы. Сонлықтан да рус тилинде олар ҳәр қыйлы қосымша сөзлер арқалы билдириледи.

1) анық өткен мәхәл рус тилиндеги өткен мәхәл мәнисине сәйкес келеди: **бардым—я ходил, келдиң—ты пришел, кетти, (он, она, оно) ушел, ушла, ушло**.

2) нәтийжели өткен мәхәл -ған//ген, -қан//кен формалы келбетлик фейил ҳам бет-сан аффикслери арқалы жасалады. Рус тилинде оның мәниси көбинесе «уже» рәўиши жәрдеми менен бериледи: **барғанман—я уже ходил, келгенсең—ты уже пришел**.

3) анық емес бурынғы өткен мәхәл -ып/-ип,-п формалы ҳал фейил ҳам бет-сан аффикси арқалы жасалып, рус тилинде көбинесе «оказывается» модаль сөзи арқалы аңлатылады: **барыппан я, оказывается, ходил, келипсең—ты, оказывается, пришел**.

4) бурынғы өткен мәхәл -ған'-ген,-қан/кен формалы келбетлик фейил ҳам бетлик формадағы е- фейилинен жасалады. Бундай фейиллер рус тилинде «когда-то», «давно» рәўишлери жәрдеминде аңлатылады: **барған едим — я когда-то давно ходил, келген едиң — ты когда-то давно приходил**.

5) жақын өткен мәхәл -ып' -ип, -п формалы ҳал фейил ҳам бетлик формадағы е-фейилинен жасалады ҳам рус тилинде көбинесе **только что** сөзлери арқалы билдириледи: **барып едим — я только что ходил, келип едиң — ты только что пришел**.

6) тамаланбаған өткен мәхәл—туғын формалы келбетлик **фейил** хәм бетлик формадағы **е-фейилинен** жасалады, рус тилинде көбинесе несовершенный вид **фейиллери** менен аңлатылады: **баратуғын едим—я хаживал, келетуғын едиң—ты приходил.**

7) тәкирар өткен мәхәл **-ар·ер-р** формалы келбетлик **фейил** хәм бетлик формадағы **е-фейилинен** жасалады, ол рус тилинде көбинесе «постоянно» рәуиши жәрдеми менен билдириледі: **бар едим — я ходил (постоянно), келер едиң—ты приходил (постоянно).**

8) нийетли өткен мәхәл **-жақ, -мақшы, /мекши, -бақшы/бекши, тақшы-пекши** формалы келбетлик **фейил** хәм бетлик формадағы **е-фейили** арқалы жасалады. Бундай форма рус тилинде көбинесе «хотеть» **фейили** арқалы аңлатылады: **баражақ едим, бармақшы едим—хотел пойти, кележақ, келмекши едиң—ты хотел прийти,**

9) даўамлы өткен мәхәл орын сеплигиндеги **-ыў//иў, -ў, -мақ//мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек** атауыш **фейил** формалары хәм **е-фейили** арқалы жасалып, рус тилинде көбинесе «продолжал» **фейили** көрдеминде бериледи: **бармақта едим — продолжал идти, келмеке едиң — ты продолжал идти.**

Көрип өткенимиздей-ақ, рус тилиндеги өткен мәхәл **фейили** тек бир формада қолланылады, ал қарақалпақ тилинде оның формалары хәр қыйлы хәм қолланылыўы жағынан бир-биринен айтарлықтай өзгешеликлерге ийе.

Қарақалпақ тилинде III беттеги өткен мәхәл **фейиллери** бирлик хәм көплик санда да бир форма менен—бирлик формада айтылады: **ол келди — он (она, оно) пришел, пришла пришло, олар келди — они пришли.**

Хәзирги мәхәл (настоящее время)

Хәзирги мәхәл **фейиллери** еки тилде де хәрекеттиң сөйлеў моментини менен бир ўақытта болып атырғанлығын билдиреди: **Игечкаа подо льдом блестит (А. С. Пушкин) — муз астында өзек тек кылтырап атыр.**

Рус тилинде хәзирги мәхәл **фейиллери** бир формада — **фейилдин** хәзирги мәхәл тийкарына бетлеў суффикслерин жалғаў арқалы жасалады: **уважа-ть—уважа-ет, игра-ть—Игра-ешь слуша-ть слуша-ют, работа-ть—работа-ет.**

Қарақалпақ тилинде хәзирги мәхәлдин еки формасы бар: 1) анық хәзирги мәхәл; 2) даўамлы хәзирги мәхәл 1) Анық хәзирги мәхәл. Анық хәзирги мәхәл **фейиллери** қарақалпақ тилинде **ып/ип, -п** формалы хал **фейил** менен бетлик формадағы **тур, атыр, жатыр, жүр, жатыр** көмекши **фейиллериниң** дизбеклесийи арқалы жасалады:

Бирлик сан

Көплик сан

1. ислеп атырман (жүрмен)
2. ислеп атырсаң (жүрсең)
3. ислеп атыр (жүр)

- ислеп атырмыз (жүрмиз)
- ислеп атырсыз (жүрсиз)
- ислеп атыр (жүр)

Көрсетилген көмекши фейиллер айырым **а,-е** формалы хал фейиллер менен биригип бир сөз болып та қолланылады: **баратыр (бара атыр) — идет, киятыр (келе атыр) — идет.** Анық хәзирги мәхәлдеги фейиллер III бетте бирлик хәм көплик санда бетлик аффиксиз қолланылып бирдей формаға ийе болады.

2) **Дауамлы хәзирги мәхәл.** Дауамлы хәзирги мәхәл фейиллери орын сеплигиндеги **-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек** хәм **ыў/иў-ў** формалы атаўыш фейиллердиң бетлик аффикслери менен қолланылыўы арқалы жасалады. Бул форма хәзирги қарақалпақ тилинде онша өнимли қолланылмайды, ол тек газета-журналлардың тилинде, шақырықларда ушырасады: Халқымыздың абаданшылығы жылдан жылға **артпақта**—из года в год растет благосостояние нашего народа.

Дауамлы хәзирги мәхәл фейиллери де үш бетте бетленеди, олар да III бетте бирлик хәм көплик санда аффиксиз қолланылып бирдей формаға ийе болады.

Бирлик сан

Көплик сан

1. Оқымақтаман
2. Оқымақтасаң
3. Оқымақта

- Оқымақтамыз
- Оқымақтасыз
- Оқымақта

Қарақалпақ тилиндеги дауамлы хәзирги мәхәл фейиллери рус тилинде **«продолжать»** фейилиниң хәзирги мәхәл формасынын (**продолжаю, -ешь,-ет,-ем,-ете,-ют**) хәм тийкаргы фейилдиң инфинитив формасынын дизбеклесийи арқалы аңлатылады: **өсиўдемиз-продолжаем расти, раўажланбақта-продолжает развиваться.**

Келер мәхәл (будущее время).

Келер мәхәл фейиллери еки тилде де хәрәкеттиң сөйлеў уақтынан кейин болатуғынын билдиреди.

Рус тилинде келер мәхәл фейиллери еки формада қолланылады: 1) жай келер мәхәл хәм 2) қоспа келер мәхәл.

1) Жай келер мәхәл фейиллери сөйлеў уақтынан кейин хәрәкеттиң белгили бир нәтийжеге ийе болатуғынын билдиреди хәм совершенный видтеги фейиллердиң бетлик формалары арқалы билдириледі:

посмотрю, помотришь, посмотрит, посмотрим, посмотрите, посмотрят; напишу, напишешь напишем, напишете, напишут.

2) қоспа келер мәхәл фәйиллери сөйләү моментинен кейинги даўамлы ямаса тәкирарланушы хәрәкәтти билдиреди хәм аналитикалық формада **быть** көмәкши фәйилдин келер мәхәлдеги бетлик формалары (буду, будешь, будет, будем, будете, будут) менен тийкаргы фәйилдин несовершенный видтеги инфинитивиниң дизбеклесиүи арқалы жасалады: **буду говорить, будешь писать, будет рисовать, будем смотреть** хәм т. б.

Рус тилиндеги келер мәхәл фәйиллериниң еки формасынын өзгешеликлери қарақалпақ тилинде еки түрли берилүи мүмкин: а) напишу (сов. вид)—жазип боламан, жазып шыгаман, жазып титкеремән; б) буду писать — жазаман, жазарман.

Қарақалпақ тилиндеги келер мәхәл фәйиллери үш түрли формада жасалады:

1) Анық келер мәхәл фәйиллери сөйләү уақтынан кейин анық болатуғын хәрәкәтти билдиреди хәм ҳал фәйилдиниң **-а,-е,-й** формаларына бет-сан аффикслериниң жалғаныуы арқалы аңлатылады: **табаман — найду, қайтасан — вернешься, көреди — увидит, сөйлейсең—скажешь**. Бул формадағы фәйиллердин келер мәхәл мәниси контекстке қарай аңлатылады, себеби олардың айырым-лары қолланылыуына қарай гейде басқа мәнилерди де билдиреди: а) қандай да бир предметке тән хәрәкәтти аңлатады: Ер жигит ели ушын **тууылады**, ели ушын **өледи (нақыл)** — Настоящий джигит родится для своей страны и умрет за свою страну; б) даўамлы хәрәкәт билдириледи: Биз Қарақалпақстанда **жасаймыз—Мы живем в Каракалпакии**. Онын шығармалары маған **унайды** — Его произведения нравятся мне; в) өткен мәхәл мәнисинде қолланылады: Бир күни ол отынға **барады** — Однажды он едет за дровами.

Усындай өзгешеликлерине қарай бул формадағы фәйиллер ҳәзирги-келер мәхәл фәйиллери деп аталады.

2) Болжаулы келер мәхәл фәйиллери сөйләү уақтынан кейин болатуғын хәрәкәтти исенимсиз етип, болжап көрсетеди хәм келбетлик фәйилдин **-ар/-ер, -р** формасына бет-сан аффикслериниң жалғаныуы арқалы жасалады: **барарман, келерсең, оқыр, айтармыз**. Болжаулы келер мәхәл фәйиллери рус тилинде исенимсизликти, болжауды билдиретуғын **возможно** модаль сөзиниң жәрдеми менен аңлатылады: **жиберермиз—возможно, отправим; сөйлермен — возможно, выступлю; айтар—возможно, скажет**.

3) Нийетли келер мәхәл фәйиллери сөйләү уақтынан кейин болатуғын хәрәкәттиң белгили бир мақсет пенен, нийет пенен исленетуғынын билдирип, келбетлик фәйилдин **жақ.-мақшы/ — мекши, -бақшы/-бекши,-пақшы/пекши** формаларына бет-сан аффикслериниң жалғаныуы арқалы жасалады. Бул еки форма — мәнилери бойынша бири-бирине жақын, синоним формалар. Олар рус

тилинде бетлик формадағы **хотеть, желать** фэйиллери хәм тий-карғы фэйиллердин инфинитив формасы арқалы билдириледи: **ушырасажақпан — хочу встретиться, оқымақшысаң — хочешь учиться, билмекшимиз — желаем узнать.**

Рус тилиндеги жай келер мәхәл хәм хәзирги мәхәл формаларының жалғаулары бирдей, олар вид хәм мәниси бойынша бири-биринен ажыратылады: **пишу—напишу, иду—пойду.** Ал қарақалпақ тилиндеги анық өткен мәхәл хәм анық келер мәхәл фэйиллериниң жалғаулары да уқсас, бирақ өткен мәхәлде жалғау тиккелей фэйилдин тийкарына. ал келер мәхәлде ол хал фэйилдин **-а,-е,-й** аффиксинен кейин жалғанады: **кел-ди** (өткен мәхәл) — **келе-ди** (келер мәхәл); **бар-ды** (өткен мәхәл) — **бар-ады** (келер мәхәл **сөй-ле-й-ди** (келер мәхәл), **сөй-ле-ди** (өткен мәхәл).

Солай етип, еки тилдеги фэйил мәхәллериниң улыўма мәниси бири бирине жақын болған менен, олар арасында айтарлықтай өзгешеликлер көзге түседи. Мәхәл формалары қарақалпақ тилинде көбирек хәм хәр қыйлы қосымша мәнилерге ийе.

2. Буйрық мейил

(Повелительное наклонение)

Буйрық мейил фэйиллери еки тилде де буйрықты, өтиништи, талапты, усынысты, шақырықты, мирәтти хәм т. б. билдирип хәр қыйлы интонация менен айтылады. Сөйлеўши тыңлаўшыға хәрекететиўди буйырады, талап етеди, сонлықтан буйрық мейилдин тийкарығы формасы фэйилдин II бетти болады: **послушай—тыңла, скажи — айт, работай — исле.** Буйрық мейилдин бирлик сандағы II бет формасы қарақалпақ тилиндеги фэйиллердин тийкары болып есапланады: **жаз, қайт, ойла, бирик** хәм т. б. Рус тилинде II беттиң буйрық мейили фэйилдин хәзирги мәхәл тийкарынан (несовершенный вид) хәм жай келер мәхәл тийкарынан (совершенный вид) төмендеги формаларда жасалады: а) **-и** суффикси арқалы: **смотри, неси, реши**; б) тийкары **й** ямаса даўыссызға питкен, сондай-ақ **ж, ч,** сеслерине питкен фэйиллерден аффикссиз жасалады: **думать—думай (ут)-думай, читай, сядь отрежь, прячь, верь**; в) инфинитив формасында **-ва** суффиксине ийе болып (**создавать, давать**), бирақ хәзирги мәхәлде сол аффикссиз (**создают, дают**) қолланылатуғын фэйиллер буйрық мейилде **ва** аффиксин сақлап қалады: **создавай, давай**; г) гейпара фэйиллердин буйрық мейил формасы айырықша усыл менен жасалады: **схать — поезжай, есть — ешь, лечь — ляг.**

II беттеги буйрық мейилдин көплик формасы рус тилинде бирлик сан формасына **-те** аффиксин жалғау арқалы (**вставай-те**

уходи-те, верь-те), қарақалпақ тилинде бирлик сан формасына ыңыз (лар)//-иңиз(лер), ын (лар)//ин (лер) аффиксиниң жалғаныўы (айт-ыңыз(лар), айтыңлар, кел-иңиз(лер) кел-иңлер) арқалы жасалады.

Буйрық мейил мәниси еки тилде де I хәм III бет формалары менен де билдириледі.

I беттиң буйрық мейил формасы рус тилинде көплик сандағы хәзирги мәхәл хәм жай келер мәхәл феиллери арқалы билдириледі хәм олар-те аффиксин қабыл етеди. Бундай формалар тыңлаўшыны сөйлеўши менен бирге хәрекет етиўге шақырады, мирәт етеди: **откроем, бежим, уйдем, пойдёмте; Ну теперь пойдёмте в гостиную** (И. С. Тургенев) — **Қәне енди мийман жайға барайық.**

Рус тилинде II—I беттиң буйрық мейил формалары гейде -ка аффикси менен қолланылып өтinishти сыпайылап көрсетеди. Қарақалпақ тилинде ондай формалар шы/ши, са/се жанапайлары арқалы билдириледі: **скажи-ка — айт-шы, прочитай-ка — оқы-са, пойдуча — барайын-шы.**

Қарақалпақ тилинде I беттиң буйрық мейил формасы арнаўлы аффикслер арқалы: феил тийкарына -а(йын) е(йин) (бирлик сан), -(а)йық//-(е) йик (көплик) аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады. Олардың бирлик сан формалары нийетти, мақсетти (**барайын, жазайын, көрейин**), ал көплик формалары хәрекетти, бирге ислесиўге шақырықты, мирәтти, өтinishти (**барайық, жазайық, көрейик**) билдиреди.

Рус тилинде буйрық мейилдиң III бет формасы III беттеги хәзирги мәхәл ямаса жай келер мәхәл феиллериниң алдында **пусть, пускай, да** жанапайларының қолланылыўы арқалы билдириледі **Пусть сильнее грянет буря** (М. Горький) — **Даўыл қаттырақ соқсын. Да здравствует солнце, да скроется тьма** (А. С. Пушкин) — **Қуяш жасасын, қараңғылық жоқ болсын.**

Қарақалпақ тилинде III беттиң буйрық мейил формасы арнаўлы -сын/-син аффикслери арқалы жасалады. Бундай феиллер тек бирлик санда қолланылады: **ал-сын — пусть возьмет, жаса-сын — пусть живет, да здравствует, кетсин — пусть уходит.**

Солай етип, еки тилдеги буйрық мейил формалары бир қатар өзгешеликлерге ийе. Олардың бетлик формалары да хәр қыйлы.

Бирлик сан:

Рус тилинде _____, Қарақалпақ тилинде _____

1. бет.—
2. бет. думай, подумай
3. бет. пусть думает, подумает

барайын, сөйлейин
ойла
ойласын

Көплик сан:

1. бет — подумаем
2. бет думайте, подумайте
3. бет пусть думают, подумают

ойлайық
ойланыңыз — лар
— — —

3. Шэрт мейил (Условное наклонение)

Рус тилиндеги фэйилдин шэрт мейил формалары белгили бир шэрт орынланғанда иске асатуғын тилекти, мүмкиншиликти билдиреди, сонлықтан да олар еки мәниде қолланылады шэртлик мәниде хэм тилек мәнисинде.

Шэртлик мәниде қолланылғанда бундай фэйиллер хәрекеттин тек белгили бир шэртлер орынланғанда иске асыўы мүмкин екенлигин билдиреди: Я **выбрал бы** другую, когда бы я был, как ты поэт (А. С. Пушкин) — Мен басқасын **қәлер едим**, егер сондай шайыр болсам.

Рус тилинде шэрт мейил фэйиллери тилек мәнисинде қолланылғанда, хәрекеттин хәқыйқатында болмағанын, ол тек сөйлеушинин тилеги екенлигин билдиреди: Я **волком бы выгрыз** бюрократизм (В. В. Маяковский) — Мен бюрократизмди қасқырларша **кемирер едим**.

Шэрт мейил формалары аналитикалық усыл менен — өткен мәхәл формаларына **бы** жанапайының дизбеклесиўи арқалы жасалады. Бундай фэйиллер хәқыйқый хәрекетти билдирмейтуғын болғанлықтан мәхәл хэм бет формаларына ийе емес, оларда тек род хэм сан көрсеткишлери ғана болады:

я	_____	просил (-а, -о) бы	мы	_____	просили бы
ты	_____		вы	_____	
он (она, оно)	_____		они	_____	

Қарақалпақ тилиндеги шэрт мейил формалары фэйил тийкарына **-са-се** аффикслеринин жалғаныўы арқалы жасалады хэм үш бетте, бирлик хэм көплик санда бетленеди: **алсам, алсаң, алса; алсақ, алсаңыз (лар), алса**.

Рус тилиндеги шэрт мейилдин тилек мәнисин қарақалпақ тилинде шэрт мейилдеги фэйиллердин **еди, екен** сөзлери менен дизбеклесиўи арқалы аңлатылады: **келсе еди (екен)** — пришел бы, **айтса еди (екен)** — сказал бы. Мысалы: **Вы зашли бы** в библиотеку — Сиз китапханаға барсаңыз еди.

Қарақалпақ тилиндеги шэрт мейил формалары рус тилинде **если, когда** дәнекерлеринин келер мәхәл фэйиллери менен дизбеклесиўи арқалы билдириледі: **кетсек — если уйдем, айтсам — если**

скажу. Мысалы: Өтирик болса, тилим кесилсин (Т. Қайыпбергенов)—Если это неправда, пусть у меня язык отсохнет.

Шәрт мейилдеги фейил формалары еки тилде де бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметинде қоланылады: Ты послушал бы, что тут говорит Надежда (А. М. Горький); Дәртли менен дәрт-лессен, дәртиң қалмай төгилер («Алпамыс»).

ФЕЙИЛДИҢ ТИЙКАРЛАРЫ (Основы глагола)

Фейил формалары еки тилде де оның тийкарына хәр қыйлы форма жасаушы аффикслердиң жалғаныуы арқалы жасалады.

Рус тилинде фейил формалары атауышлардай бир тийкардан емес, ал еки тийкардан жасалады: инфинитив (анық емес форма) тийкары хәм хәзирги мәхәл тийкары.

Инфинитив тийкары оның **-ть (ти)** суффикслерин алып таслағаннан кейин анықланады: **говори-ть, реши-ть, вез-ти, полз-ти, кипеть.** Инфинитив тийкары көбинесе дауыссыз сес пенен питеди: **писа-ть, чита-ть.** Инфинитив тийкарынан фейилдиң төмендеги формалары жасалады.

1) өткен мәхәл формалары: **чита-ть — чита-л, писа-ть — писа-л;**

2) Өткен мәхәл келбетлик фейили: **прочита-ть — прочита-вш-ий, написа-ть — написа-вш-ий, написа-ть — написа-нн-ый;**

3) Совершенный видтеги хал фейиллер: **написа-ть — написа-в, про — чита-ть — прочита-в.**

Хәзирги мәхәл тийкары оның көплик сан 3-беттеги бетлик жалғауын алып таслағаннан кейин анықланады: **уч-ат, сп-ят, вез-ут, нес-ут.** Хәзирги мәхәл тийкары көбинесе дауыссыз сес пенен тамамланады. Бул тийкардан фейилдиң төмендеги формалары жасалады:

1) хәзирги мәхәл формасы: **пиш-ут, чита й-ут;**

2) буйрық мейил формалары: **пиш-и, чита й;**

3) хәзирги мәхәл келбетлик фейил формалары: **пиш-ущ-ий, читай-ущ-ий;**

4) несовершенный видтеги хал фейил формалары: **читай-а, говорй-а.**

Рус тилиндеги гейпара фейиллердиң тийкары үшеу болады: Инфинитив, хәзирги мәхәл хәм өткен мәхәл: **тере-ть — тер — трут, мерзну-ть — мерзн-ут-мёрз.**

Қарақалпақ тилиндеги фейил формалары бир тийкардан жасалады. Ол буйрық мейилдиң екінши бет бирлик сан формасы: **жаз, оқы, сөйле, исле, басла.** Фейилдиң басқа формалары усы

тийкарга ҳәр қыйлы форма жасаўшы аффикслерди жалғаў арқалы жасалады: **оқы-ды** (читал, прочитал), **оқы-ў** (читать), **оқыған** (прочитавший), **оқы-п** (прочитав), **оқы-ма** (не читай), **оқы-са** (если прочтет), **оқы-сын** (пусть прочтет) ҳәм т. б.

ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛЕНИУИ

(СПРЯЖЕНИЕ ГЛАГОЛОВ)

Фейиллер еки тилде де бирлик ҳәм көплик санда бетленеди.

Рус тилиндеги Фейиллер тек ҳәзирги ҳәм келер мәҳәлде бетленеди: **говоря, говоришь, говорит, говорим, говорите, говорят; поговоришь поговорит, поговорим, поговорите, поговорят**. Ал өткен мәҳәл Фейиллери бетлик көрсеткишке ийе емес.

Бетленетуғын Фейиллер менен бирге рус тилинде бет билдирмейтуғын Фейиллер де бар. Олар тәрәпинен билдирилген ҳәрекет қандай да бир бетке тийисиликти аңлатпайды, сонлықтан да бет-ҳәм сан бойынша өзгермейди (**темнеет, светает, знобить, вечереет**), ал тек бирлик сан 3-бет (**морозит, смеркается**) ҳәм средний род (**тошило, похолодало**) формаларында ғана қолланылады. Рус тилиндеги бет билдирмейтуғын Фейиллер субъектсиз болған ҳәрекетлерди билдиреди:

а) тәбият қубылыслары (**вечереет, светает**); б) адамның ҳал жағдайды (**тошит, нездоровится**). Қарақалпақ тилинде бундай Фейиллер белгили бир бетке байланыстырылып билдириледи: **темнеет—қараңғы түсип киятыр, дождит—жаўын жаўып тур, ему нездоровиться—ол наўқас ҳәм т. б.**

Рус тилиндеги Фейиллер еки түрли бетленеди, сонлықтан да оларды 1-бетлениў ҳәм 2-бетлениў деп екиге бөледи.

1-бетлениў Фейиллери ҳәзирги ҳәм жай келер мәҳәлде 3-бет көплик санда **-ут(-ют)** жалғаўына, ал басқа бетлерде: **-у(-ю), -ешь, -ет, -ем, -ете** жалғаўларына ийе болады. II бетлениў Фейиллери 3-бет көплик санда **-ат-(-ят)** жалғаўын, ал басқа бетлерде **-у, (-ю), -ишь, ит, -им, -ите** жалғаўларын қабыллайды:

I БЕТЛЕНИУ

Бирлик сан

1. по-ю, пиш-у.
2. по-ешь, пиш-ешь
3. по-ет, пиш-ет,

II БЕТЛЕНИУ

Бирлик сан

- сто-ю, держ-у
- сто-ишь, держ-ишь
- сто-ит, держ-ит

Көплік сан

1. по-ем, пиш-ем
2. по-ете, пиш-ете
3. по-ют, пиш-ут

Көплік сан

- сто-им, держ-им
сто-ите, держ-ите
сто-ят, держ-ат

Рус тилинде хәр қыйлы сепленетуғын фэйиллер де бар. Олар **бежать, хотеть** фэйиллери:

Бирлік сан

1. бег-у, хочу
2. бег-ишь, хоч-ешь
3. бег-ит, хоч-ет

Көплік сан

- бег-им, хот-им,
бег-ите, хот-ите
бег-ут, хот-ят

Сондай-ақ рус тилиндеги **есть, дать, создать** фэйиллери де келер мәхәлде бетленгенде гейпара өзгешеликлерге ийе болады, айрықша жалғауларды қабылдайды:

Бирлік сан

1. Я ем, дам, создам
2. Ты ешь, дашь, создашь
3. Он (она, оно) ест, даст, создаст

Көплік сан

- Мы едим, дадим, создадим
Вы едите, дадите, создадите
Они едят, дадут, создадут

Қарақалпақ тилиндеги фэйилдин барлық формалары да (тек атауыш фэйил, хал фэйилдин **-ғалы // -гели,-қалы // кели** хәм **-ғанша//генше,-қанша//кенше** формаларынан басқа) үш бетте бирлік хәм көплік санда бетленеди. Олардың бетлениуиниң еки түри бар.

БЕТЛЕНИУДИҢ БИРИНШИ ТҮРИ:

Бирлік сан

1. -ман//мен (бараман, келиппен)
-пан//пен
2. -сан//сен (барасаң, келипсең)
3. -ды//ди, -ты//ти (барады, келипти).

Көплік сан

1. -мыз//миз, -пыз//пиз,-быз//биз (барамыз, келиппиз)
2. -сыз (лар) //сиз(лер) (барасыз-лар, келипсиз-лер)
3. -ды//ди, -ты//ти (барады, келипти).

Бетлик аффикслеринин бул түри фейилдин төмендеги формалары менен қолланылады;

1) келбетлик фейилден жасалған өткен мәхәл фейиллери: оқығанман, көргенмен, оқығанбыз, көргенбиз

2) ҳал фейилден жасалған өткен мәхәл фейиллери: (оқыппан, көриппен, оқыппыз, көриппиз);

3) ҳәзирги мәхәл формалары (оқып атырман, көрип жүрсен, өспектемиз);

4) келер мәхәл фейиллери (оқыйман, келмекшисен, кетежақсыз);

5) тилек мейил формалары (оқығаймыз, келгейсең).

БЕТЛЕНИЎДИҢ ЕКИНШИ ТҮРИ:

Бирлик сан

1 -м (оқысам, келген едим, бардым)

2. н, (оқысаң, келген едиң, бардың

3. — — — —

Көплик сан

1. -қ//-к (оқысақ, келген едик, бардық)

2. -ңыз (лар) //-ңыз (лер) (оқысаңыз-лар, келген единиз-лер, бардыңыз-лар)

3. — — — —

Бул аффикслер анық өткен мәхәл формалары, толықсыз-е-фейили ҳәм шәрт мейил формалары менен қолланылады: жаздың, сөйледин, жазған едим, сөйлеген едим, жазсам, сөйлесем ҳәм т. б.

Буйрық мейилдин гейпара формалары айырықша аффикслер арқалы бетденеди: Олардың I бет формасы -айын//ейин (бирлик сан), -айық//ейик (көплик сан): барайын, келейин, барайық, келейик. Ал буйрық мейилдин III бет формасы бирлик ҳәм көплик санда -сын//син аффикси арқалы жасалады: барсын (пусть пойдет), келсин (пусть придет).

Бетлениўдин бул түринин 3-бетинде бирлик ҳәм көплик санда фейиллер нольлик формаға ийе болады.

РУС ТИЛИНДЕГИ ИНФИНИТИВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АТАҰЫШ ФЕЙИЛ

ИНФИНИТИВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ИМЯ ДЕЙСТВИЯ В КАРАҚАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Рус тилиндеги инфинитив (ямаса фейилдің анық емес формасы) фейилдің хәрекетин тек атап көрсететүғын дәслепки формасы болып есапланады. Ол фейилдің я бетин, я мәхәлин, я мейилин көрсетпейди, сонлықтан да ол фейилдің анық емес формасы деп аталады: **работать, смотреть, бросать**. Инфинитив — фейилдің өзгермейтуғын формасы. Ол тек видти (**занять — занимать**), аўыспалы — аўыспазлықты (**увидеть, освободиться**), дәрежени (**доставлять — доставляться** ғана билдиреди.

Инфинитивтің формалық көрсеткишлери **ть, -ти, -чь** суффикслери: **любить, бежать, плыть, вести, нести, беречь, достичь**. Инфинитив гәпте хәр қыйлы ағзалардың хызметлерин атқарады: баслаўыш: **учиться** трудно—оқыў қыйын; толықлаўыш **просим** **приехать** — келиўиңизди өтинемиз; анықлаўыш: **желание** **учиться**—оқыўға қумарлылық **пысықлаўыш** **приехали** **отдыхать**—дем алыўға келди; баянлаўыш: **курить** — **здоровью** **вредить** — (темеки) шегий денсаўлықты зыянлаў.

Рус тилиндеги инфинитивтің мәниси қарақалпақ тилинде атаўыш **фейил** формалары арқалы бериледи: **продать — сатыў, смотреть — қараў, беречь — сақлаў**. Соған қарап айырым авторлар рус тилиндеги инфинитивти қарақалпақ тилиндеги атаўыш **фейил** менен жақынластырмақшы болады хәм қарақалпақ тилиндеги **-маға// -меге** (айтпаға, келмеге), **-рға// -рге** (жатарға, кийерге) **-ыўға// -иўге** (алыўға, көриўге) формаларын инфинитив деп есаплайды.¹⁷ Бирақ рус тилиндегидей инфинитив қарақалпақ тилинде жоқ. Ал оны атаўыш **фейилдің** формаларына тең деп қараўға да болмайды: себеби: 1) рус тилиндеги инфинитив **фейилдің** өзгермейтуғын дәслепки формасы, ал қарақалпақ тилиндеги атаўыш **фейил** — **фейилдің** дәслепки формасы емес (тек II бет бирлик сандағы буйрық мейил формасы ғана **фейилдің** тийкары бола алады) хәм ол өзгередиди (көплик аффиксин қабылдайды, тартымланады, сепленеди, бирақ бетленбейди); 2) қарақалпақ тилиндеги атаўыш **фейил**, рус тилиндеги инфинитив сыяқлы бетти билдирмейди хәм бетленбейди, тек ғана аўыспалы-аўыспасызлықты, дәрежени, рус тилинде видти, қарақалпақ тилинде болымсыз-болымсызлықты билдиреди. Бирақ инфинитив —

17. Дәўлетов М., Хәзирги қарақалпақ тилинде **фейилдің** функциональ формаларының системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 60-64-бет.

фейилдин дәслепки формасы, ал атауыш **фейил-фейилдин** субстантивлик формасы, ол субстантивлесип атлық орнында көбирек қолланылады: **жазыу, сорау, үндеу, билдириу** хәм т. б. Сонлықтан да айырым изертлеушилердин инфинитив пенен атауыш **фейил** тең емес деген пикирин толық қууатлауға болады. **Ал-маға//меге, -ууға//-иуге** формаларын атауыш **фейилдин, -рға//-рге** формасы келбетлик **фейилдин** барыс сеплик формасы болып есапланады, сонлықтан да олар **фейилдин** дәслепки формасы бола алмайды.

Қарақалпақ тилиндеги атауыш **фейил** рус тилинде көбинесе инфинитив формалары менен аңлатылады: **Билиу** ушын оқыу керек — **чтобы знать, надо учиться**. Оның сөзине **исенбесек** қыйын еди (Ә. Атажанов) — **Трудно было поверить его словам**.

Рус тилиндеги инфинитив составлы **фейиллерде** келгенде, ол қарақалпақ тилинде көбинесе атауыш **фейил** хәм хал **фейил** формалары арқалы бериледи: **начал заниматься — шуғыллана** баслады, **пришел поздравить — қутлықлауға** келди.

Рус тилиндеги инфинитивтин буйрық, қарар, тыйым салыу мәнилери қарақалпақ тилинде көбинесе буйрық мейилдин **II** бет ямаса **III** беттеги **-сын//син** формасы менен аңлатылады, **встать — турын, не курить — шегилмесин, одобрить — мақулансын, рекомендовать — уснылсын, поручить — тапсырылсын**.

КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ

(ПРИЧАСТИЕ)

Келбетлик **фейил** — хәрекетти предметтин белгиси сыпатында көрсететуғын **фейилдин** бетлик емес формасы. Сонлықтан да ол бир жағынан **фейилге**, екінши жағынан келбетликке жақын турады.

Келбетлик **фейилдин** **фейилге** жақын белгилери: а) рус тилинде ол совершенный хәм несовершенный видлерде қолланылады: **прочитавший, читавший, прочитанный, читаемый**; б) дәреже мәнисине ийе: **читающий** — оқып атырған, **прочитавший** — оқып болған (түп дәреже); **читаемый** — оқылатуғын **прочитанный** — оқылған (белгисиз дәреже); в) аұыспалы хәм аұыспасыз болып келеди: **читающий книгу** — китап оқыушы (аұыспалы), **сидевший**

¹⁸. Урумбаев Н. А. Пособие по сопоставительной грамматике (морфология) русского и каракалпакского языков. Нукус 1960, 125-бет; Шарифуллина Ф. А. Соответствует ли каракалпакское имя действия русскому инфинитиву! — Вестник Каракалпакского филиала АН УЗССР, 1190, №2, 158-бет; Джаксыбаев А. О. Сопоставлении русского и каракалпакского языков в учебных целях. Нукус, 1982, 154-бет.

Впереді — алдында отырған (ауысгасыз); г) мәхәл формаларына ийе: рус тилинде келбетлик фейил тек еки мәхәлде қолланылады: хәзирги мәхәл хәм өткен мәхәл. Ол келер мәхәл формасына ийе емес: **читающий** — оқып атырған, **читаемый** — оқылып атырған (хәзирги мәхәл); **читавший** — оқыған, **читанный** — оқылған (өткен мәхәл). Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил үш мәхәл де қолланылады: **жазған** — писавший (өткен мәхәл); **жазар** — возможно, напишет, **жазажақ**, **жазбақшы** будет писать (келер мәхәл); **жазыўшы** — пишущий (хәзирги мәхәл); д) келбетлик фейил, фейил менен бир тийкарга ийе: **оқы-ды** (читал) — **оқы-ған** (читавший); **исле-ди** (сделал) **ислен-ген** (сделанный); е) келбетлик фейиллер хәрекетлик белгили мәхәлге байланыслы билдиреди: **работавший** — **ислеген** (бурын ислеген); ж) қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейиллер болымлы хәм болымсыз формаларда қолланылады: **оқыған** — **читавший**, **оқымаған** — **не читавший**; **жазылған** — **написанный**, **жазылмаған** — **не написанный**; з) фейиллер сыяқлы, келбетлик фейиллер де белгили бир сепликтеги атлықларды басқарып келеди: **қаладан келген** — **приехавший** из города, **читающий** книгу — **китап оқыўшы**.

Келбетлик фейилдиң келбетликке жақын белгилери: а) рус тилиндеги келбетлик фейил, келбетликлер сыяқлы предметтин белгисин билдиреди, бирақ бул белги мәхәлге байланыслы болады: **видящий** — көриўши, **видевший** — көрген, **сидящий** — отырыўшы, **сидевший** — отырған; б) рус тилиндеги келбетлик фейил род бойынша өзгереді: **замерзающий** пруд, **замерзающее** озеро, **замерзающая** река; рус тилиндеги келбетлик фейил бирлик хәм көплик санға ийе **танцующий** — **танцующие**, **охраняемый** — **охраняемые**; в) рус тилиндеги келбетлик фейиллер, келбетликлер сыяқлы сепленеди **плавающий** мальчик **плавающего** мальчика, **плавающему** мальчику, **плавающего** мальчика, **плавающим** мальчиком, **о плавающем** мальчике; г) рус тилиндеги белгисиз дәрежедеги келбетлик фейиллер толық хәм қысқа формаларға ийе: **построенный** дом — салынған жай, дом **построен** — жай салынған; **выполненное** поручение — орынланған тапсырма, поручение **выполнено** — тапсырма орынланған. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейиллер бундай қысқа формаларға ийе емес.

Келбетлик фейиллер қарақалпақ тилинде тек субстантивлескен жағдайда ғана көплик аффиксин қабылдайды, тартымланады хәм сепленеди: **оқығанлар** — **прочитавшие**, **оқығаның** — **прочитанное** тобой; **қуралланғаның** — **вооруженного**, **қураланғанға** — **вооруженному**, **қуралланғанды** — **вооруженного**, **қуралланғанда** — **у вооруженного**, **қуралланғаннан** — **от вооруженного**.

Рус тилиндеги келбетлик фейиллер түп хәм белгисиз дәрежеде, хәзирги хәм өткен мәхәлде қолланылады. Қарақалпақ тилиндеги

келбетлик фэйиллердин дәреже жасаўшы айрықша аффикслери жоқ, олар улыўма фэйиллерге тән болған дәреже көрсеткишлерин қабыл етеди (жоба орынла-н-а-ды план выполняется, жоба орынла-н-ған план выполнен) хәм үқ мәхәл формасына ийе. Олар қәлеген фэйил тийкарына **-ған//ген,-қан//-кен,- ар//-ер, ямаса-а-е,-й** формалы ҳал фэйилге-туғын,-жақ аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады хәм бундай формалы келбетлик фэйиллер биринши дәрежели деп аталады: алған, келген, жүрер, айтар, жазатуғын, беретуғын, жүрежақ, қайтажақ хәм т. б. Ал келбетлик фэйилдиң **-ыўшы//иўши, -ыўлы//иўли, -мақшы//мекши, -ғандай//гендей** сыяқлы қоспа аффикслер арқалы жасалған формалары екинши дәрежели деп аталады:¹⁹ **сөйлеўши—говорящий, тыңлаўшы—слушающий, байлаўлы—связанный, кетпекши—желающий уходить.**

Рус тилиндеги келбетлик фэйиллердин жасалыўында өзине тән өзгешеликleri бар.

Түп дәрежедеги келбетлик фэйиллер. Бул дәрежедеги келбетлик фэйиллер адам ямаса предмет тәрәпинен исленген ҳәрекетти белги сыпатында көрсетеди, хәзирги хәм өткен мәхәлде қолланылады.

Хәзирги мәхәлдеги түп дәреже келбетлик фэйиллери фэйилдиң хәзирги мәхәл тийкарына **-ущ//ющ** (I бетлениў) хәм **аш//-ящ** (II бетлениў) суффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады: **нес-ут—нес-ущ-ий, кол-ют—кол-ющ-ий, пил-ят—пил-ящ-ий** (аўыспалы фэйиллерден); **буд-ут—буд-ущ-ий, гуля-ют—гуля-ющ-ий, дрож-ат—дрож-ащий, стоят—сто-ящ-ий.** Бул формадағы келбетлик фэйиллер қарақалпақ тилинде **-ып, -ип,-п** формалы ҳал фэйил хәм **-ған//ген, -қан//-кен** формасындағы атыр, отыр, тур, жүр жатыр фэйиллериниң дизбеклесиўи арқалы аңлатылады: **зовущий—шақырып атырған стучащий- қағып турған, говорящий—сөйлеп отырған, спящий—уйқылап жатырған.** Гейде олар көмекши көмекши фэйиллерсиз тек тийкаргы фэйилдиң **-ған//ген, -қан//кен** формасы арқалы да билдирилиўи мүмкин: **стоящий** посреди комнаты стол—өжирениң төринде турған **Стол.**

Өткен мәхәлдеги түп дәреже келбетлик фэйиллери төмендегеше жасалады:

а) фэйилдиң инфинитив тийкарына **-вш** суффиксиниң жалғаныўы арқалы: **писа—вш—ий, гляде-вш-ий, пры—гну—вш—ий** Қарақалпақ тилинде бул форма өткен мәхәлдеги **-ған//ген, -қан//кен** келбетлик фэйилине сәйкес келеди: **открывший—ашқан строи-вший—қурған, видевший—көрген мывший—жуўған;**

¹⁹ Хәзирги қарақалпақ тили, I, морфология. Нөкис, 1974, 204-211-бетлер.

б) хәзирги мәхәл (ямаса жай келер мәхәл) тийкарына -ш суффиксиниң жалғаныуы арқалы: нес-у—нес-ш-ий, полз-у—полз-ш-ий; увлек-у—увлек-ш-ий. Бул форма да қарақалпақ тилинде -ған //-ген, -қан //-кен формалы келбетлик фәйилге сәйкес келеди: **засохший—қуураған, берегший—сақлаған;**

в) фәйилдиң өткен мәхәл тийкарына -ш суффиксиниң жалғаныуы арқалы: шел-шедший (жүрген), нашел—нашедший (тапқан).

Белгисиз дәрежедеги келбетлик фәйиллер.

Бул дәрежедеги фәйиллер адам ямаса предметниң өзи емес, ал басқалар тәрәпинен исленген хәрәкәт белги сыпатында көрсетеди, хәзирги хәм өткен мәхәлдерде қолланылады.

Хәзирги мәхәлдеги белгисиз дәреже келбетлик фәйиллери фәйилдиң хәзирги мәхәл тийкарына -ем (I бетлениу) хәм -им (II бетлениу) суффикслериниң жалғаныуы арқалы жасалады: открыва-ю—открыва-ем-ый, чита-н—чита-ем-ый, слыш-у—слышиммый, люб-ят—люб-им-ый. Гейпара фәйиллерден хәзирги мәхәл келбетлик фәйили -ом суффикси арқалы жасалады: нес-ом-ый—алып келниуши, вед-ом-ый баслап киятырылған. Қарақалпақ тилинде бул формалар: а) -а, -е, -й, туғын формалы келбетлик фәйил менен аңлатылады: письмо, **отправляемые** авиапочтой—авиапочтадан **жиберилетуғын** хатлар. **Исследуемая** тема—изертленетуғын тема; б) -ған //-ген, -қан //-кен формалы келбетлик фәйил арқалы: концерт, **передаваемый** по радио—радиодан **берилип атырған** концерт.

Өткен мәхәлдеги белгисиз дәреже келбетлик фәйиллери совершенный видтеги аўыспалы фәйиллерден төмендегише жасалады:

а) инфинитив тийкарына -нн, -т суффикслериниң жалғаныуы арқалы: увиде-ть—увиде-нн-ый, посея-ть—посея-нн-ый, прочита-ть—прочита-нн-ый, разби-ть—разби-т-ый; б) хәзирги мәхәл (ямаса жай келер мәхәл) тийкарына -енн суффиксиниң жалғаныуы арқалы: куплю—купле-нн-ый, вынес-у—вынес-енн-ый. Бундай келбетлик фәйиллер қарақалпақ тилинде -ған //-ген, -қан //-кен формалы келбетлик фәйиллер менен аңлатылады: Пусть, **усыпанный** цветами, никогда не приводит к славе (Ж. Лафонтен). — Гүллер менен **төселген** жол хеш уақытта даңққа алып келмейди. Товарищ, **посланный** за билетами, еще не вернулся -Билетке **жиберилген** жолдасымыз еле қайтып келген жоқ.

Джигит, **рожденный** с львиною душой,
Всю жизнь свою ты посвяти народу! (Бертах).
Жигит болсаң арысландай **тууылған**
Хызмет еткил удайына халық ушын

Рус тилиндеги белгисиз дәреже келбетлик фәйиллери өзлери ниң толық формалары менен бирге қысқа формаларына да ийе

Қысқа формалар толық формалардағы жалғауды алып таслау арқалы жасалады: **открытый—открыт, убитый—убит, любимый—любим**. Толық формалардағы -ни, -ени суффикслеріндеги бир -н қысқа формаларда түсіп қалады: **убежденный—убежден, организованный—организован**.

Қысқа келбетлик фэйиллер родты, санды билдиреди, бірақ сепленбейди: дом построен, фабрика построена, здание построено. дома, фабрики, здания построены. Олар гәптиң ақырында келип баянлауыш хызметин атқарады: Самолет сбит. Доклад прочитан.

Қарақалпақ тилинде рус тилинің қысқа келбетлик фэйиллери көбинесе белгисиз дәрежедеги фэйиллерден жасалған -ған// -ген, -қан// -кен формалы келбетлик фэйиллер арқалы билдириледи. Годовой план выполнен досрочно—Жыллық жоба мүддегіннен бұрын орынланған. Егер қысқа келбетлик фэйил «быть» фэйили менен дизбеклесип келсе, қарақалпақ тилинде оған толықсыз -е фэйилинің бетлик формалары сәйкес келеди: Мы были приглашены в гости—Биз қонаққа шақырылған едик. Егер усундай дизбектеги «быть» фэйили келер мәхәл формасында берилсе, қарақалпақ тилинде бундай дизбек келер мәхәлдеги фэйилдің бетлик формалары арқалы аңлатылады: Будут построены новые заводы—Жаңа заводлар салынады.

Рус тилиндеги толық келбетлик фэйиллер өзинің түсиндириуши сөзлери менен келгенде, айырымланып қолланылады, бул уақытта олар өзлеринің анықлайтуғын сөзинің алдында турады: Человек, делающий других счастливыми, не может сам быть несчастным (К. А. Гельвеций)—Басқаларды бахытлы етиуши адамның өзи бахытсыз болуы мүмкин емес. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик фэйил өзинің анықлайтуғын сөзинің алдында қолланылады, сонлықтан да айырымланбайды: Сүүретшинің салған жаңа сүүрети музейде қыстырыулы тур—Новая картина, нарисованная художником, висит в музее.

Келбетлик фэйиллер еки тилде де өзинің анықлайтуғын атылықлары түсирилип айтылғанда субстантивлеседи: Жадный съеденным похвалится, добрый виденным поделится—Сықмар жегенине мақтанады, жақсы көргени менен бөлиседи. Асық ойнаған азар, топ ойнаған тозар—Игравший в кости обнищает, мяч гонявший обветшает.

ҲАЛ ФЕЙИЛ (ДЕЕПРИЧАСТИЕ)

Ҳал фэйил—гәптеги бетлик фэйил-баянлауыштың хәрекетинің қосымша хәрекетти билдиретуғын фэйилдің бетлик емес формасы.

Ҳал фэйил, бир жағынан, қосымша хәрекетти билдирип фэйилге жақын болса, екинши жағынан, басқа хәрекеттің белгисин

билдирип хәм пысықлауышлық хызметте қолланылып рәуишке жақын турады.

Хал фейилдің фейилге жақын белгилери: а) хал фейил фейилдің тийкарынан жасалып, өзіннің фейиллик семантикасын сақлайды: **написать—написав, читать—читая**; б) басқа фейиллер сыяқлы басқаруы уқыпшылығына ийе: **читать о героях—читая о героях—қахарманлар қаққында оқып**; в) дәреже мәнісін сақлайды: **убирая комнату—өжирени тазалап атырып** (түп дәреже), г) рус тилиндеги хал фейиллер совершенный хәм несовершенный видте қолланылады: **читая** (несовершенный вид)—оқып атырып, **прочитав** (совершенный вид) — оқып болып; д) аұыспалы хәм аұыспасыз болып келеди: **читая книгу** (аұыспалы)—**уходя домой** (аұыспасыз); е) қарақалпақ тилиндеги хал фейиллер болымлы хәм болымсыз формаларда қолланылады: **жазып** (написав)—**жазбай** (не написав), **келгенше** (пока придет)—**келмегенше** (пока не придет).

Қарақалпақ тилиндеги **-ып//ип, -п** хәм **-а, -е, -й** аффикслери арқалы жасалған хал фейиллердің болымсыз формалары **май// -мей** (**бай /-бей, /пай -пей**), **-мастан /-местен** (**бастан /-бестен, -пастан/пестен**) аффикслери арқалы жасалады: **иркилмей-иркилместен** — не останавливаясь, **басланбай — басланбастан** — не начав. Хешкимди **көрмей** ол қайтып келди—**Никого** не увидев, он вернулся назад. Бундай формалар рус тилинде гейде бетлик формада бериледи: **Мен келмей, сабақлар басланбайды—Пока я не приду, занятия не начнутся.**

Хал фейилдің рәуишке жақын белгилери: а) сөз өзгертуіші аффикслерди қабылламайды; б) гәпте пысықлауыш хызметин атқарады: **Базаров продолжал лежать, уткнувшись в стену** (И. С. Тургенев) —**Базаров дийуалға тығылып жата берди.**

Еки тилде де хал фейил тәрәпинен билдирилген хәрекет хәм тийкары фейилдің хәрекетин бир субъектке тийисли болып келеди. Мысалы: **Отдохнув, он собрался уходить** (К. Федин). — Дем алып болып, ол кетиуге таярланды. Бирақ қарақалпақ тилинде хал фейилдің хәм тийкары фейилдің хәрекетлери хәр қыйлы субъектлерге тийисли болуы да мүмкин, бул жағдайда хал фейил бағыныңқы гәптің баянлауышы хызметин атқарады: **Қала, мен кеткели, әдеуір өзгерипти** (И. Қурбанбаев)—**Пока я отсутствовал, в городе произошли большие изменения.** Бундай хал фейиллер рус тилинде бетлик формалар арқалы бериледи: **Машины напар шығып, таза жоллар салынды. — Появились машины, построены были новые дороги.**

Сондай-ақ қарақалпақ тилиндеги **-ып//ип, -п** хәм **а, -е, -й** аффикслери арқалы жасалған хал фейиллер фейилдің хәр қыйлы формаларын жасайды: а) **-а, -е, -й** формалы хал фейил фе

йилдің келер мәхәлин (**жазаман**—напишу, **бараман**—пойду), келбетлик фейил формаларын (**жаз-а-туғын**—пишущий, **жаза-а-жақ**—желающий писать), дауамлы түр формаларын (**оқый береди**—продолжает читать) жасау ушын хызмет етеди; б) **-ып//ип -п** формалы хал фейил фейилдің өткен мәхәлин (**жазыппаи**—оказывається, **писаль жазып едим**—я когда-то писал, **жазып болдым**—написал), **атыр, отыр, тур, жүр, жатыр** фейиллері менен дизбеклесип хәзирги мәхәл формаларын (**жазып атыр**—пишет, **оқып отыр**—читает, **ислеп жүр**—работает) жасайды. Сондай-ақ **-ып//ип, -п** хәм **-а, -е, -й** аффиксли хал фейиллер арқалы фейилдің хәр қыйлы аналитикалық формалары жасалады (**өтип кет**—проходи, **жазып беремен**—напишу, **кетип көр**—попробуй-ка уходить).

Рус тилиндеги хал фейиллер өзиниң жасалған фейилиниң видине қарай совершенный видтеги хал фейил хәм несовершенный видтеги хал фейил болып екиге бөлинеди: **играть** (несов. вид)—**играя** (несов. вид); **сказать** (сов. вид)—**сказав** (сов. вид).

Қарақалпақ тилинде хал фейилдің төрт формасы болып, олар қәлеген фейил тийкарынан хал фейил жасай алады: 1) **-ып//ип, -п**; 2) **-а, -е, -й**; 3) **-ғанша//генше, -қанша//кенше**; 4) **-ғалы//гели, -қалы//кели**: **оқып, оқый** (алады), **оқымай, оқығанша оқығалы, кетип, кете** (береди), **кетпей, кетпегенше кеткели**.

Рус тилиндеги совершенный видтеги хал фейиллер хәзирги мәхәл тийкарына **-а, -я** суффикслериниң жалғануы арқалы жасалады: **леж-ат—лөж-а, дыш-ат—дыш-а, сид-ят—сидя, вид-ят—видя**. Қарақалпақ тилинде бундай хал фейиллер көбинесе **-ып//ип, -п** формалары арқалы бериледи: **Сидя и лёжа** под кустами, они курят папиросы (М. Горький)—Путалардың астында **отырып** хәм **жатып** олар папирос шегеди.

Рус тилинде төмендеги фейиллерден несовершенный вид хал фейиллери жасалмайды: а) **-ну** суффиксли фейиллерден (**мокнуть, сохнуть, вянуть, ахнуть, киснуть**); б) инфинитив формасы **-чь** болған фейиллерден (**печь, стричь, стеречь, лечь, беречь**); в) инфинитивте **-а** суффиксине ийе болған I бетлениудің айырым фейиллеринен (**вязать, пахать, плясать, писать**).

Совершенный видтеги хал фейиллер төмендегише жасалады: а) фейилдің инфинитив тийкарынан **-в (вши)** суффикслери арқалы: **сказа-ть—сказа-в (вши), увиде-ть—увиде-в (вши), отдохну-ть—отдохну-в (вши)**; б) **-сти, -чь** формалы фейиллердің хәзирги мәхәл (жай келер мәхәл) тийкарларынан **-а, (-я), -ши** суффикслери арқалы: **привести—привед-у—привед-я, подойти—подойд-у—по-дойд-я, испечь—испек-у—испекши**; в) гейпара өткен мәхәл фейиллери тийкарынан **-ши** суффикси арқалы: **принес —**

принес-ши, подошел—подошедши, нашел—нашедши. Совершенный видтеги фэйиллер де қарақалпақ тилинде көбинесе -ып// -ип, -п формалы ҳал фэйиллер арқалы бериледи: Оставшись один, я погрузился в размышления (А. С. Пушкин)—Жалғыз өзім қалып мен ойларға шүмдим. Народы, распри позабыв, в единую семью соединятся (А. С. Пушкин)—Халықлар жәнжелерди умытып, бир семьяға биригеди.

Ҳал фэйил тийкарғы фэйилдің ҳәрекетине қосымша ҳәрекетти билдиреди. Сонлықтан бул еки ҳәрекет арасындағы мәхәллик қатнас ҳәр қыйлы болады.

КЕЛБЕТЛИК

(ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ)

Келбетлик еки тилде де предметтиң турақлы белгисин билдиреди, сонлықтан да гәште олар атлықты анықлап келеди. Мысалы: **Последний** холод **ночных** заморозков растаял под **весенним** солнцем (А. Толстой)—**Түнги** аяздың **азанғы** тоңлары **бәхәрги** қуяш пенен ерип кетти.

Рус тилиндеги келбетликлер өзиниң анықлайтуғын атлығы менен родта (бирлик санда), санда ҳәм сепликте келисиў арқалы байланысады, яғный оның род, сан, сеплик формалары атлықтың род, сан, сеплик формаларына байланысты болады: **большой дом** (үлкен үй)—мужской род; **большое озеро** (үлкен көл)—средний род; **большая комната** (үлкен өжире)—женский род, **большие города** (үлкен қалалар)—көплик сан.

Қарақалпақ тилинде род категориясы жоқ. Келбетликлер атлықты анықлап келгенде санда ямаса сепликте өзгермейди, яғный ҳеш қандай сөз өзгертиўши аффикслерди қабыл етпейди. Мысалы:

И П. красный товар
красное яблоко
красная лента
красные знамена

к з ал — товар
алма
лента
байрақлар

Р. П. красного товара
красного яблока
красной ленты
красных знамен

қызыл — товардың
алманың
лентаның
байрақлардың

Д. П. красному товару
красному яблоку
красной ленте
красным знаменам

қызыл — товарға
алмаға
лентаға
байрақларға

Келбетликлер еки тилде де гәпте анықлауыш хәм баянлауыш хызметлерин атқарады: **молодой парень**—жас жигит (анықлауыш). Он еңе **молодой**—Ол еле жас (баянлауыш).

Рус тилиндеги келбетликлер мәнисине хәм грамматикалық өзгешеликлерине қарай сапалық келбетликлер (качественные прилагательные), қатнаслық келбетликлер (относительные прилагательные) хәм тартым келбетликлери (притяжательные прилагательные) болып үшке бөлинеди: **быстрый, хороший** (сапалық), **железный, детский** (қатнаслық), **волчий** (тартым).

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер мәниси бойынша екиге бөлинеди: сапалық (**жақсы, ыссы, үлкен**) хәм қатнаслық (**ақыллы, гүзги, дәмсиз, дийуалый**).

Сапалық келбетликлер (Качественные прилагательные)

Сапалық келбетликлер еки тилде де предметтеги хәр қыйлы дәрежедеги сапалық белгини билдиреди. Бундай белгилер хәр қыйлы болыуы мүмкин: рең, түр, түс (**ақ—белый, қара—черный, қоңыр—коричневый**), кеңислик белгилери (**кең—широкий, тууры—прямой**), сапалық белгилери (**ыссы—горячий, ауыр—тяжелый**), характердин белгилери (**сықмар—скупой, сақый—добрый**), адам хәм т. б. предметлердин сыртқы белгилери (**жууан—толстый, буйра—курчавый**) хәм т. б.

Сапалық келбетликлер өзине тән болған айырым өзгешеликтерге ийе:

а) еки тилде де олар дәреже көрсеткишлерин қабыллай алады: **красивый—сулуу, красивее—сулууырақ, самый красивый—жүдә сулуу**; **легкий—жеңил, легче—жеңилрек, самый легкий—ең жеңил**;

б) рус тилиндеги сапалық келбетликлер толық хәм қысқа формаларына ийе болады: **молодой—молод, смелый—смел, далекий—далёк**; Қарақалпақ тилинде сапалық келбетликлердин қысқа формасы жоқ, олар бир формада қолланылады: **жыллы—тепый, сууық—холодный**;

в) рус тилиндеги сапалық келбетликлерден субъектив бақа формалары (киширейтиу, еркелетиу, хәм т. б.) жасалады: **светлый—светленький, светловатый, светлехонек, тяжелый—тяжеленький, тяжеленный, тяжеловатый**. Қарақалпақ тилиндеги сапалық келбетлик (тек айырым **киши—кишкентай, ақ—ақша** усаған формалар болмаса) бундай мүмкиншиликлерге ийе емес;

г) рус тилиндеги сапалық келбетликлердин көпшилигинен -о, -е, суффикс арқалы рәуишлер жасала береді: **смелый—смело, свободный—свободно, прямой—прямо**;

д) сапалық келбетликлер еки тилде де атлық хәм алмасықларды басқарып келеди: **приятный мне—маған жағымды, способный к математике—математикаға уқыплы**;

е) сапалық келбетликлер еки тилде де бири бири менен синонимлик, антонимлик қатнастарда болып келеди: **жақсы** (хороший)—**жаман** (плохой), **жақты** (светлый)—**қараңғы** (темный);

ж) сапалық келбетликлердің көпшілігінен екі тилде де абстракт атлықтар жасалады: **бай** (богатый)—**байлық** (богатство), **сықмар** (скупой)—**сықмарлық** (скупость), **қараңғы** (темный)—**қараңғылық** (темнота).

Айтып өткеніміздей, рус тилиндегі сапалық келбетликлер толық формасы менен бирге қысқа формаларына да ийе. Қысқа формалар толық формалардың тийкарына родлық хәм көплік сан көрсеткішлерин жалғау арқалы жасалады хәм гәпте олар анықлайтуғын сөзинен кейин турып көбинесе баянлауыш хызметин атқарады: **молодой**—**молод**, **молода**, **молоды**; **хороший**—**хорош**, **хороша**, **хорошо**, **хороши**. Қысқа келбетликлер көбинесе предметтеги турақлы белгини емес, ал уақытша белгини билдиреди: Мысалы: «Он злой человек» дегенде «злой» (ашыулы) сол адамдағы турақлы белгини аңлатады, ал «Он сегодня зол на меня» деген гәпте сол адамның тек уақытша ашыулы екенин билдиреди.

Сапалық келбетликлердің қысқа формалары сепленбейди, тек именительный сеплигинде хәм көбинесе атауыш баянлауыш составыда қолланылады: Листва на берегах была еще почти вся **зелена** (И. С. Тургенев)—Қайыңлардың жапырақларының бәри де еле жасыл еди.

Сапалық келбетликлердің дәрежелери. Сапалық келбетликлер еки тилде де жай салыстырыу хәм арттырыу дәрежелерине ийе.

Жай дәрежедеги келбетлик белгини басқа белгиге салыстырмай нейтраль түрінде көрсетеди, сонлықтан да ол сапалық келбетликтин өзинин тийкарғы формасы (рус тилинде) ямаса түбири (қарақалпақ тилинде) арқалы билдириледі: простой—эпиуайы, легкий—жеңил, большой—үлкен хәм т. б.

Салыстырыу дәрежеси (сравнительная степень) предметтеги белгинин басқа предметтеги белгиге салыстырғанда көп ямаса аз екенлигин көрсетеди: **сильный—сильнее** (күшли—күшлирек), **белый—белее** (**ақ—ағырақ, ақлау, ақшыл**).

Рус тилинде салыстырыу дәрежеси еки формада жасалады: 1) Жай формасы келбетликтин тийкарына **-ее (-ей), -е, -ш** суффикслеринин жалғаныуы арқалы жасалады: **смел-ый—смел-ее**, **добр-ый—добр-ее**, **короткий—короче**, **громк-ий—громче**, **крепк-ий—крепче**, **далек-ий—дальше**, **долг-ий—дольше**; 2) Салыстырыу дәрежесинин қоспа формасы жай дәрежедеги сапалық келбетликлердің **более** ямаса **менее** сөзлери менен дизбеклесуи арқалы

жасалады: **более** светлый жақтысы көбірек), **менее** светлый (жақтысы азырақ), **более** добрый—**менее** добрый.

Қарақалпақ тилинде де сапалы келбетликтің салыстырыу дәрежесін синтетикалық усылда **-рақ// -рек, -лау// -леу** аффикслері арқалы (**өткирлеу—острее, қымбатырақ—дороже, жумсағырақ, жумсақлау—мягче, тарлау—уже**) хәм аналикалық усылда (**өлимнен күшли—сильнее смерти, тастан қатты—тверже камня**) жасалады.

Салыстырыу дәрежелеринің жасалуы еки тилде бири бирине уқсас.

Рус тилиндеги **арттырыу дәрежесі** де (превосходная степень) жай хәм қоспа формаларға ийе:

Оның жай формасы келбетликтің тийкарына **-ейш, -айш** суффикслеринің жалғаныуы арқалы жасалады: добрый—**добрейший**, легкий—**легчайший**, важный—**важнейший**. Гейде арттырыу дәрежесинің мәнісін күшейтиу үшін көрсетилген формаларға **на-**приставкасы қосылады: **сильнейший—наисильнейший, важнейший—наиважнейший**.

Арттырыу дәрежесинің қоспа формасы жай дәрежедеги келбетликлердің алдынан **самый** ямаса **наиболее (наименее)** сөзлеринің дизбеклесін келтиуі арқалы жасалады: **самый добрый, самый страшный—наиболее (наименее) страшный**.

Рус тилиндеги келбетликтің арттырыу дәреже формалары қарақалпақ тилинде де келбетликтің арттырыу дәрежесі арқалы билдиріледі: **самый умный ең ақыллы, самый высший—ең жоқарғы, интереснейший—жүдә қызық, счастливейший—ең бахытлы** хәм т. б.

Қатнаслық келбетликлер (Относительные прилагательные). Қатнаслық келбетликлер предметтің белгисін тиккелей емес, ал басқа бир предметке, хәрекет хәм қубылысларға байланыстырып билдиреді. Рус тилиндеги қатнаслық келбетликлер предметтің исленген материалын (**каменный дом, серебряная ложка, железная кровать**), предметтің кимге тийислигин (**человеческий характер, заводской комитет, школьная мебель**), хәрекетлик қатнасты (**дробильный станок, моечный аппарат**), уақыт хәм орынға байланысы қатнасты (**утренний туман, городской транспорт, весенний воздух**) хәм т. б. аңлатады. Рус тилиндеги предметтің исленген материалын, оның кимге тийислигин, хәрекетлик қатнасты билдиретуғын қатнаслық келбетликлер қарақалпақ тилинде атлықлар арқалы беріледі: **деревянный мост—ағаш көпір, письменный стол—жазыу столы, золотое кольцо—алтын жүзик**.

Еки тилдеги қатнаслық келбетликлер де предметтеги турақлы белгини билдиреді. Мысалы: **военный билет—әскерий билет** де-

генде билеттин белгиси турақлы, ол өзгермейди хәм оны басқа белги менен салыстырыўға ямаса арттырып айтыўға болмайды. Соңлықтанда қатнаслық келбетликлер дәреже категориясына ийе емес хәм **самый, очень, весьма** (ең, жүдә күтә, дым) сөзлери менен дизбеклеспейди.

Қатнаслық келбетликлер предметтиң белгисин басқа предмет хәм ҳәрекетлерге байланыслы билдиретуғын болғанлықтан олар хәмме ўақытта дөрени сөзлер болып есапланады: **сельская школа—аўыллық мектеп, стенная газета—дийўалы газета, зимние каникулы—қысқы дем алыслар.**

Рус тилинде олар көбинесе **-н, -ан, -ян, -ск, -ов, -ев** хәм т. б. суффикслер арқалы, ал қарақалпақ тилинде **-лы// -ли, -сыз// -сиз, дай// -дей, (-тай// -тей), -ый// -ий, ғы// -ги (-қы// -ки)** хәм т. б. аффикслер арқалы жасалады.

Рус тилинде қатнаслық келбетликлер қысқа формаларға ийе емес, тек толық формасында қолланылады.

Рус тилиндеги айырым интернациональ сөзлерден жасалған дөрени келбетликлер қарақалпақ тилинде аффиксиз қолланылады: **абстрактное мышление—абстракт ойлаў, активный процесс—актив процесс, конкретный вопрос—конкрет мәселе.**

Қарақалпақ тилиндеги гейпара дөрени келбетликлер рус тилинде атлық хәм феийллер арқалы аңлатылады: **коляскалы мотоцикл — мотоцикл с коляской, баладай — как ребенок, подобный ребенку, оқыўдағы бала—мальчик, который учится.**

Тартым келбетликлери (Притяжательные прилагательные). Рус тилиндеги тартым келбетликлери предметтиң белгили бир бетке ямаса жанлы предметке тийисли екенлигин билдиреди: **мамин платок—анамның орамалы, алешкин отец—Алешаның әкеси, охотничьи рассказы—аншының гүрриңлери.** Қарақалпақ тилинде келбетликтин бундай мәнилик түри жоқ, рус тилинн тартым келбетликлери қарақалпақ тилинде ийелик сеплигиндеги атлықлар арқалы билдириледи: **заячьи следы — қоянның излери лисья нора—түлкиннің ини, отцово пальто—әкемнин пальтосы.**

Тартым келбетликлери рус тилинде төмендегише жасалады: а) жанлы предметлерди билдиретуғын атлықлардан **-ин, -нин, -н, -ов, ев, ск** суффикслери арқалы: **сестрин, Оратнин, дочерний, отцов, пушкинский** хәм т. б. Рус тилиндеги көплеген фамилиялар, географиялық атамалар усы тартым келбетликлери тийкарында пайда болған: **Киев, Иваново, Калинин. Чехов** хәм т. б.; б) улыўма тартымлық белги **-ий, -ья, -ье** суффикслери арқалы билдириледи: **заячий хвост, заячья лапа, заячье ухо, заячьи следы.** Бул формадағы келбетликлер аўыспалы мәниде қолланылғанда тартымлық емес, ал сапалық мәни аңлатады. Мысалы: **волчий**

хвост (қасқырдың қуйрығы) — тартым келбетлиги, ал **волчий аппетит** (қасқырдың иштейіндей) дегенде ол сапалық келбетлик мәнісінде қолланылады.

КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СЕПЛЕНИУИ

Рус тилиндеги келбетликлер өзиниң анықлайтуғын атлығы менен бирге бир родта, бир санда сепленеди ал қарақалпақ тилиндеги келбетликлер өзиниң анықлайтуғын атлығы менен бирге келгенде өзгериссиз қолланылады (**жақсы бала, жақсы баланың, жақсы балаға, жақсы балалар**), олар тек субстантивлескенде ғана көплик, тартым, сеплик хәм бетлик аффикслерин қабыл етеди (**жаманлар, сүйиклим, үлкенлерге, жақсыман**). Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер атлықлар сыяқлы сепленеди: **жақсының, жақсыға жақсының, үлкенниң үлкенге, үлкенди хәм т. б.**

Рус тилиндеги келбетликлердиң сеплениуиниң тийкарғы үш типі бар: 1) сапалық хәм қатнаслық келбетликлердиң сеплениуі; 2) тартым келбетликлериниң сеплениуі; 3) **-ий** типіндеги келбетликлердиң сеплениуі.

Сапалық хәм қатнаслық келбетликлер үш родта, бирлік хәм көплик санда үш түрлі сепленеди: **жууан сеплениуі, жиңишке сеплениуі хәм аралас сеплениуі.**

САПАЛЫҚ ХӘМ ҚАТНАСЛЫҚ КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СЕПЛЕНИУИ

ЖУУАН СЕПЛЕНИУ

Бирлік сан

- И. добрый друг, доброе дело, добрая мама
- Р. доброго друга, доброго дела, доброй мамы
- Д. доброму другу, доброму делу, доброй маме
- В. доброго друга, доброе дело, добрую маму
- Т. добрым другом, добрым делом, доброй мамой
- П. о добром друге, о добром деле, о доброй маме

Көплик сан

- И. добрые друзья, добрые дела, добрые мамы
- Р. добрых друзей, добрых дел, добрых мам
- Д. добрым друзьям, добрым делам, добрым мамам
- В. добрых друзей, добрые дела, добрых мам
- Т. добрыми друзьями, добрыми делами, добрыми мамами
- П. о добрых друзьях, о добрых делах, о добрых мамах

ЖИҢИШКЕ СЕПЛЕНИУ

Бирлик сан

- И. летний день, летнее небо, летняя одежда
- Р. летнего дня, летнего неба, летней одежды
- Д. летнему дню, летнему небу, летней одежде
- В. летний день, летнее небо, летнюю одежду
- Т. летним днем, летним небом, летней одеждой
- П. о летнем дне, о летнем небе, о летней одежде

Көплик сан

- И. летние дни, летние небеса, летние одежды
- Р. летних дней, летних небес, летних одежд
- Д. летним дням, летним небесам, летним одеждам
- В. летние дни, летние небеса, летние одежды
- Т. летними днями, летними небесами, летними одеждами
- П. о летних днях, о летних небесах, о летних одеждах.

АРАЛАС СЕПЛЕНИУ

Бирлик сан

- И. мелкий дождь, мелкое судно, мелкая рыба.
- Р. мелкого дождя, мелкого судна, мелкой рыбы
- Д. мелкому дождю, мелкому судну, мелкой рыбе
- В. мелкий дождь, мелкое судно, мелкую рыбу.
- Т. мелким дождем, мелким судном, мелкой рыбой
- П. о мелком дожде, о мелком судне, о мелкой рыбе.

Көплик сан

- И. мелкие факты
- Р. мелких фактов
- Д. мелким фактам
- В. мелкие факты
- Т. мелкими фактами.
- П. о мелких фактах

Аралас сеплениуде айырым сепликлерде жууан, ал басқаларында жиңишке аффикслер жалғанады.

Тартым келбетликлери адамларды билдиретуғын атлықлардан **-ин (ыи)** ҳәм **-ов (-ев)** суффикслери арқалы жасалады. Олар сепленгенде гейде келбетликлерге, гейде атлықларға усап сепленеди.

ТАРТЫМ КЕЛБЕТЛИКЛЕРИНИҢ СЕПЛЕНИҢИ

Бирлик сан

И. сестрин		сестрино		сестрина	
отцов	стол	отцово	письмо	отцова	комната
Р. сестрина		сестрина		сестриной	
отцова	стола	отцово	письма	отцовой	комнаты
Д. сестрину		сестрину		сестриной	
отцову	столу	отцову	письму	отцовой	комнате
В. сестрин		сестрино		сестрину	
отцов	стол	отцово	письмо	отцову	комнату
Т. сестриным		сестриным		сестриной	
отцовым	столом	отцовым	письмом	отцовой	комнатой
П. о сестрином		о сестрином		о сестриной	
об отцовом столе		об отцовом	письме	об отцовой	комнате

Көплик сан

- И. сестрины, отцовы столы, письма, комнаты
 Р. сестриных, отцовых столов, писем, комнат
 Д. сестриным, отцовым столам, письмам, комнатам
 В. сестрины, отцовы столы, письма, комнаты
 Т. сестриними, отцовыми столами, письмами, комнатами
 П. о сестриних, об отцовых столах, письмах, комнатах
 Тартым, келбетликлериниң -ий формасы айрықша сепленеди:

Бирлик сан

- И. заячий хвост заячье ухо, заячья лапа
 Р. заячьего хвоста, заячьему уху, заячьей лапы
 Д. заячьему хвосту, заячьему уху, заячьей лапе
 В. как именительный падеж
 Т. заячьим хвостом, заячьим ухом, заячьей лапой
 П. о заячьем хвосте, о заячьем ухе, о заячьей лапе

Көплик сан

- И. заячьи хвосты, уши, лапы,
 Р. заячи хвостов ушей, лап
 Д. заячьим хвостам, ушам, лапам
 В. заячьи хвосты, уши, лапы
 Т. заячьими хвостами, ушами, лапами
 П. о заячьих хвостах, ушах, лапах

Бул типтеги тартым келбетликлери тек именительный хэм винительный сеплигинде атлықтың жалғауын, ал қалғанларында келбетликтің жалғауларын қабыл етеди.

САНЛЫҚ

(ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ)

Санлық—еки тилде де абстракт сан мәнісін (пять—бес, жигирма—двадцать), биргелки предметлердің санын (алты адам—шесть человек; қырк қыз—сорок девушек) ямаса предметлердің қатар тәртібін (седьмой ряд—жетинши қатар, третий этаж—үшінши этаж) билдиреди.

Қурылысы бойынша санлықлар: 1) Рус тилинде жай (два, три, седьмой), қоспа (тринадцать, пятьдесят) хэм составлы (сто, шестьдесят, восемь, девяносто, один) болады. 2) Қарақалпақ тилинде жай (бир, еки, он, қырк), составлы (отыз, сегиз, тоқсан бир), жүз (бес-алты, скети-сегиз) болып келеди. Қарақалпақ тилиндеги алпыс, жетпис, сексен, тоқсан санлықларын тек этимологиясы бойынша қоспа санлықлар деп қарауға болады.

Мәніси хэм грамматикалық өзгешеликleri бойынша рус тилиндеги санлықлар: 1) санақ санлықлар—количественные числительные (восемь—сегиз, восемьдесят, пять—сексен, бес); 2) жыйнақлау—собирательные (семеро—жетеу, двое—екеу); 3) бөлшек—дробные (одна третья—үштен бир, четыре девятых—тоғыздан төрт); 4) қатарлық—порядковые (третий—үшінши, сорок первый—қырк биринши) болып бөлінеди.

Қарақалпақ тилиндеги санлықлар мәніси бойынша: 1) санақ санлықлар (бес, он, тоқсан, жүз); 2) жыйнақлау санлықлары (екеу, алтау); 3) қатарлық санлықлар (бесинши, тоғызыншы, отыз бесинши); 4) топлау санлықлары (жетиден, жигирмалап); 5) шамалық санлықлар (бес-алты, жигирмадай, алпыслаган, қыркқа жақын); 6) бөлшек санлықлар (үштен еки, оннан жети) болып алтыға бөлінеди.

Рус тилиндеги санлықлар сепленеди два товарища, двух товарищей, второй курс, второго курса, пятеро мужчин—пятерых мужчин).

Қарақалпақ тилиндеги санлықлар сепленбейди. Олар тек абстракт мәнісінде бөлек қолланылғанда ямаса субстантивлескенде ғана сепленеди жетини үшке көбейт—умножь семь на три, беске оқыйды—учится на пять.

САНАҚ САНЛЫҚЛАР

(КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ)

Санақ санлықлар абстракт санды **десять делится на пять — он беске бөлинеди**) ямаса биргеликли предметлердің белгили бир муғдарын (**семь книг—жети китап**) билдиреди.

Санақ санлықлар төмендеги өзгешеликлерге ийе:

а) Санақ санлықлардың лексикалық мәнисиниң өзи санды билдиретуғын болғанлықтан олар рус тилинде сан категориясына ийе емес. Ал қарақалпақ тилиндеги санақ санлықлар -лар// -лер көплик аффиксин қабыл еткенде шама менен айтылған ўақытты ямаса адамның жасын билдиреди: **саат онларда—около десяти часов, жасы қырқларда—ему около сорока лет;**

б) Рус тилиндеги **один (бир)** санақ санлығы родта (**один студент, одно окно, одна аудитория**), санда (**один сутки**) хәм сепликте (**одного студента, одной книги**) өзгереди, яғный ол өзиниң анықлайтуғын сөзи менен родта, санда, сепликте келисиў арқалы байланысады;

в) Рус тилиндеги **два (еки)** санлығы род категориясына ийе. Мужской хәм средний родта **два (дня, окна)**, женский родта **две (ночи)** формаларында қолланылады. Сепленгенде олар именительный хәм винительный сепликлеринен басқа сепликлерде бирдей сепленеди (**двух, двум, двумя, о двух**);

г) Рус тилиндеги барлық санақ санлықлар (**один санлығынан басқа**) именительный сеплигинде өзиниң анықлайтуғын атлықларын родительный сеплигинде басқарып келеди. **Два, три, четыре** санлықлары анықлайтуғын атлығының бирлик санда родительный сеплигинде турыўын талап етеди (**два журнала, три книги, четыре окна**), ал **пять** хәм оннан жоқарғы санлықлар атлықтың көплик санда, родительный сеплигинде турыўын талап етеди (**пять журналов, шесть книг, семь окон**). Қарақалпақ тилиндеги санлықлар атлықларды басқарып келмейди.

д) Рус тилиндеги санақ санлықлар өзлериниң анықлайтуғын атлығы менен тығыз байланыста болып бир ағзаның хызметин атқарады: Он получил **два письма** (толықлаўыш). Қарақалпақ тилиндеги санақ санлықлар атлықларды анықлап анықлаўыш хызметинде қолланылады. Ол **еки** (анықлаўыш) хат (толықлаўыш) алды.

Рус тилиндеги санақ санлықлар сепленеди, бирақ олардың сеплениў формалары бирдей емес. Ал қарақалпақ тилиндеги санақ санлықлар субстантивлескенде хәм айрықша жағдайларда ғана (**беске шықты, саат онда келди**) сепленеди.

Один санлығы этот алмасығының үлгисинде сепленеди:

- И. один товарищ, одно село, одна книга, одни сани
- Р. одного товарища, одного села, одной книги, одних саней
- Д. одному товарищу, одному селу, одной книге, одним саням
- В. одного товарища, одно село, одну книгу, одни сани
- Т. одним товарищем, одним селом, одной книгой, одними санями
- П. об одном товарище, об одном селе, об одной книге, об одних санях.

Два, три, четыре санлықлары айрықша сепленеди:

- И. два, три, четыре города (бирақ две книги)
- Р. двух, трех, четырех городов
- Д. двум, трем, четверем городам
- В. два, три, четыре города (бирақ двух, трех, четырех товарищей)
- Т. двумя, тремя, четырьмя городами.
- П. о двух,, о трех, о четырех городах.

Пять санлығынан двадцать санлығына дейин ҳәм тридцать санлықлары III сеплениў атлықлары сыяқлы (тень ҳәм т. б) сепленеди.

- И. пять, восемнадцать, тридцать книг
- Р. пяти, восемнадцати, тридцати книг
- Д. пяти, восемнадцати, тридцати книгам.
- В. пять, восемнадцать, тридцать книг.
- Т. пятью, восемнадцатью, тридцатью книгами.
- П. о пяти, о восемнадцати, о тринадцати книгах.

Пятьдесят санлығынан восемьдесят санлығына дейинги санлықлар да усы типте сепленеди, бирақ бул жағдайда олардың еки бөлеги де өзгереди: Им. ҳәм вин. сепликлеринде пятьдесят, восемьдесят, Род. дат. предложный сепликлеринде пятидесяти, восьмидесяти, творительный сеплигнде пятидесятью, восьмидесятью.

Сорок, девяносто, сто санлықлары тек им. ҳәм вин. сепликлеринде усы формада қолланылады, ал қалған сепликлерде тек бир формаға ийе болады: сорока, девяноста, ста.

Двести санлығынан баслап девятьсот санлығына дейинги санлықлардың да еки бөлеги сепленеди:

- И. двести, четыреста, девятьсот литров.
- Р. двухсот, четырехсот, девятисот литров.
- Д. двумстам, четырестам, девятистам литрам.

- В. двести, четыреста, девятьсот литров.
- Т. двумястами, четырьмястами, девятыстами литрами.
- П. о двухстах, о четырехстах, о девятистах литрах.

Составлы санлықлардың барлық бөлөклери де сепленеди:

- И. двести шестьдесят восемь метров.
- Р. двухсот шестидесяти восьми метров.
- Д. двумстам шестидесяти восьми метрам.
- В. двести шестьдесят восемь метров
- Т. двумястами шестидесятью восемью метрами.
- П. о двухстах шестидесяти восьми метрах.

ЖЫЙНАҚЛАУ САНЛЫҚЛАРЫ (СОБИРАТЕЛЬНЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ)

Жыйнақлау санлықлары еки тилде де санақ санлықларға жақын, бирақ олардан өзлеринің жыйнақлау мәніси бойынша ажыралып турады.

Рус тилинде жыйнақлау санлықлары санақ санлықлардан -е, -ер, суффикслери арқалы жасалады ҳәм олар тек тоғыз сөз: **двое, трое, четверо, пятеро, шестеро семеро, восьмеро, девятеро, десятеро.** Ал қарақалпақ тилинде олар санақ санлықлардан -аў//-еў аффикси арқалы бир санлығынан жетиге дейин жасалады: **биреў, екеў, үшеў, төртеў, бесеў, алтаў, жетеў.**

Рус тилиндеги жыйнақлау санлықлары қыя сепликлерде атлықлар менен аз қолланылады, олардың орнына көбинесе санақ санлықлар пайдаланылады. Мәселен: **двоим студентам** орнына көбинесе **двум студентам** деп айтылады.

Қарақалпақ тилиндеги жыйнақлау санлықлары атлықлар менен дизбеклеспейди, олардың орнына санақ санлықлар қолланылады: **трое мальчиков-үш бала, двое колхозников-еки колхозшы.**

Жыйнақлау санлықлары рус тилинде төмендеги жағдайларда қолланылады:

1) Адамларды билдириўши мужской родтағы атлықлар менен: **двое учеников, шестеро студентов.** Ал ҳаял-қызларды билдириўши атлықлар менен олар дизбеклеспейди, бул жағдайда олардың орнына санақ санлықлар қолланылады: Мәселен, **двое учениц, шестеро студенток** деп айтылмайды, тек **две ученицы, шесть студенток формасында ғана қолланылады.**

2) Тек көплик санда қолланылатуғын атлықлар менен дизбеклеседи: **четверо ножниц, двое перчаток, трое чулок.** Бул жағ-

дайда олар сол жуп предметтин санын көрсетеди. Мысалы, **двое перчаток**—бул еки пар қолғап, ал **две перчатки**—еки қолғап.

3) Мужской родтағы адамларды билдириуши **мы, вы, они** бетлеу алмасықлары менен дизбеклеседи: **вызывают нас двоих, поручили вам троим, послали их четверых, не было их пятерых.**

4) Субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фейиллер менен дизбеклеседи: **двое неизвестных, трое задержанных.**

5) Дети атлығы менен дизбеклеседи: **трое детей.**

6) Хайуанлардың балаларын билдиретуғын сөзлер менен дизбеклеседи: **семеро козлят, трое медвежат.** Бирақ хайуанлардың өзлерин билдиретуғын атлықлар менен жыйнақлау санлықлары дизбеклеспейди, сонлықтан олардың орнына санақ санлықлар қолланылады: **три медведя, пять волков.**

Рус тилиндеги жыйнақлау санлықлары род хәм сан формаларына ийе емес. Олар рус тилиндеги көплик сандағы толық келбетликлер үлгисинде сепленеди: **шестеро мужчин, шестерых мужчин, шестерым мужчинам, шестерых мужчин, шестерыми мужчинами, о шестерых мужчинах.**

Рус тилиндеги жыйнақлау санлықлары қатарына **оба** (муж, ср. род) хәм **обе** (жен. род) сөзлери де киреди, олар мәниси бойынша **двое** санлығына жақын хәм еки родта сепленеди: Муж. хәм ср. родта: **оба, обоих, обоим, обоих, обоими, об обоих;** жен. родта: **обе, обеих, обеим, обеих, обеими, об обеих.**

БӨЛШЕК САНЛЫҚЛАРЫ

7

(ДРОБНЫГ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ)

Бөлшек санлықлары пүтин санның ямаса көп предметлердин бөлегин билдиреди: **четыре девярых—тоғыздан төрт, две целых семь десярых—еки пүтин оннан жети, две третьых всего населения—барлық халықтың үштен екиси, одна вторая пути—жолдың екиден бир бөлеги (ярымы).**

Бөлшек санлықлары еки тилде де составлы санлық болып келеди. Бирақ хәр тилде олар өзине тән болған структуралық хәм грамматикалық өзгешеликлерге ийе:

1. Рус тилиндеги бөлшек санлықларының алымы—именительный сеплигиндеги санақ санлық, ал бөлими—көплик сандағы родительный сеплигиндеги қатарлық санлық: **три пярых—бестен үш, три седьмых—жетиден үш, четыре девярых тоғыздан төрт.** Ал егер бөлшек санлығының биринши бөлеги **одна** санлығы болса, ол өзиниң бөлими—қатарлық санлық пенен родта хәм сепликте келисиу арқалы байланысады: **одна шестая, одной шестой, одну шестую, одна вторая, одной второй** хәм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги бөлшек санлықтарының алымы— атау селлигиндеги санақ санлық, ал бөлими—шығыс сеплигиндеги анақ санлық болып келеди: **бестен үш, жетиден үш, үштен бир.**

2. Рус тилиндеги бөлшек санлықтарында (**семь десятых**) дәслеп алымы (**семь**), кейнінен бөлими (**десятых**) айтылады, ал қарақалпақ тилинде (**оннан жети**) дәслеп бөлими (**оннан**), кейнінен алымы (**жети**) айтылады.

3. Рус тилиндеги бөлшек санлығының алымы **один, два** санлықтары болғанда, олар хәмме уақыт **женский** родта турады, себеби ол түсирилип қалдырылған **часть, доля** сөзлери менен байланысқан: **одна пятая (часть, доля) студенчества, две третьих гектара.**

Рус тилиндеги бөлшек санлықтарының алымы да, бөлими де сепленеди:

И. одна вторая, четыре девятых
Р одной второй, четырех девятых
Д. одной второй, четверем девятым
В. одну вторую, четыре девятых
Т одной второй, четырьмя девятыми
П. об одной второй, о четырех девятых.

Ал қарақалпақ тилиндеги бөлшек санлықтары атлықсыз бөлшек қолланылғанда, олардың тек алымы сепленеди: **үштен екиден төрттен бирди ал.**

5. Рус тилиндеги бөлшек санлықтары атлықтың алдында тұрып дизбеклеседи, атлық барлық сепликлерде родительный сеплигинде турады: **три четвертых комнаты, одна шестая суток, две третьих урожая.**

Қарақалпақ тилиндеги бөлшек санлықтары атлықлар менен дизбеклескенде, ийелик сеплигиндеги атлықтың кейнінде III бет тартым формасында турады хәм сепленгенде оның тек алымы сепленеди: **өжирениң төрттен үшіннің, зүрәттің үштен екиси, зүрәттің үштен екисиннің хәм т. б.**

6. Рус тилиндеги **полтора** (бир ярым) санлығы да бөлшек санлықтарына киреди. Мужской хәм средний родта **полтора** (**полтора часа—бир ярым саат**), женский родта **полторы** (**полторы минуты—бир ярым минут**) формалары қолланылады. **Полтора** санлығы им. хәм вин. сепликлеринде еки формаға ийе болады: **полтора часа, полторы минуты**, ал қалған сепликлерде **полутора** (**полутора часов, полутора минут**) формасында қолланылады.

ҚАТАРЛЫҚ САНЛЫҚЛАР

(ПОРЯДКОВЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ)

Қатарлық санлықлар предметлерди санаудағы олардың қатарлық, избе-излик тәртібин билдиреди.

Рус тилинде олар санақ санлықлардан толық келбетликлердин жалғаулары арқалы жасалады хәм өзиниң анықлайтуғын атлығы менен бир родта, бир санда хәм бир сепликте турып байланысады: **пятий ряд, третье место, двадцать восьмая квартира; пятого ряда, пятому ряду, третьему месту, третьего места, двадцать восьмой квартиры, десятые классы, десятых классов** хәм т. б.

Один, два санлықларынан қатарлық санлықлар **первый, второй** формасында, **три, четыре** санлықларынан **третий, четвертый** формасында, ал **сорок** санлығынан **сороковой** формасында жасалады.

Қарақалпақ тилиндеги қатарлық санлықлар санақ санлықлардан арнаулы **-ншы// -нши** аффикслери арқалы жасалады хәм атлықлар менен қолланылғанда өзгериске ушырамайды: **бесинши қатар, бесинши қатардың, үшінши орын, үшінши орынға, жигирма сегизинши квартира, жигирма сегизинши квартираны, оныншы классларға.**

Қатарлық санлықлардың көрсеткишлери составлы санлықлардың тек кейинги компонентине жалғанады (**сто шестьдесят восьмой—бир жүз алпыс сегизинши**) хәм тек сол кейинги компонент сепленеди: **сто шестьдесят восьмого—бир жүз алпыс сегизиншиниң.**

Рус тилиндеги қатарлық санлықлар толық келбетликлер сыяқлы жууан сеплениў (**красный—пятий, прямой—восьмой**) хәм жиңишке сеплениў (**лисий—третий**) формаларына ийе.

Топлау санлықлары қарақалпақ тилинде **-лап /-леп** ямаса шығыс сеплиги аффикси арқалы жасалады: **онлап, жүзлеп, жигирмадан, бестен.** Рус тилинде бундай санлықлар жоқ, сонлықтан да **топлау мәниси по** предлогы менен қолланылған санақ санлықлар арқалы аңлатылады: **оңлап—по десять, жүзлеп—по сто, жигирмадан—по двадцать.**

Шамалық санлықлар қарақалпақ тилинде хәр қыйлы усыллар менен (**-дай// -дей, -тай// -тей, -лаған// -леген** аффикслери, жуп санлықлар, **жақын, аслам** тиркеўишлери арқалы) жасалады. Олардың мәнислери рус тилинде **около** предлогы хәм санақ санлықлар арқалы (**отызлаған—около тридцати, қырқтай—около сорока**) ямаса санақ санлықлардың **приблизительно, примерно** рәуишлери менен **дизбеклесий** арқалы аңлатылады: **жүздей—приблизительно сто, онлаған—примерно десять** хәм т. б.

АЛМАСЫҚ (МЕСТОИМЕНИЕ)

Алмасықлар еки тилде де предметлерди, олардың белгилерин ямаса санын тиккелей атамай, тек силтеп көрсетеди. Сонлықтан да олардың конкрет мәниси тек контекстен ғана белгили болады. Бөлек қолланылғанда олардың мәниси улыўмалық характерде болады. Мысаллар: **Сенде тарийхта бар, сенде байлық та бар, оны бизлер билемиз** (Н. Дәўқараев) — **Есть у тебя и своя история, и свое богатство, это мы знаем. Ким ислемесе, сол жемейди** — **Кто не работает, тот не ест. Үйде апамнан басқа ҳешким жоқ** (А. Бекимбетов) — **Дома никого нет, кроме матери. Хэммениз мени тыңлаң** (Г. Изимбетов) — **Все слушайте меня.**

Семантика-морфологиялық белгилери бойынша алмасықлар атлық, келбетлик, санлық, хэм рәуишлер менен қатнаслы болып келеди. Бундай қатнасларына қарай алмасықларды төртке бөлиўге болады:

1) атлық пенен қатнаслы алмасықлар: **я (мен), ты (сен), он, она, оно (ол), мы (бизлер), вы (сизлер), они (олар), кто (ким), что (не), никто (ҳеш ким), некто (әлле ким), кто-то (әлле биреў)** хэм т. б.

2) келбетлик пенен қатнаслы алмасықлар: **мой (мениң), твой (сениң), свой (өзиниң), наш (бизниң), ваш (сизниң), какой (қандай), который (қайсы), этот (бул, мынаў), тот (сол, анаў) каждый (хәр бир), самый (өз);**

3) санлық пенен қатнаслы алмасықлар: **сколько (қанша, неше), столько (сонша),**

4) рәуиш пенен қатнаслы алмасықлар: **когда (қашан), как (қалай), тогда (сонда), откуда (қайдан)** хэм т. б.

Мәниси хэм грамматикалық белгилери бойынша алмасықлар бир неше топарларға бөлинеди: Рус тилинде:

1) бетлеў алмасықлары (личные местоимение): **я (мен), ты (сен), он, оно, она (ол), мы (бизлер), вы (сизлер), они (олар);**

2) өзлик алмасығы (возвратное местоимение): **себя (өзин);**

3) тартым алмасықлары (притяжательные местоимения): **мой (мениң), твой (сениң), свой (өзиниң), наш (бизниң), ваш (сизниң);**

4) силтеў алмасықлары (указательные местоимения): **этот (усы, мына, бул), тот (сол, анаў, ол), такой, таков (усындай);**

5) белгилеў алмасықлары (определительные местоимения): **каждый (хәр бир), весь (барлық, хэмме, пүткил), всякий (хәр қандай), самый, сам (өзи), иной (басқа);**

6) Сораў алмасықлары (вопросительные местоимения): **кто (ким), что? (не), какой (қандай), который (қайсы), сколько (қанша);**

7) қатнас алмасықлары (относительные местоимения): **кто** (ким), **что** (не), **какой** (қандай), **который** (қайсы), **сколько** (қанша);

8) болымсызлық алмасықлары (отрицательные местоимения): **никто** (қеш ким), **ничто** (қеш нәрсе), **никакой** (қеш), **некого** (қеш кимди), **ничего** (қеш нәрсени), **ничей** (қеш кимнің);

9) белгисизлик алмасықлары (неопределенные местоимения): **некто** (әлле ким), **нечто** (әлле нәрсе), **некий** (әлле ким), **некоторый** (базы бир) **несколько** (бирқанша), **кто-то** (әлле биреу), **кто-либо** (әлле ким), **кое-что** (әлле бир нәрсе), **что-нибудь** (бир нәрсе); **кое-какой** (әлле қандай) хәм т. б.

Қарақалпақ тилинде:

1) бетлеу (мен, сен, ол, биз, сиз);

2) өзлик (өз);

3) силтеу (бул, мына, мынау, усы, сол, ана, анау, сол);

4) сорау-қатнас (ким, не қандай, қайсы, қанша);

5) белгилеу (қәр, қәр бир, қәр ким);

6) белгисизлик (әллеким, әлле бир, гей бир, гейпара, базы бир);

7) жәмлеу (барлық, пүткил, қәмме, гүллән хәм т. б.);

8) болымсызлық (қеш, қешким, қеш бир, қеш қандай хәм т. б.)

Еки тилдеги алмасықларда бир қанша уқсаслықлар менен (бетлеу, силтеу, сорау, қатнас, белгисизлик, болымсызлық) бир қатарда гейпара айырмашылықлар да бар: 1) рус тилиндеги тартым алмасықлары қарақалпақ тилинде ийелик сеплигиндеги бетлеу алмасықлары (**мой—мениң, твой—сениң, наш—бизинң**) хәм өзлик алмасығы (**свой—өзиниң**) арқалы аңлатылады; 2) қарақалпақ тилиндеги белгилеу хәм жәмлеу алмасықлары рус тилинде тек белгилеу алмасығы менен бериледи: **каждый—қәр бир, весь—барлық**; 3) қарақалпақ тилиндеги өз алмасығы рус тилинде өзлик (**себя**) хәм белгилеу (**сам, самый**) алмасықлары арқалы билдириледи.

Бетлеу алмасықлары (Личные местоимения). Бетлеу алмасықлары сөйлеушилерди (сөйлеуши хәм тыңлаушы) хәм сөз етилип атырған предметлерди билдиреди: **я** (мен) алмасығы сөйлеушини **мы** (бизлер) алмасығы сөйлеуши хәм соның менен бирге адамларды; **ты** (сен) алмасығы тыңлаушыны, **вы** (сизлер) алмасығы тыңлаушы хәм басқа адамларды; **он, оно, она** (ол) алмасығы сөйлеуши хәм тыңлаушыдан басқа адамды ямаса предметти, **они** (олар) алмасығы сөйлеуши хәм тыңлаушылардан басқа адамларды ямаса предметлери билдиреди: I хәм II бет алмасықлары тек адамларды, III бет алмасығы адамларды да, предметлерди де

билдириуи мүмкин. Мысалы: Я знал рабочего. Он был безграмотный (В. В. Маяковский) — Мен бир рабочийди билетуғын едим. Ол сауатсыз еди (Бул жерде он—ол алмасығы адамды билдиреди). Товарищ верь: взойдет она, звезда пленительного счастья (А.С. Пушкин) Жолдас, инан: шығады ол инкар еткен Сахыт жулдызы (Она—ол алмасығы жансыз предметти билдирип тур).

Рус тилинде I хәм II бет алмасықлары родты билдирмейди олардың родлық мәнисин солар менен қатнаслы басқа сөзлер арқалы аңғаруы мүмкин: Я опоздала,—сказала ученица (женский род) —Я понял,—ответил мальчик (мужской род). III беттиң алмасығы род бойынша өзгереді: он (муж. род), оно (средний род), она (жен род). Ал қарақалпақ тилинде III беттиң алмасығы тек бир формаға ийе: ол (родлық көрсеткиш болмайды)

Еки тилде де бетлеу алмасықлары сепленеди хәм бул жағдайда оларда хәр қыйлы фонетикалық өзгерислер пайда болады.

Рус тилинде:

Бирлик сан

И. я ты он оно она
Р. меня тебя его его ее
Д. мне тебе ему ему ей
В. меня тебя его его ее
Т. мной(ю) тобой(ю) им им ей (ею)
П. обо мне о тебе о нем о нем о ней.

Көплик сан

И. мы вы они
Р. нас вас их
Д. нам вам им
В. нас вас их
Т. нами вами ими
П. о нас о вас о них

Қарақалпақ тилинде

Бирлик сан

А. мен сен ол
И. мениң сениң оның
Б. маған саған оған
Т. мени сени оны
Ш. меннен, сеннен оннан (одан)
О. менде сенде онда

Көплик сан

- А. биз бизлер сиз сизлер олар
- И. бизиң бизлердиң сизиң сизлердиң олардың
- Б. бизге бизлерге сизге сизлерге оларға
- Т. бизди бизлерди сизди сизлерди оларды
- Ш. бизден бизлерден сиәден сизлерден олардан
- О. бизде бизлерде сизде сизлерде оларда

Өзлик алмасығы (Возратное вестоимение). Еки тилде де өзлик алмасығы субъектке (хәрекет ийесине) қатнасты билдиреди, сонлықтан да үш бетке де тийисли болады.

Рус тилинде **себя** өзлик алмасығы род, сан ҳәм именительный сеплиги формасына ийе емес. Қарақалпақ тилинде оның орнына тартымланған **өз** алмасығының барыс, табыс, орын, шығыс сеплик формалары қолланылады: Бет бойынша өзгергенде рус тилиндеги **себя** алмасығы бетлеў алмасықлары менен дизбеклеседи, ал қарақалпақ тилиндеги **өз** алмасығы үш бетте тартымланады. Рус тилиндеги **себя** алмасығы **ты** алмасығы үлгисинде сепленеди, ал қарақалпақ тилиндеги **өзим**, **өзиң** **өзи** алмасықлары тартымлы сеплениў бойынша өзгередеди: **я держал себя хорошо—мен өзимди жақсы туттым, ты держал себя хорошо—сен өзинди жақсы туттың, он держал себя хорошо—ол өзиң жақсы тутты, они держали себя хорошо—олар өзлерин жақсы тутты.**

Қарақалпақ тилиндеги өзлик алмасығының атаў сеплиги формасы рус тилинде белгилеў алмасығы арқалы (**өз**, **өзи**,—сам, само, сама) аңлатылады. Ал оның ийелик сеплиги формасы рус тилинде тартым алмасықлары арқалы билдириледи: **өзимниң—мой, өзиңниң—твой, өзиниң—свой, өзимиздиң—наш, өзиңиздиң—ваш**. Гейде олар бетлеў ҳәм **свой** алмасығының дизбеклесиўи менен берилиўи мүмкин: **өзимниң—я свой, өзиңниң—ты свой, өзиниң—он свой** ҳәм т. б.

Тартым алмасықлары (Притяжательные местоимения). Рус тилиндеги тартым алмасықлары белгили бир бетке (I. II. III бетлерге) тийисликти билдиреди. Олардан **мой**, **твой**, **его**, **ее**, **наш**, **ваш**, их алмасықлары анық бир бетти билдиретуғын болғанлықтан бетлеў-тартым алмасығы деп, ал **свой** алмасығы өзлик алмасығына қатнаслы болғанлықтан өзлик-тартым алмасығы деп аталады.

Қарақалпақ тилинде алмасықтың бундай айырым формасы жоқ, тартым алмасықларының мәнилери бетлеў алмасықларының ийелик сеплик формаларына сәйкес келеди: **мой—мениң, твой—сениң, наш—бизиң, их—олардың**. Ал **свой** алмасығының мәниси ийелик сеплигинде өзлик алмасығы менен аңлатылады: **Я встретил своего**

друга—Мен өзимнің достымды ушыраттым. Ты встретил своего друга—Сен өзіңнің жолдасыңды ушыраттың.

Рус тилиндеги тартым алмасықлары өзіннің анықлайтуғын сөзи менен родта, санда хәм сепликте келисиў арқалы байланысды. Олардан **мой, твой, свой** алмасықлары **синий** келбетлиги үлгисинде, ал **наш, ваш** алмасықлары **младший** типиндеги келбетликлер үлгисинде сепленеди: **мой—моего, моему; моя—моей; наш—нашего; наша—нашей** хәм т. б.

Силтеў алмасықлары (Указательные местоимения). Силтеў алмасықлары предметлерди, олардың белгилерин, санын силтеп көрсетеди хәм оларға төмендеги сөзлер киреди: **этот** (бул, усы, мына, мынаў), **тот** (сол, ол, ана, анаў) **такой, таков** (усындай, бундай), **столько** (сонша).

Рус тилиндеги **этот** хәм қарақалпақ тилиндеги **бул, усы, мына, мынаў** алмасықлары көбинесе жақын аралықтағы предметлерди, ал рус тилиндеги **тот** хәм қарақалпақ тилиндеги **ана, анаў, сол, ол** алмасықлары бир қанша алысырақ жердеги предметлерди силтеп көрсетеди. Мысалы: Покажите мне вот **эту** книгу. Нет, мне дайте **вон ту** книгу.

Рус тилиндеги **такой, таков** алмасықлары предметлердеги сапалық белгилердің уқсаслығын, теңлигин көрсетеди хәм қарақалпақ тилинде **усындай, сондай, бундай** сөзлери менен аңлатылады: Каков привет, таков и ответ—Сәлемиң қандай болса, жуўабы да сондай. Я **такой, какой** есть—Мен қандай болсам, сондайман.

Рус тилиндеги **столько** алмасығы дәслепки айтылған муғдарға, санға теңликти көрсетеди хәм қарақалпақ тилинде **сонша** сөзи арқалы билдириледи: До деревни осталось три километра, **столько** же и до лагеря.

Рус тилиндеги **этот, тот, такой, таков** алмасықлары родта хәм санда өзгередеди: **этот, эта, это, эти; тот, та, то, те, такой, такая, такое, такие, таков, такова, таково, таковы.**

Этот, тот, такой алмасықлары келбетликлер сыяқлы сепленеди: **этого, этому; той, ту, такой, такая, такого, такую.**

Таков алмасығы сепленбейди.

Столько алмасығы тек көплек санда сепленеди: **столько, столько, столькоими, столько, столько, столькоими, о столькоих.**

Қарақалпақ тилиндеги силтеў алмасықлары атлықлар менен дизбеклесип келгенде сепленбейди. Олар тек атлықсыз қолланылғанда хәм тиркеўишлер менен дизбеклесип келгенде сепленеди. Олардан **бул, усы, мына, сол, ол, ана** алмасықларының сеплениўи бетлеў алмасықларының сеплениўи менен бирдей: **бунның, усыған, мынаған, анаған.**

Сораў-қатнас алмасықлары (Вопросительно-относительны местоимения). Бул топарға киретуғын алмасықлар тийкарғы мәнисинде сораўды билдирип, сораў гәплерде қолланылады, ал бағыныңқы қоспа гәплерде дәнекер хызметинде бас гәп пенен бағыныңқы гәпти байланыстырып ҳәр қыйлы қатнасықларды көрсетеди.

Сораў-қатнас алмасықларына төмендеги сөзлер киреди: **кто (ким), что (не), какой (қандай), который (қайсы), чей (кимниң), сколько (неше, қанша)**.

Рус тилиндеги **кто** ҳәм **что** алмасықлары род ҳәм сан формаларына ийе емес. **Кто** алмасығы жанлы предметлерге, ал **что** жансыз предметлерге айтылады. Қарақалпақ тилинде **ким** алмасығы тек адамларға, ал **не** алмасығы қалған жанлы ҳәм жансыз предметлерге қарата айтылады.

Кто алмасығы өткен мәхәл фәйиллери менен тек мужской род формасында (**Кто из девушек вчера был в театре?**), ал **что** алмасығы өткен мәхәл фәйиллери менен средний род формасында (**Что у вас произошло?**) дизбеклеседи. Қарақалпақ тилиндеги **ким** ҳәм **не** алмасықлары бирлик (**ким, не**) ҳәм көплик (**кимлер, нелер**) формаларына ийе ҳәм фәйиллер олар менен тек бирлик санда қолланылады: **Ким** (кимлер) келди (келеди). — **Кто пришел (придет)**. **Не** (нелер) болды? — **Что случилось?** **Кто (ким) ҳәм что (не)** алмасықлары еки тилде де сепленеди. **Кто** алмасығы этот, тот алмасықлары үлгисинде (**кто, кого, кому**), ал **что** алмасығы **что, чего, чему, что, чем, о чем** формаларында сепленеди. Қарақалпақ тилиндеги **ким, не** алмасықлары атлықлар сыяқлы бирлик ҳәм көплик санда сеплене береді: **кимниң, кимлердиң, неге, нелерге** ҳәм т. б.

Который (қайсы) алмасығы биргеклиги предметлердиң ишинен биреўин силтеп көрсетеди (**Который из ребят?—Балалардын қайсысы?**), ал **какой** (қандай) алмасығы көбирек предметтиң сапасына байланыслы айтылады: **Какой цвет нравится?—Красный (Қандай түр (рең) унайды? Қызыл)**. Рус тилиндеги **какой, который** алмасықлары **старый** келбетлиги типинде үш родта, бирлик ҳәм көплик санда сепленеди.

Рус тилиндеги **чей** алмасығы қарақалпақ тилинде **кимниң, кимдики** алмасықлары арқалы аңлатылады: **Чья** эта книга?—Бул кимниң китабы? Эта книга **чья?**—Мына китап **кимдики?** **Чей** алмасығы **лисий** келбетлиги үлгисинде сепленеди.

Сколько (қанша, неше) алмасығы предметтиң санына байланыслы сораўды билдиреди ҳәм **столько** алмасығы типинде сепленеди: **сколькоих** людей, **скольким** людям ҳәм т. б.

Қарақалпақ тилинде **қайсы, қандай, қанша, неше** алмасықлары атлықтың алдында турғанда сепленбейди.

Белгидеў алмасықлары (Определительные местоимения) Рус

тилиндеги белгилеу алмасықлары қарақалпақ тилиндеги белгилеу (каждый—хәр бир, всякий—хәрқандай), жәмлеу (весь—пүткил, барлық хәмме), өзлик (сам—өз, өзи) алмасықлары арқалы аңлатылады: Ал **самый** алмасығы контекстке қарай хәр қыйлы усылар менен билдириледі:

а) **нағыз**, тап сөзлери арқалы: тот самый человек—тап сол адам;
б) келбетлик хәм рәуиштиң арттырыу дәрежелеринде ең жанапайы арқалы: **самый высокий результат—ең жоқарғы нәтийже**.

Каждый (хәр бир) алмасығы биргеликли предметлердиң ишинен қәлегени деген муғдарлық мәниде, ал **всякий** (хәр қандай алмасығы сапалық мәниде қолланылады²⁰: каждый день хәр күни), **всякий человек** (хәр қандай адам). **Каждый, всякий** алмасықлары үш родта, бирлик хәм көплик санда рус тилиндеги **важный, громкий** келбетликлери типинде сепленеди: **каждый, каждого, каждому; всякий, всякого, всякому**. Қарақалпақ тилиндеги хәр **ким, хәр қайсысы, хәр нәрсе** алмасықлары атлықтың алдында дизбеклесип келмейди хәм бөлек қолланылады, сонлықтан да олар сеплене береді: **хәр кимниң, хәр қайсысына, хәр нәрседен**.

Ал **хәр бир, хәр қандай** алмасықлары сепленбейди. **Весь** (пүткил, барлық, хәмме) алмасығы жәмлеу, жыйнақлау мәнисине ийе. Ол үш родта (**весь, вся, все**), бирлик хәм көплик санда (**весь, все**) сепленеди: **весь, все, всего, всему, всем, обо всем; вся, всей; все, всех, всем** хәм т. б. Қарақалпақ тилинде **пүткил, барлық** алмасықлары сепленбейди, ал **хәмме** алмасығы тек атлықсыз қолланылғанда ғана сеплик аффикслерин қабыллайды: **хәммениң, хәммеге** хәм т. б.

Рус тилиндеги **сам** алмасығы жанлы предметлерди билдириуши атлықлар ямаса бетлеу алмасықлары менен қолланылады хәм хәрекет етиуши усы адам екенлигин анықлайды; Ученик **сам** выполнил домашнее задание — Оқыушы үйге тапсырманы **өзи** орындады. **Сам** алмасығы род, сан формаларына ийе (**сам, сама, само сами**) хәм **этот** алмасығы үлгисинде сепленеди; **сам, самого, самому; сама, самой** хәм т. б. Бул алмасық женский родта винительный сеплитинде еки формада қолланылады; **самое, саму**. Олардан екінши форма өнимлирек қолланылады.²¹ Мысалы; Попросили спеть **саму** хозяйку — Үй бийкесиниң өзиниң қосық айтып беряуи өтиниш стилди.

Самый алмасығы анықлауды (в эту самую минуту — тап усы минутта) ямаса белгили бир шекти (**самый сильный** — ең күшли)

²⁰ Попов Р. Н., Валькова Д. П., Маловицкий Л. Я., Федоров А. К. Современный русский язык. М., «Просвещение», 1986, 221-бет.

²¹ Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И. Современный русский язык. М., «Высшая школа», 1987, 214-бет.

билдирип, үш родта, бирлик хәм көплик санда толық келбетликлер сыяқлы сепленеди.

Болымсызлық алмасықлары (Отрицательные местоимения)

Рус тилинде болымсызлық алмасықлары не хәм ни жанапайлары арқалы жасалған (никто, ничто, некого хәм т. б.) Болымсызлық алмасықлары еки тилде де предметти, оның белгисин ямаса санын бийкарлайды. **Никто** (хеш ким), **ничто** (хеш нәрсе) алмасықлары тек болымсыз формадағы фейил-баянлауышлар менен қолланылады: **Никто не пришел**—хеш ким келмеди. **Никто не забыт и ничто не забыто** (О. Берггольц) — **Хеш ким умытылмады хәм хеш нәрсе умытылған жоқ.** **Никто** алмасығы кто алмасығы сыяқлы мужской родтағы өткен мәхәл фейиллери менен (**Никто не знал**), ал **ничто** алмасығы средний родтағы өткен мәхәл фейиллери менен дизбеклеседи. Олар **кто** хәм **что** алмасықлары үлгисинде сепленеди; **никто, никому; ничего, ничему.** Қарақалпақ тилиндеги **хешким, хешнәрсе** алмасықлары атлықсыз қолланылады. Сонлықтан да өзлери бөлек сеплене береді; **хеш кимнин, хеш нәрсеге хәм т. б.**

Никакой алмасығы үш родта, бирлик хәм көплик санда **какой** алмасығы типинде сепленеди; ал қарақалпақ тилиндеги **хешқандай** алмасығы сепленбейди.

Ничей алмасығы да үш родта, бирлик хәм көплик санда **чей** алмасығы үлгисинде сепленеди. Ол қарақалпақ тилинде **хешким** алмасығының ийелик сеплиги формасы (**хешкимнин**) арқалы ацлатылады.

Нисколько алмасығы қарақалпақ тилинде **хеш, хешбир, хешқандай** алмасықлары арқалы билдириледі: Он **нисколько** не обиделся. — Ол **хеш** өкпелеген жоқ. Он **нисколько** не прибавил в весе — Ол **хешқандай** семирген жоқ. Ты очень устал? — **Нисколько** — Сен жүдә шаршадың ба?

— **Хеш (Хеш қандай).**²²

Рус тилиндеги **некого, нечего** (пәт биринши бууынға түседі) именительный сеплиги формасына ийе емес, басқа сепликлерде **кто, что** алмасықлары типинде сепленеди (**некому, нечем** хәм т. б.) Қарақалпақ тилинде оларға сәйкес келетуғын алмасықлар жоқ, сонлықтан да олар, тийкарынан, өзлерине тийисли сөзлердин жоқ сөзи менен дизбеклесіуи арқалы билдириледі;²³ **некого винить** — айыплайтуғын адамың **жоқ, делать нечего** — иштейтуғын ис **жоқ.**

²² Русско-каракалпакский словарь. М., «Советская энциклопедия», 1967, 527-бет.

²³ Валиуллина З. М., Сопоставительная грамматика русского и татарского языков, Казань, Татарское книжное издательство, 1983, 133-бет.

Рус тилиндеги болымсызлык алмасықлары предлоглар менен қолланылғанда, предлог бийкарлаўшы жанапай менен алмасықтың арасында турады; **ни от кого** (қеш кимнен), **ни к чему** (қеш нәрсеге турмайды), **не у кого**, **не для чего**, **ни с кем**, **ни за чем**, **ни за что**.

Белгисизлик алмасықлары (Неопределенные местоимення)

Рус тилиндеги белгисизлик алмасықлары приставка ҳәм постфикслердиң жәрдеминде сораў-қатнас алмасықларынан жасалады; **кто-то**, **что-то**, **какой-то**, **чей-то**, **кто-либо**, **кто-нибудь**, **что-нибудь**, **некто**, **нечто**, **некий**, **кое-кто**, **кое-что**, **некоторый** ҳәм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги белгисизлик алмасықлары **бир**, **әлле**, **гей**, **базы** сөзлериниң **бир** сөзи ҳәм ҳәр қыйлы сораў-қатнас алмасықлары менен дизбеклесийинен жасалады; **бир нәрсе**, **бирдеме**, **әлле ким**, **әлле не**, **әлле қандай**, **әлле бир**, **гей пара**, **гейбир**, **базы бир**, **қандай да бир**, **ким де ким** ҳәм т. б.

Еки тилдеги белгисизлик алмасықлары да белгисиз, анық емес предметлерди, олардың белгисиз сапасын ямаса муғдарын силтеп көрсетеди, сонлықтан да еки тилдеги бундай алмасықлар арасында гейпара мәнилик сәйкесликлер болады. Олардағы мәнилик сәйкеслик гәптиң улыўма мазмунына да байланыслы болып келеди.

Кто-то, **некто**, **кое-кто**, **кто-нибудь**, **кто-либо** алмасықлары контекстке қарай **биреў**, **әлле ким**, **гейбиреў** (лер), **базы биреў**, **ким де ким** алмасықларына сәйкес келеди. Мысалы; К нам подошел **некто** (кто-то) — Бизге биреў жақынлап келди. Знаешь ли ты здесь **кого-нибудь** (кого-либо)? — Сен бул жерде **биреўди** танийсаң ба? Если **кто-нибудь** (кто-либо) знает, пусть скажет — Егер **ким де ким** билсе, айтсын.

Что-то, **нечто**, **кое-что**, **что-нибудь**, **что-либо** алмасықлары қарақалпақ тилиндеги **бир нәрсе**, **әлле нәрсе**, **бирдеме** алмасықлары арқалы аңлатылады; Я **кое-что** (что-то) знаю об этом — Мен бул ҳаққында **бир нәрсе** (**бирдеме**) билемен. Он сообщил **нечто** новое — Ол **бир жаңа нәрсени** хабарлады.

Сондай-ақ **какой-то**, **какой-либо**, **какой-нибудь**, **кое-какой** алмасықлары **әлле қандай**, **қандай да бир** алмасықлары арқалы, **некоторый** алмасығы **гей**, **гейпара**, **гейбир**, **базы бир**, **бир пара** алмасықлары арқалы аңлатылады.

Рус тилиндеги белгисизлик алмасықлары өзлериниң жасалған сораў-қатнас алмасықларының үлгисинде сепленеди: **кое-кого**, **чему-нибудь**, **чем-либо**, **кем-то** ҳәм т. б. Олардан тек **некто**, **нечто** алмасықлары сепленбейди; **некто** тек именительный сеплиги формасына, ал **нечто** тек именительный ҳәм винительный сепликлери формаларына ийе.

Қарақалпақ тилинде атлықсыз қолланылатуғын бир нәрсе, бир-деме, әлле ким, әлле не усаған алмасықлар көплик аффиксин қабыллайды, тартымланады хәм сепленеди, ал гей, гейбир, базы бир усаған алмасықлар сепленбейди.

РӘУИШ

(НАРЕЧИЕ)

Рәуиш — еки тилде де хәрекеттиң (ходит **быстро** тез жүреди), белгиниң (**очень** хороший — жүдә жақсы, **очень** далеко — жүдә узақ), гейде предметтиң (рус тилинде: **езда верхом**, лужайка **справа**; қарақалпақ тилинде **тез** жәрдем, **русша-қарақалпақша** сөзлик) белгилерин билдиретуғын сөз шақабы.

Рус тилиндеги рәуишлер — өзгермейтуғын сөзлер, яғный олар род, сан, сеплик формаларын қабыл етпейди хәм бетленбейди; **быстро, нарочно, вчера, даром, назло, потихоньку, чуть-чуть, вдребезги, наизусть** хәм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги рәуишлерди айырым мийнетлерде «қатнаслық аффикслерин қабыл алмайтуғын», «өзгермейтуғын сөз шақабы»²⁴ деп қарайды. Жақыйқатында да, көплеген рәуишлер сөз өзгертиўши аффикслерди қабыл етпейтуғын, қатып қалған формалар болып есапланады; **қәпелимде, биротала, қайта, затлай, жүдә, туўысқанларша, зордан, алға, айлап** хәм т. б. Бирақ соның менен бирге айырым рәуишлердиң сеплик формаларын қабыллайтуғының хәм айырым тиркеўишлер менен қолланылатуғынын көриўге болады; **тез-тезден, кейин-кейиннен, бурын-бурынлары, бурында-бурыннан, бүгин-бүгиннен баслап — бүгинге дейин, кешеден бери** хәм т. б. Сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги рәуишлерди өзгериске аз ушырайтуғын, толық сөз өзгертиў формаларына ийе емес сөзлер деп қараў дурысырақ болады.

Рус тилиндеги рәуишлер көбинессе фейиллер менен (**хорошо петь, жить близко**), келбетликлер менен (**ослепительно белый, немного медлительный**) хәм рәуишлер менен (**очень быстро, слишком холодно**) дизбеклесип, атлықлар менен онша өнимли дизбеклеспейди. Қарақалпақ тилиндеги рәуишлер фейил (**жоқары шығыў**), келбетлик (**усыншама қызық**) хәм рәуиш пенен (**көп кейин**) дизбеклесип менен бирге атлықлар менен де өнимли дизбеклесип қолланыла береди; **русша китап, тез жәрдем, көп адам, мәртлерше гүрес** хәм т. б.

Еки тилдеги көплеген рәуишлер атлыққа, келбетликке, санлыққа, алмасыққа, хал фейиллерге қатнаслы болып келеди, яғный бир

²⁴ Хәзирги қарақалпақ тили, морфология, Нөкис, 1981, 198-бет

Ұақытлары солардан қәлиплескен. Мысалы, рус тилинде: **бегом издали, на зубок** (атлықтан), **регулярно, бойко, по-братски, справа вчерне** (келбетликтен), **по-моему, по-своему, никогда, нигде** (алмасықтан), **однажды, впервые, сперва** (санлықтан), **немедля, молча лежа** (қал фейилден); қарақалпақ тилинде: **қақарманларша, костюмшең, кеште, күнде** (атлықтан), **жаңаша, шийкилей, баяғыда** (келбетликтен), **онша, пүткиллей, өзінше** (алмасықтан), **бирдей екиншилей** (санлықтан), **айлап, жыллап, қатырып, түнлетип** (қал. фейилден).

Рус тилинде рәуишлер өзлериниң арнаўлы сөз жасаўшы суффикслерине ийе; **-о, -е** (красиво, искренне), **-и** (дружески, геройски), **-ьи** (по-волчьи, по-турецки), **-ому// -ему** (по-новому, по-хорошему), субъективлик бақа суффикслери **-оньк, -еньк, -онечк** (тихонько, хорошенько, тихонечко), **-оват// -еват** (плоховато, грубовато) ҳәм т. б. Қарақалпақ тилиндеги рәуиш жасаўшы аффикслер көп емес **-ша// -ше** (жаңаша, русша), **-лай// -лей** (ақшалай, дәнлей) **-ына// -ине** (узағына, кесесине), сондай-ақ олардың субъектив бақа жасаўшы аффикслери жоқ.

Рус тилинде сапалық келбетликлерден **-о, -е** суффикслери арқалы жасалған рәуишлер дәреже категориясына ийе. Рәуишлердиң салыстырыў дәрежеси келбетликлердиң салыстырыў дәрежесине омоним болып келеди келбетликтин дәрежеси көбинесе атлыққа тийисли (**легче соперника** — қарсыласынан жеңилрек), ал рәуишлердиң дәрежеси **фейилге** қатнаслы болады (**крикнул сильнее** — қаттырақ бақырды). Рус тилиндеги рәуишлердиң салыстырыў дәрежеси **-ее (-ей), -е, -ше** (сильнее, ниже, дальше) суффикслери арқалы, ал қарақалпақ тилинде **-ырақ// -ирек, -лаў// -леў** (ертерек оянды, кешлеў келди) аффикслери арқалы жасалады.

Еки тилдеги рәуишлер де гәпте, тийкарынан, пысықлаўышлық хызмет атқарады (шел **быстро** — **тез** жүрди, проснулся **рано** — **ерте** оянды, продвигаться **вперед** — **алға** жүриў). Соның менен бирге олар баянлаўышлық (его комната **наверху** — оның өжиреси **жоқарыда**) ҳәм анықлаўышлық (читает книги **по-немецки** — **немецше** китапларды оқыйды) хызметлерде де қолланыла береди.

Мәниси бойынша рәуишлер еки топарға бөлинеди; **определятельные** (анықлаўышлық, сапалық) ҳәм **обстоятельственные** (жағдайлық) рәуишлер.

1. Анықлаўышлық рәуишлер ҳәрекеттин, белгиниң сапалық ҳәм муғдарлық белгилерин анықлайды. Оларға төмендеги рәуишлер киреди;

а) Сапалық рәуишлер ҳәрекеттин ямаса белгиниң сапасын билдиреди; работает **быстро** — **тез** ислеиди, плывет **медленно** — **эсте** жүзеди. Рус тилиндеги гейпара сапалық рәуишлер қарақалпақ ти-

йінде келбетликлер арқалы аңлатылады; **весело — кеуилли, хорошо — жақсы, красиво — шырайлы;**

б) Муғдарлық рәуишлер сапаның, белгинің ямаса хәрекеттің муғдар-дәрежесін көрсетеді; **очень опасный — жүдә қорқынышлы, еле-еле — зорға, чуть — азғантай, много — көп, мало — аз, вдвое — еки есе;**

Сын рәуишлери хәрекеттің қалай, қәйтп иске асыуын көрсетеді; **пешком — жаяу, ползком — еңбеклеп, наизусть — ядтай, вручную (сделать) — қолдан (ислеу), наизнанку — терисине;**

г) Уқсатыу — салыстырыу рәуишлери сынды уқсатыу — салыстырыу арқалы көрсетеді: **выть по-волчьи — қасқырларша улыу, по-дружески — досларша, по-весеннему — бәхәрдегише.**

2. Жағдайлық рәуишлер хәрекеттің қандай жағдайда иске асыуын (уақтың, орнын, себебин, мақсетін) көрсетеді;

а) Уақыт рәуишлери хәрекеттің иске асыу уақтың билдиреді: **теперь — енди, вчера — кеше, завтра — ертең, днем — күндиз, ночью — түнде, на днях — жақында, повседневно — күн сайын, сейчас — хәзир, ежеминутно — минут сайын, изредка — ара-тура, тогда — сонда;**

б) Орын рәуишлери хәрекеттің иске асыу орнын ямаса оның шығыу пунктин, бағытын билдиреді: **далеко — узақта, издалека — узақтан, влево — шепке, дома — үйде, ниоткуда — хеш жақтан, вперед — алға, назад — кейин;**

в) Себеп рәуишлери хәрекеттің иске асыу себебин аңлатады: **потому — сонлықтан, поневоле — илажсыздан, даром — ешейин, сгоряча — қызып кетип, сдуру — ақмақшылық пенен;**

г) мақсет рәуишлери хәрекеттің не ушын, қандай мақсет пенен исленгенин билдиреді; **нарочно — жорта, хәкисине, умышленно — биле тура, билқастан, напоказ — көзабаға.**

Солай етип, рус хәм қарақалпақ тиллеріндеги рәуишлер семантикалық хәм синтаксислик жақтан бири бирине уқсас. Олар тек айырым морфологиялық белгилери бойынша (рус тилиндеги рәуишлердің белгили бир формаларға ийе болыуы хәм хеш өзгериске ушырамайтуғыны хәм т. б.) бири биринен өзгешеленеди.

ДӘНЕКЕР

(СОЮЗ)

Еки тилдеги дәнекерлер — гәптеги биргелкили ағзаларды ямаса қоспа гәплердеги жай гәплерди байланыстырыу ушын хызмет ететуғын көмекши сөз шақабы. Предлоглар (қарақалпақ тилинде — тиркеуишлер) сыяқлы, дәнекерлер лексикалық мәниге ийе емес. Олардың тийкарғы хызмети — сөзлер хәм гәплер арасындағы хәр қыйлы байланысларды билдириу. Дәнекер сөз бенен сөзди өзгеше

байланыстырады; егер предлоглар (қарақалпақ тилинде — тиркеўишлер) бир сөзди екінши сөзге бағындырып байланыстырса (Он приехал после праздника — Ол байрамнан кейин келди), дәнекерлер тең қатнастағы, тең хуқықлы сөзлерди (биргелкили ағзаларды), гәплерди байланыстырады. Предлоглар хәм тиркеўишлер белгили бир сеплик пенен қолланылатуғын болса, дәнекерлердиң сепликлерге хеш қандай қатнасы жоқ. Мысаллар; Я советую читать и изучать классиков: Пушкина (не только стихи, но и прозу), Тургенева, Толстого (А. М. Горький) — Мен классиклерди; Пушкинди (тек қосықларын ғана емес, ал прозасын да), Тургеневти, Толстойды оқыўды хәм үйрениўди усынаман. Создать язык невозможно, ибо его творит народ; филологи только открывают его законы и приводят их в систему (В. Г. Белинский) — Тилди жасаў мүмкин емес, себеби оны халық дөретеди, филологлар оның ызы-замларын ашады хәм оларды бир системаға келтиреди.

Грамматикалық мәнилерине қарай еки тилдеги дәнекерлер дизбеклеўши хәм бағындырыўшы болып екиге бөлинеди.

1. Дизбеклеўши дәнекерлер сөзлерди хәм гәплерди тең қатнаста байланыстырады. Олар төмендеги түрлерге бөлинеди;

а) Бириктириўши дәнекерлер (Сочинительные союзы) биргелкили ағзаларды, жай гәплерди тең қатнаста байланыстырады. Рус тилинде; и, да, тоже, также, ни-ни: Я снова жил с бабушкой, и каждый вечер перед сном она рассказывала мне сказки и свою жизнь, тоже подобную сказке (А. М. Горький); Қарақалпақ тилинде; да//де, та//те, хәм, менен (бенен, пенен), тағы, және. Мысалы: Соның ушын да Ғаний менен Досымға Маштақ пенен Жәмекейди алдап өлтириў тапсырылған еди (К. Мәмбетов). Оның арғы жағында басына дегелей кийип бер шуқлап отырған шүңирек көз, сары Шермухаммед, оннан беррегиректе көринисинен еле жас жигитлерге усайтуғын Хәким, Мәмбеткәрим, Юсуп хәм Уақыпниязлар отыр (К. Мәмбетов);

б) Қарсылас дәнекерлер сөзлерди ямаса жай гәплерди қарсылас мәниде байланыстырады. Рус тилинде: а, но, да, зато, однако. Мысалы; Мы его боимся, а он нас боится (Л. Н. Толстой). Песня над домом смолкала, зато над прудом соловей заводил свою (В. Г. Короленко) Қарақалпақ тилинде: ал, бирақ, лекин деген менен, өтпесе, сөйтсе де, сонда да. Мысалы: Пирим бий нәкерлерди аяққа турды, лекин таң қараңғысында кимниң ким екенин билли болмайды (К. Мәмбетов);

в) Гезеклес хәм айырыўшы дәнекерлер предметтиң, оның белгилериниң ямаса хәрекеттиң бирин бири алмастырып гезеклесиўин, орын алмасыўын билдиреди. Рус тилинде: или, либо, то... то. не то... не то, то ли.. то ли. Мысалы; Бледно-серое небо светлело, холоде-

ло, синело; звезды то мигали слабым светом, то исчезали (И. С. Тургенев); Қарақалпақ тилинде; **бир, биресе, бирде, базда, гейде, гә** (гезеклес дәнекерлер); **я, яки, ямаса, болмаса** (айырыушы дәнекерлер). Мысалы; Шеңбердің ушы гә көринип, гә көринбей турғанына қарағанда бул жер әдеуір терең еди (К. Мәмбетов). **Гейде** жынғыл, **гейде** ақбас, жантақлар (К. Мәмбетов). Расын айтқанда, Құдайберген бул ұақыяға исенерин **яки** исенбесин билмей ҳайран (К. Мәмбетов).

Көрсетилген дәнекерлерден басқа, рус тилинде төмендеги дәнекерлер қолланылады;

а) теңлестіриуши (сопоставительные) дәнекерлер: **как... так и, не только... но и**. Қарақалпақ тилинде оған **да//де дәнекерлерин сәйкес** келеди. Мысалы; Язык должен быть **не только** понятный или простонародный, но язык должен быть хороший (Л. Н. Толстой) — Тил тек ғана түсиникли ҳәм әпиуайы халықлық болып қоймай, ал тил жақсы да болыуы керек;

б) қосыушы (присоединительные) дәнекерлер: **и, да и, да и то**. Қарақалпақ тилинде олардың мәниси **де, сондай-ақ ҳәм** сөзлери арқалы аңлатылады; Мысалы; Работа репортера его не увлекает, **да и** характер у него неподходящий (М. Кольцов) — Репортерлық жұмыс оны қызықтырмайды, сондай-ақ оның минези **де** тууры келмейди;

в) түсиндириуши (пояснительные) дәнекерлер: **то есть, как-то, или, а именно**. Қарақалпақ тилинде олар **яғный, ямаса, атап айтқанда** сөзлери арқалы билдириледи. Мысалы; Время стояло самое благоприятное, **то есть** было темно — **Ұақыт** жүдә қолайлы еди, **яғный** қараңғы еди.

2. Бағындырыушы дәнекерлер (Подчинительные союзы) еки тилде де қоспа бағыныңқы гәплердеги бағыныңқы гәпти бас гәпке бағындырып байланыстырады. Мысалы; Базар кишел народом, **потому что** было воскресенье (М. Ю. Лермонтов) — Базар адамға толы, **себеби** екшемби еди. **Если** шутка не с перцем, пошути с отцом (Қарақалпақская пословица). **Егер** ойының жарасса, әкен менен ойна;

Рус тили бағындырыушы дәнекерлерге жүдә бай. Ал қарақалпақ тилинде бағындырыушы дәнекерлер жүдә аз: **егер, егер де** (если), **себеби, өйткени** (потому что), **дегенше** (пока) ҳәм т. б. Мысалы; Бирақ қәуип күшли еди, **себеби** станцияда жандармлар толып жүр еди (А. Бекимбетов) — Однако опасность была большая, **потому что** станция была полна жандармами. Соған байланыслы қарақалпақ тилиндеги бағыныңқы гәплер бас гәп пенен ҳәр қыйлы фейил формалары, көмекши сөзлер, сеплик аффикслери арқалы байланысады: **Мен келсем. ол кеткен екен.**

Рус тилиндеги бағындырыўшы дәнекерлер бас гәп пенен бағыныцқы гәп арасындағы төмендеги мәнилик қатнастарды билдиреди:

1) Түсиндириўши дәнекерлер (Изъяснительные союзы): **что, чтобы, как, как будто.** Мысалы; Уместно будет напомнить, что язык создается народом (А. М. Горький) — Тилди халықтың дөрететуғынын ядқа салып өтиў орынлы болады;

2) Уақытлық дәнекерлер (Временные союзы): **когда, едва, пока, лишь, как только прежде чем** ҳәм т. б. Мысалы: **Когда** остались вдвоем, я рассказал ему свои похождения (А. С. Пушкин) — Екеўимиз қалғанда, мен оған өзимниң басымнан кеширгенлеримди айтып бердим. **Прежде чем** говорить, подумай о смысле слов (Туркменская пословица) — Айтпастан бурын сөзлериниң мәнисин ойла;

3) Себеплик дәнекерлер (Причинные союзы): **потому что, так как, ибо, ввиду того что** ҳәм т. б. Мысалы; Экскурсия не состоялась, **потому что** был дождь — Экскурсия болмай қалды, **себеби** жаўын жаўды;

4) Мақсетлик дәнекерлер (Целевые союзы): **чтобы, для того чтобы, лишь бы, с тем чтобы.** Мысалы; **Мать** сжимала губы, **чтобы** они не дрожали (А. М. Горький) — Ана еринлерин дирилдемесин деп қымды;

5) Нәтийже дәнекерлери (Союзы следствия): **так что.** Мысалы; Он оделся тепло, **так что** мороз ему не страшен — Ол жыллы киийинди, сонлықтан суўық оған қорқынышлы емес;

6) Шәртлик дәнекерлер (Условные союзы): **если, когда, раз, коль.** Мысалы; **Если** армия сильна, непобедима и страна (Русская пословица) — **Егер** армия күшли болса, ел жеңилмейди. **Раз** ничего не понимаешь, так молчи — **Егер** ҳеш нәрсе түсинбейди екенсен, үндеме;

7) Қарсылас дәнекерлер (Уступительные союзы): **хотя, несмотря на то, что, пускай, пусть.** Мысалы; **Хотя** и начался дождь, но игра продолжалась — **Жаўын** басланса да, ойын даўам етти;

8) Салыстырыў дәнекерлери (Сравнительные союзы): **как, будто, как будто, точно, словно.** Мысалы; Он оглядывался на все стороны, как зверек, пойманный детьми (А. С. Пушкин) — Ол балалар ушлап алған ҳайўандай, ҳәр жағына қарай берди. Мы втроем начали беседовать, как будто век были знакомы (А. С. Пушкин). **Биз** үшеўмиз өмир бойы таныслардай сөйлесе басладық.

Еки тилде де дәнекер хызметинде гейде дәнекер сөзлер қолланылады. Дәнекер менен дәнекер сөзлер бир хызметте қолланылғаны менен бири биринен өзгешеленеди. Дәнекер — көмекши сөз, гәп ағзасы бола алмайды. Дәнекер сөз — бул алмасықлардан ҳәм рәўишлерден қәлиплескен сөзлер: **кто, что, который, чей, где, куда**

хәм т. б. Олар бағыныңқы гәптиң составында гәп ағзасы болады. Егер бағыныңқы гәпти жай гәп сыпатында ажыратып алсақ, дәнекер сөзди (алмасық ямаса рәуиш) басқа мәнили сөз бенен алмастырыўға болады. Мысалы; **Я знаю, что он имеет в виду. Что** — дәнекер сөз, айрықша пәт пенен айтылады. Оны өз алдына гәп сыпатында бөлип алып, оның орнына басқа мәнили сөз қойыўға болады; **Я знаю. Он имеет в виду это** (гәпте толықлаўыш болады). Ал дәнекер бағыныңқы гәпти жай гәп сыпатында бөлип алғанда ҳеш қандай мазмунға ийе болмайды, сонлықтан да ол түсирлип қалдырылады. Мысалы; **Я знаю, что он приехал вчера** — деген гәпти бөлсек; **Я знаю. Он приехал вчера** — түринде еки гәп болады, ал дәнекер түсип қалады.

Қарақалпақ тилиндеги дәнекер сөзлер қатарына **ким, не, қайда, қашан, қанша, неше**, усаған сораў-қатнас алмасықлары киреди, олар бағыныңқы гәптиң составында өз алдына гәп ағзасы болады; **Кимди** айтсан, сол келеди (**Кимди** — толықлаўыш). Ал дәнекер гәп ағзасы бола алмайды, сонлықтан бағыныңқы гәпти бөлип алғанда, ол түсип қалады. Мысалы; Егер сен келмегенде, мен кетип қалатуғын едим, — Сен келмегенде, мен кетип қалатуғын едим.

Солай етип, бағындырыўшы дәнекерлер рус тилинде қоспа бағыныңқы гәптердеги бағыныңқы хәм бас гәпти байланыстырыўшы бирден бир қурал хызметин атқарады. Ал қарақалпақ тилинде дәнекерлер ондай функцияға ийе емес.

ЖАНАПАЙЛАР

(ЧАСТИЦЫ)

Жанапайлар — еки тилде де гәпке ямаса оның айырым бөлелерине қосымша модалык ямаса эмоциональ-экспрессивлик мәни беретугын көмекши сөз шақабы. Ол тиркеўиш ямаса дәнекерлердей гәптерди ямаса сөзлерди байланыстырмайды, ал оларға тек қосымша мәни жүклейди.

Жанапайлар да өзиниң лексикалық мәнисине ийе емес хәм морфологиялық жақтан өзгермейтуғын сөз шақабы. Мысаллар: **Даже в июне шли дожди — Хәттеки июнде де жаўын жаўып турды. Я ведь знаю — Мен билемен ғой. Лишь вы можете нам помочь — Тек сиз ғана бизге жәрдем бере аласыз.**

Мәниси бойынша жанапайлар төмендеги түрлерге бөлинеди.

1. Қосымша мәни бериўши жанапайлар (Смысловые частицы). Бул топарға төмендеги жанапайлар киреди: а) силтеў жанапайлары (указательные частицы): **вот—мине, минекей, вон—эне, энекей**. Мысалы: **Вот** приказ комбрига (Н. Островский) — **Мине** комбригтиң буйрығы; б) анықлаў жанапайлары (уточняющие

частицы). Рус тилинде: **точно, прямо, как раз, ровно.** Қарақалпақ тилинде: **дәл, саррас, тап, ғой, аў, ды//ди.** Мысалы: **Это был точно Самсон Вырин** (А. С. Пушкин) — Бул Самсон Выринниң **нағыз өзи** еди; в) күшейтиў жанапайлары (усилительные частицы): **даже—хәтте, хәттеки, и —хәм, ведь—ақ, дә, же—аў.** Мысалы: **И бедняк может быть счастлив** (А. П. Чехов) — Жарлы да бахытлы болыўы мүмкин. **Уже** вчера я узнал, что он не простой человек — Қалай да мен оның ешейин адам емес екенин кеше-ақ сезген едим (А. Бекимбетов); г) ажыратыў-шеклеў жанапайлары (выделительно-ограничительные частицы): **только, лишь—тек, ғана, тәнха, хотя, хотя бы—ең болмаса, исключительно—гилең ылғый хәм т б.** Мысаллар: **Лишь** я таинственный певец, на берег выброшен грозою (А. С. Пушкин) — **Тек** мени, жасырын қосықшыны, гүлдирмама жағаға шығарып таслады. Эту тайну знают **только** наша семья и дядя Утеген (К. Султанов) — Бул құпия сырды бизиң үйдиң иши менен Өтеген аға **ғана** биледи (К. Султанов). Я Пушкин просто, не Мусин (А. С. Пушкин). — Мен **тек** Пушкинмен, Мусин емеспен.

2. Модальлик жанапайлар (Модальные частицы) сөйлеўшиниң айтылған пикирге хәр қыйлы модальлик қатнастарын билдиреди хәм төмендеги түрлерге бөлинеди; а) Модаль-буйрық жанапайлары. Рус тилиндеги модаль-буйрық жанапайларына **бы, да, дай, дай-ка, ну, пускай, пусть** сөзлери киреди хәм олар өтишти, буйрықты билдиреди. Қарақалпақ тилинде бул топарға **қәне, шы//ши, саңа, өс, са//се, аў, әй, мейли** жанапайлары киреди. Мысаллар: **Ну-ка** покажи — **Қәне** көрсет. **Дай-ка** расскажи — **Айтшы** (айтса, айтөс). **Пусть** уходит — **Мейли** кете берсин; б) мақуллаў жанапайлары. Рус тилиндеги **да, точно** мақуллаў жанапайларының мәнилери қарақалпақ тилинде **аўа, яқшы, жақсы** сөзлери менен билдириледі: **Да,** он правду сказал — **Аўа,** ол хәқыйқатлықты айтты; в) рус тилиндеги **не, ни, нет** бийкарлаў жанапайларының мәнилери қарақалпақ тилинде **жоқ (жақ, яқ), емес, түүе, ма//ме, ба//бе, па//пе** жанапайлары арқалы билдириледі; Мысалы **Не** пой, красавица, при мне ты песен Грузии печальной (А. С. Пушкин) — **Айтпа,** гөззал, мениң жанымда қайғылы Грузия қосықларын. **Нет,** он не любил этого города — **Жоқ,** ол бул қаланы сүймейтуғын еди. **Не** видел ни машины, ни дороги — **Жолды** да, машинаны да көрмеді; г) сораў жанапайлары еки тилде де өнімлі қолланылады. Рус тилиндеги **ли (ль), разве, неужели** жанапайлары қарақалпақ тилинде **ма//ме, ба//бе, па//пе, мы//ми, хе, ши** жанапайларының жәрдеминде билдириледі; **Разве** вы не видите, что я пришел (М. Ю. Лермонтов) — Сиз мениң келгенимди көрмей тұрсыз **ба?** **Здесь ли ты?** **Сен** усы жердемисен? (А. Бекимбетов); д) рус тилинде модальлик жанапайлар қатарында

словно, будто, вроде, точно усаған салыстырыу жанапайлары да кең қолланылады. Олардың мәнилери қарақалпақ тилинде дегендей, сыяқлы сөзлери ямаса -дай//-дей, -тай//-тей салыстырыу аффикслери арқалы аңлатылады. Мысалы: Город будто умер (А. Н. Толстой)—Қала өлип қалған сыяқлы.

Рус тилинде сондай-ақ басқа адамлардың сөзлерин бериу ушын дескать, мол, де жанапайлары қолланылады, олар қарақалпақ тилинде деп, дегендей сөзлери арқалы билдириледи. Мысалы: А не спрашивал он, на что, мол, барину нужен фрак? (Н. В. Гоголь) —Ал ол мырзаға фрактың неге кереги бар деп сорамады ма?

3. Эмоциональ-экспрессивлик жанапайларға рус тилинде **ведь**, **как**, **ну и**, **что за**, **даже**, **все-таки**, **уже**, **уж** сөзлери киреди хәм қарақалпақ тилинде олардың мәнилери **ғой**, **қандай**, **не деген**, **де**, **дейсең** усаған сөзлер менен билдириледи. Мысалы: **Что за картина!**—**Не деген көринис!** **Ведь это всем известно**—**Бул хәммеге белгили ғой.**

4. Форма жасаушы хәм сөз жасаушы жанапайлар. Рус тилинде **бы**, **пусть**, **пускай**, **давай**, да жанапайлары хәр қыйлы грамматикалық формалардың жасалуында да қатнасады: а) **бы** жанапайы өткен мәхәл фейиллеринен фейилдің шәрт мейилин жасайды: **пришел бы**—келер еди, **рассказал бы**—айтып берер еди; б) **пусть (пускай)**, **давай**, да жанапайлары арқалы фейилдің буйрық мейили жасалады. Мысалы: **Пусть сильнее грянет буря** (А. М. Горький)—**Дауыл қаттырақ соқсын.** **Давай** уедем—көтейік те.

Қарақалпақ тилинде **ма//ме**, **ба//бе**, **па//пе**, **мы//ми** жанапайлары фейилдің болымсыз формаларын жасайды: **болмады**, **келмейди**, **сөйлеспейди**.

Рус тилинде айырым жанапайлар жаңа сөзлердің жасалуында қатнасады: а) **то**, **либо**, **нибудь**, кое жанапайлары белгисизлик алмаслықларын хәм рәуишлерди жасайды: **кто-то**, **кое-кто**, **кто-нибудь**, **кто-либо**, **где-нибудь**, **кое-что**, **кое-где**; б) болымсызлық **не** хәм **ни** жанапайлары арқалы алмасықлар, рәуишлер, атлықлар, хәм келбетликлер жасалады: **некто**, **нечто**, **никто**, **ничто**, **никакой**, **негде**, **некогда**, **нигде**, **никогда**, **неправда**, **недруг**, **некультурный**, **нечестный**.

МОДАЛЬ СӨЗЛЕР

1 (МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА)

Модаль сөзлер еки тилде де сөйлеушинин өз сөзинин, пикиринин объектив хәқыйқатлыққа қатнасын билдиреди. Олар арқалы сөйлеушинин өз пикирине қатнасы да билдирилиуи мүмкин. Сонлықтан да модаль сөзлер объективлик хәм субъектив-

лик модальлик мәни аңлатады. Мысалы: Но, **может быть**, вы хотите знать окончание истории Бэлы? (М. Ю. Лермонтов)—Бирақ, **мүмкин**, сиз Бэланың тарийхының кейнин еситкиңиз келетуғын шығар? Бул гәплердеги **может быть** (мүмкин) сөзлери шамалаўды билдиреди.

Морфологиялық жақтан модаль сөзлер еки тилде де өзгермейтуғын сөзлер болып есапланады.

Гәпте модаль сөзлер а) кирис ағзаның хызметин атқарады: **На самом деле**, он об этом не знал—**Хақыйқатында** да, ол буны билмейтуғын еди; б) сөз-гәп болып қолланылады:—Вы, возможно, приехали недавно?—**Конечно**—Сиз, мүмкин, жақында келген шығарсыз?—**Әлбетте**.

Қарақалпақ тилиндеги модаль сөзлердиң бир топары қоспа баянлаўыш составында келип, оған модальлик мәни береді: Ол еле буны билмейтуғын **шығар**.—Он, **видимо**, об этом еще не знает.

Модаль сөзлер еки тилде де билдиретуғын мәнилерине қарай бири-бирине жақын. Олар төмендеги мәнилерде қолланылады:

1. Айтылған пикирге логикалық баҳаны, оның дурыслығын, хақыйқатлығын билдириўши модаль сөзлер. Рус тилинде: **безусловно, верно, действительно, конечно, несомненно, разумеется, правда, бесспорно**. Қарақалпақ тилинде: **әлбетте, хақыйқатында, дурысында, сөзсиз, расында, шынында, туўры, анығында**. Мысалы: **Действительно** наша работа почетная—**Хақыйқатында** да, исимиз дүрметли ис ғой (Т. Қайыпбергенов).

2. Болжаўды, гүманды, исенимсизликти билдиретуғын модаль сөзлер. Рус тилинде: **возможно, вероятно, наверно (наверное), кажется, видимо, может, по-видимому, должно, может быть**. Қарақалпақ тилинде: **бәлки (бәлким), мүмкин, итимал, шамасы, шығар**. Мысалы: Вы, **вероятно**, не знаете о Гульзар Каракалпаковой—Сиз Гулзар Қарақалпақова **хаққында, бәлким**, билмейтуғын шығарсыз? (Т. Қайыпбергенов).

3. Гейпара модаль сөзлер айтылған пикирге эмоциональлық қатнасты (**к сожалению—тилекке қарсы, к счастью—бахтымызға**), пикирди билдириўдиң усылларын (**значит—демек, короче говоря—қысқасы**) аңлатады. Бирақ рус тилинде бундай сөзлерди гейпара изертлеўшилер модаль сөзлер деп есапламайды, себеби, олардын пикири бойынша, көрсетилген сөзлер пикирди хақыйқатлыққа қатнасыз аңлатады.²⁵

²⁵ Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык, II. словообразование, морфология. М., Просвещение, 1987, 233-бет.

ТАҢЛАҚЛАР (МЕЖДОМЕТІЯ)

Таңлақлар—еки тилде де сөйлеушінің хәр қыйлы сезимлеріне байланысly айтылатуғын сөзлер, бирақ олар бундай сезимлерди атап көрсетпейди. Таңлақлар мәнили сөз шақапларына да, көмекши сөзлерге де кирмейди. Олар қандай да бир лексикалық ямаса грамматикалық мәни аңлатпайды, гәпте басқа ағзалар менен байланыспайды, сонлықтан хеш қандай синтаксислик хызмет атқармайды (олар гәптен айырымланып, бөлек гәп сыпатында қолланылыуы мүмкин). Мысалы: **Ах**, младость не приходит вновь (А. С. Пушкин)—**Ах**, жаслық қайтып келмейди. **Ух**, я не люблю этого попа (А. М. Горький)—**Ух**, мен бул попты жақсы көрмеймен.

Таңлақлар еки тилде де қандай сезимди билдириуіне қарай айрықша интонация менен айтылады.

Көплеген таңлақлар көп мәнилик қәсийетке ийе. Мәселен, рус тилинде **ах** таңлағы: а) сүйсиниу́ди (**Ах**, как хорошо здесь); б) жақтырмау́ды, сөгнiу́ди (**Ах**, ты, негодяй) билдириу́и мүмкин. Қарақалпақ тилинде **пай** таңлағы гейде сүйсиниу́ди (**Пай**, ҳауасының жақсысын-ай), ал гейде жақтырмау́ды (**Пай**, қоймадың ғой) билдириу́и мүмкин.

Еки тилдеги таңлақлар да мәнилерине қарай 1) эмоциональ таңлақлар; 2) императив (буйрық) таңлақлары болып еки топарға бөлинеди.

1. Эмоциональ таңлақлар адамлардың хәрқыйлы сезимлерин, руўхый-жағдайларын (қуўаныш, кеўиллениу́, марапатлау́, таңланыу́, қорқыу́, ренжиу́, өкиниу́, жеркениу́, хайран қалыу́ хәм т. б.) билдиреди. Мысаллар: **Эх**, если бы узнал это старый барин! (Н. В. Гоголь)—**Эх**, буны ғарры мырза билсе еди (өкиниш, ренжиу́). **Ах**, какой приятный! (Н. В. Гоголь)—**Ах**, қандай жағымлы (сүйсиниу́) хәм т. б. Рус тилинде эмоциональ таңлақларға төмендеги сөзлер киреди: **а, ах, ба, ура, эх, тьфу, ох, ой, о, увы, уф, фи** хәм т. б. Қарақалпақ тилиндеги эмоциональ таңлақлар да сеслик қурылысы жағынан соларға бираз жақын болып келеди: **ах, уўх, пай, ўэй, бәсе, ҳаў, оҳо, эҳ, қап, түү, паҳ, ҳей, ойбой** хәм т. б.

2. Императив (буйрық) таңлақлары қандай да бир буйрық, өтиништи, шақырықты билдиреди. Рус тилинде оларға төмендеги сөзлер киреди; **эй, ау, алло, караул** (шақырық), **тсс, ш-ш-ш, цыц** (тынышлықты сақлау́ды талап етиу́), **айда, стоп, марш** (хәр қыйлы команда). Бул топардағы таңлақлар қарақалпақ тилинде онша көп емес: **ҳэй, аў, тыныш, тсс, айда, алло** хәм т. б. Мысалы: **Эй**, не хитри: ты, верно, что-то знаешь (А. С. Пушкин)—**Эй**, алдама, сен, ҳақыйқатында да, бир нәрсе билесен. **Чш...**, кто-то идет (Н. В. Гоголь)—**Шш...** биреу киятыр.

Гейде таңлақлар қатарына үй хайуанларына хәм қусларына қарата айтылатуғын хәм шақыратуғын, қууыу, жумсау ушын қолланылатуғын сөзлер де киргизилип жүр. Мысалы: рус тилинде: **уть-уть, кис-кис, куть-куть, цып-цып, брысь**; қарақалпақ тилинде: **төте-төте, күшкә-күшкә, диге-диге, төт, пиш, шүү, шөк, бәс** хәм т. б.

Сондай-ақ еки тилдеги сөйлеу этикети (сыпайы сөйлеу) сыпатында қолланылатуғын хәм сәлемлесіуді, хошласыуды, миннет-даршылықты, қутлықлауды хәм т. б. адамлар арасындағы қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлер де таңлақлардың айрықша дөренди формалары болып есапланады; Оған рус тилинде; **здравствуйте, извините, батюшки, спасибо, до свиданья, прощайте** усаған сөзлер, ал қарақалпақ тилинде: **ассалаума-әлейкум, рахмет, ләббай, хош** хәм т. б. сөзлер киреди.

ЕЛИКЛЕУИШЛЕР

(ПОДРАЖАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА)

Басқа түркий тиллериндеги сыяқлы қарақалпақ тилиндеги адамлардың, сондай-ақ хайуанлар хәм жансыз предметлердің ерикли хәм ериксиз шыққан хәр қыйлы сеслерин ямаса қозғалыс көринислерин, хәрекетлерин хәм хәр қыйлы жүрис-турысларын сес пенен шәртли түрде көрсететуғын сөзлер еликлеуиш сөзлер деп аталады.²⁶ Бундай сөзлер қарақалпақ тилинің лексикасында кең қолланылады. Олар өзинің айрықша сеслик қурылысына хәм гейпара грамматикалық өзгешеликлерине ийе. Еликлеуишлер сес яки көринисти билдириуіне қарай сеске еликлеуишлер хәм көриниске еликлеуишлер болып екиге бөлинеди. Мысалы: **Тарс-тарс** урды биреу есигимди (И. Юсупов). Бул гәпте **тарс-тарс** сөзи есикти қол менен урғанда шыққан сеске еликлеуді билдиреди. Шырақшының оты **жылт-жылт** жанады (И. Юсупов.) Бул мысалды **жылт-жылт** сөзи оттың жаныуының көринисине, яғный оның образына еликлеуді көрсетеди.

Сеске еликлеуишлер жанлы предметлердің (**гүбир-гүбир, пыр-пыр, мыңқ-мыңқ, шүйк-шүйк, тарс-тарс, лоқ-лоқ, гүү-гүү**) сеслерине еликлеуді билдиреди.

Рус тилиндеги еликлеуишлер көбинесе жанлы предметлердің, ал гейде айырым жансыз предметлердің тек сеслерине еликлеуді аңлатады, яғный рус тилинде тек ғана сеске еликлеуиш сөзлер бар. Мысалы: **га-га (ғаз), кря-кря (үйрек), чик-чирик (шымшық).**

²⁶ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология. часть первая. М., 1952, 283-284.

хрю-хрю (шошқа), **мяу** (пышық); **у-у-у** (самал), **трах-трах** (гүл-дирмама), **та-та-та** (пулемет), **тик-так** (саат) хәм т. б. Бундай еликлеуишлердин рус тилинде белгили бир модельлери жоқ.

Қарақалпақ тилиндеги көриниске еликлеуишлер предметлердин хәрекетинин сыртқы көринисиниң образлы түрде билдирилиуи нәтижесинде пайда болады. Мысалы: Бирақ еле де бети дуу-дуу (Ө. Айжанов). Хәмме соған жалт қараймыз (К. Султанов). Рус тилинде көриниске еликлеуишлер жоқ. Қарақалпақ тилиндеги бундай сөзлер рус тилинде фейиллер, рәуишлер арқалы аңлатылады: Мысалы, Бирақ еле де бети дуу-дуу деген гәпти **Все еще его лицо горит** деп аударыу мүмкин.

Еликлеуишлер қарақалпақ тилинде дара, жуп хәм тәкирар болып келеди. Дара еликлеуишлер сес яки көринистин тез болганын билдирсе (жалт-қарады), тәкирар еликлеуишлер олардың бир қәлипте дауам еткенин (жалт-жалт қарады) көрсетеди. Сондай-ақ еликлеуишлердин фонетикалық өзгешеликтери (бууын санлары, дауыслы хәм дауыссыз сеслердин белгили бир орынларда келиуи, дауыссызлардың қабатласып келиуиндеги өзгешеликтер) олардың мәнислерине тәсир етеди, олардың белгили бир экспрессивлик сүүретлеу қуралы ретинде қолланылыуына мүмкиншилик береди.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
Мәдениет және спорт министрлігі
ҚҰБ
FUNDAMENTAL
509510

МАЗМУНЫ

Алғы сөз		3
Сөз жасалыуы		5
Рус хәм қарақалпақ тиллеринде сөз қурамы		5
Сөз жасау усыялары		11
Атлықлардың жасалыуы		12
Келбетликлердің жасалыуы		16
Фейиллердің жасалыуы		20
Рәуишлердің жасалыуы		27
Морфология		31
Сөз шақаплары		31
Атлық		33
Атлықтың грамматикалық категориялары		36
Рус тилиндеги предлоглар. Қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлер		57
Фейил		72
Вид категориясы		73
Дәреже категориясы		78
Мейил категориясы		81
Фейилдің тийкарлары		89
Фейилдің бетлениуи		90
Рус тилиндеги инфинитив хәм қарақалпақ тилиндеги атауиш феиил		93
Келбетлик феиил		94
Ғал феиил		98
Келбетлик		101
Санлық		109
Алмасық		116
Рәуиш		125
Дәнекер		127
Жанапайлар		131
Модаль сөзлер		133
Таңлақлар		135
Еликлеуишлер		136

Бекбергенов Айжарық
СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ГРАММАТИКА
РУССКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ

На каракалпакском языке

Нукус — 1995

Бас редактор Қ. Есемуратов
Редакция баслығы Р. Аббазов
Редакторы Г. Тлегенова
Сүўретин салған Қ. Нажимов
Көрк. редакторы Е. Хошамуратов
Тех. редакторы З. Алламуратов
Корректоры А. Уринбаева

Териўге берилген ўақты 9. I. 95 ж. Басыўға рухсат етилген ўақты. 20.XI.95 ж. Қағаз форматы 60x84 1/16. Әдебий гарнитур. Кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 8,75 баспа табақ, 8,13 шәртли баспа табақ, 9,29 есап баспа табақ. Нусқасы 1000. Буйыртпа 98. Баҳасы шәртнама бойынша

«Билім» баспасы 742000. Нөкис қаласы Қарақалпақстан көшеси, 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспасөз бойынша мәмлелетлик комитетиниң Нөкис полиграфкомбинаты.
Нөкис қаласы, 742000. Қарақалпақстан көшеси, 9.